

Buludxan Xəlilov,
filologiya elmləri doktoru, professor

224

*qədim
türk
sözü*

Bakı - 2010

Elmi redaktorlar:

Nizami Cəfərov,
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Vilayət Əliyev,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Həsən Mirzəyev,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rüfət Rüstəmov,
filologiya elmləri doktoru, professor

İsmayıl Məmmədov,
filologiya elmləri doktoru, professor

Buludxan Xəlilov.

224 qədim türk sözü

Bakı, “Elm və təhsil”, nəşriyyatı, 2010, 350 səh.

ISBN 978-9952-8142-2-4

Kitabda qədim türk sözlərinin bir qisminin (224 qədim türk sözünün) yazılı mənbələrdəki izləri araşdırılır. Həmin sözlər müqayisə, qarşılaşdırma və tutuşdurma yolu ilə tədqiqatə cəlb olunur. Tədqiqatə cəlb olunmuş sözlər nitq hissələri üzrə - isimlər, sifətlər, saylar, əvəzlilər, fellər, zərflər, qoşmalar, bağlayıcılar, predikatlar kimi qruplaşdırılır və izah edilir.

Kitabdakı qədim türk sözlərini tədqiq edərkən Orxon - Yenisey yazılı abidələrinə, M.Kaşğarının “Divani lüğət - it - türk” əsərinə, Əhməd Yəsəvinin “Divani hikmət”inə, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül - həqaiq” əsərinə, “Oğuznamə”yə, V.V.Radlovun və L.Z.Budaqovun lüğətinə, “Qədim türk lüğəti”nə və digər mənbələrə istinad olunur.

Kitabdan dilçilər, türkoloqlar, folklorşünaslar, etnoqraflar o cümlədən dil - ədəbiyyat müəllimləri, doktorantlar, magistrələr, tələbələr faydalana bilərlər.

Bir neçə söz

Türk sözü bugünkü türk xalqlarının dillərini və onların tarixi - etnik - genetik köklərini ümumiləşdirən addır. Bu söz hazırda coğrafi termin kimi Türkiyə Cümhuriyyətinin və buradakı türklərin milli adı olsa da, ümumiləşdirici etnik termin kimi geniş coğrafi arealı əhatə edir.

Türk ləhcələri, boyları və hal - hazırda türk dilləri əski türkcənin fonetik, leksik, qrammatik bazasına söykənməklə həm də bir - birindən fərqli xüsusiyyətlər yaratmışdır. Müəyyən fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxsada, əski türkcənin özəllikləri müasir türk dillərində qorunub saxlanılmışdır.

Türk xalqlarına məxsus yazılı abidələrin hər birində müasir türk dillərinin hamısının payı var. Məhz bu payı qoruyub saxlayan Orxon - Yenisey yazılı abidələri, M.Kaşğarının “Divani lüğət - it - türk” əsəri, Əhməd Yəsevini “Divani hikmət”i, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül - həqaiq” əsəri, “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanı, “Oğuznamə”lər, V.V.Radlovun və L.Z.Budaqovun lüğəti və digərləri əsas mənbə kimi xüsusi yer tutur.

Göründüyü kimi, mənbələrdən biri də Əhməd Yəsevini “Divani hikmət”idir. Odu ki, oxuculara təqdim olunan bu kitabda 224 söz Əhməd Yəsevini “Divani - hikmət”indəki qədim türk sözlərinin fonunda müqayisəyə cəlb edilmiş, qədim türk sözlərinin bir qisminin qarşılığı Orxon - Yenisey yazılı abidələri, M.Kaşğarının “Divani lüğət - it - türk” əsəri, “Oğuznamə”, V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətləri və digər yazılı mənbələr, ədəbi dilimiz və dialektlərimiz əsasında tədqiq olunmuşdur.

Əhməd Yəsəvinin “Divani - hikmət”indəki qədim türk sözlərinin fonunda müqayisəni aparmaq təsadüfi deyildir. Ona görə ki, Əhməd Yəsəvi türkcəni yüksəkliklərə qaldıran, ucaldan, onun üstünlüyünü əbədbilli, farsdilli oxuculara çatdıran və xalq arasında sufiliyi yayan, bununla da öz dini - fəlsəfi görüşlərini inkişaf etdirən sənətkarlardan biri olmuşdur. O, elə bir dövrdə türkcəyə üstünlük vermişdir ki, həmin dövrdə, yəni XII əsrdə farsca yazıb yaradılırdı. Farsca yazılmış şeirlər daha çox oxunur, əzbərlənir və geniş yayılırdı. Şairlər fars dilinə üstünlük verdikləri, bu dildə mədhiyyələr yazdıqları bir zamanda Xoca Əhməd Yasəvi türkcəni göylərə yüksəltdi, şeirlərini türkcə söylədi. Onun şeirlərində türkcəyə olan məhəbbət xüsusi olaraq vurğulanır. Bu mənada Əhməd Yəsəvi yazırdı:

Sevmirlər savadlılar
Bizim türkcə dilini
Arıflərdən dinləsən,
Açar könül sirrini.

Ayət - hədis anlamı
Türkcə olsa, anlarlar.
Anlamına ərənlər
Başın əyib dinlərlər.

Miskin qul Xoca Əhməd,
Yaddi atana rəhmət.
Fars dilini bilir də,
Sevib söylər türkcəyi.

Minlərlə tələbəsi, müridləri, mürşidləri olan Əhməd Yəsəvinin yazdıqlarının türk ellərinə geniş yayılması, həm də onun türkcə yazması ilə bağlı olmuşdur. Onun şeirlərinin xalq arasında geniş yayılmasının bir səbəbi minlərlə tələbələrinin, müridlərinin, mürşidlərinin olmasıdırsa, ikinci tərəfdən türkcə yazmasıdır. Türk olan hər bir kəs öz doğma türkcəsində onun yazdığı şeirləri oxumuş, əzbərləmiş və bu öyrəndiklərini türklərin yayıldığı coğrafiyaya yaymışlar.

Dilimizin nəsilədən - nəslə ötürülüb yaşamasında, zənginləşməsində Əhməd Yəsəvinin şeirləri də təməl rolunu oynayır. Türk dillərinin kökləri yazılı abidələrdən qaynaqlandı-

ğı kimi, həm də bu tipli aydınların yaradıcılığından da qidalanır. Bu mənada böyük türk şairi Yəhya Kamal Beyatlı yazır: “Bu Əhməd Yəsəvi kim? Bir araşdırın görəcəksiniz. Bizim milliyətimizi əsil onda bulacaqsınız”. Doğrudan da Əhməd Yəsəvi öz yaradıcılığı ilə, ilk Türk - İslam mütəsəvvifi olmaqla, eləcə də ərəb, fars dillərinin elm, ədəbiyyat dili olduğu dövrdə yenə də ilk dəfə türkcə dini - təsəvvüf şeirləri söyləməsi ilə türk mədəniyyəti, ədəbiyyatı tarixində yaşaması üçün özünə haqq qazandırmışdır. Əhməd Yəsəvi türkcənin şeir dili kimi işləkliyini nizamlayanlardan biri olmuş və bu işi ilə türkcəmizin nüfuzuna xidmət etmişdir. Onun hikmətləri insanların dilində təkrar - təkrar səslənməklə türkcəni yaşatmış və sevdirmişdir. Həm də Əhməd Yəsəvinin bu xidməti ərəb, fars dillərinin hökəmrən, hakim olduğu bir dövrə təsadüf etmişdir. Deməli, Əhməd Yəsəvi öz hikmətlərini türkcə anlatmaqla bu dilin təməlini qoyanlardan biri olmuşdur. Eyni zamanda milli varlığını təməli kimi sayılan dil və din məsələləri baxımından Əhməd Yəsəvinin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, dilimizə də, dinimizə də həyat verən bir insan kimi böyük qiymətə layiqdir. Nəzərə alsaq ki, bugün türk dünyasının bir - birinə yaxınlaşmasına, birləşməsinə və ortaq dəyərlər ətrafında toplanmasına böyük ehtiyac vardır, onda yenə də Əhməd Yəsəvinin xidmətlərinə böyük önəm verilməsinin vacibliyini qeyd etməliyik. Bu mənada onun hikmətlərindəki ən qədim türk sözlərinin semantikasını tədqiq etmək, bizcə, türk dünyasının ortaq dəyərlər - dil dəyəri ətrafında birləşməsinə yardımçı rolunda ola bilər. Odur ki, hələ sağlığında “Piri Türkünistan” tituluna layiq görülmüş bu böyük şəxsiyyətin, türk dilini zirvələrə yüksəldən sufi şairin hikmətlərindəki ən qədim türk sözləri və onların semantikasi fonunda sözləri tədqiq etməyə üstünlük verdik.

Kitabda müqayisəyə cəlb olunmuş həmin sözlər bunlardır:

İsmlər: *adaş* - dost, yoldaş; *ça* - düşmən, müharibə; *çakıl* - qum, daş, hər şey, bütün, yuvarlaqlaşdırılmış su yığını (gölməçə); *çayır* - çəmən, biçənək, otlaq; *çamır* - gil, palçıq, zığ, lil, çirk, kir, zibil; *çatı* - çatı; *çal* - yal (atda); *çalın* - od, atəş; *çalma* - çalma; *çıbın* - milçək; *çomaq* - əl ağacı, əsa; *çöp* - çöküntü, xılt; *dam* - ev, ör-

tük; *dəm* - nəfəs; *eş* - dost; *eşik* - qapı; *havlı* - həyətcik; *haşlama* - ətədən hazırlanan xörək; *aş* - yemək, qida; *baş* - baş, yara; *barış* - barış; *biq* - bəy; *bı* - ülgüc; *çəriq* - əskər, qoşun; *çıyan* - əqrəb; *isağ* - istilik; *idi/iizi// igə* - yiyə, tanrı; *is* - qoxu; *igin* - çiyin, bel; *ill/ilig* - el, ölkə, xalq; *ır//yır* - mahnı; *ır//ər* - kişi, adam; sufilərə görə nəfsini boğub həqiqət yoluna başlayan; *irən//ərən* - sufilərə görə allaha qovuşan; *irk* - güc, qüdrət; *kamıqlı* - tayfa adı; *karı* - qarış; *karındaş* - qardaş; *kənd* - şəhər; *kol* - qol, əl; *köfrüg* - körpü; *köfik* - köpük; *kuduk* - quyu; *kur* - qurşaq, kəmə; *kuma//quma* - qadın; *məngü//bəngü* - xoşbəxtlik; *munq//bunq* - dərd, kədər; *orun* - yer, məskən; *ot* - od, atəş; *oquz* - ağız (süd); *öy* - ev; *örüg* - dayanacaq; *özlük* - mənlik; *ök* - yaş, sin; *san* - say; *soruğ* - sual; *süngək* - sümük; *tağ* - dağ; *tamuğ//tamuk* - cəhənnəm; *tanq* - dan yeri; *tev* - hiylə, məkr, yalan; *til* - dil; *tıgımtıgın*; *tırmık* - caynaq, dırnaq; *tuğ* - bayraq; *türk* - türk; *tüş* - yuxu; *Tingri* - Tanrı; *tirsak* - dirsək; *tofrak* - torpaq; *yak* - yaxa; *yağır* - yara; *uçmaq//uçmax* - cənnət; *uruğ* - nəsil, əqraba; *uyat* - abır - həya, hicab; *uyku//uyğu* - yuxu; *ülüş* - pay; *yarı* - kömək, yardım; *yarukluk* - işıq, aydınlıq, parlaqlıq; *yarpuz* - firon siçanı, manqust; *yaş* - ömür; *yanşaq* - yanşaq; *yazuk* - günah; *yazı* - çöl; *yimiş* - yemək; *yir* - yer; *kayn* - ata — qaynata; *kızıl* - qızıl.

Sifətlər: *anıq* - hazır; *arığ//arık* - təmiz, saf; *başlığ* - yaralı; *bəncil* - xudbin, özündən razı; *çın//çin* - doğru, düzgün; *ediz* - uca, hündür, yüksək; *igri* - əyri; *isiz* - xeyirsiz, faydasız; *kaltak* - həyasız, ədəbsiz; *katığ* - bərk, sərt, möhkəm; *süçüq* - dadlı, ləzzətli, şirin; *türlüq* - cürbəcür, müxtəlif, dürlü; *uğan* - qüdrətli; *usul* - incə, zərif; *uluğ* - ulu, böyük; *yalunğaç* - çılpaq, *lüt* - üryan; *kızıl* - qırmızı; *yalğan* - yalan, saxta; *yaş* - gənc, təzə; *yaşlığ* - qoca, yaşlı; *yalanğaç* - çılpaq; *na* - yeni, təzə; *xas* - xalis, xas; *tim* - düz; *titiz* - titiz

Saylar: *biş* - beş; *kalaba* - coxlu; *köp* - çox, çoxlu; *minq* - min; *yiti* - yeddi; *altı* - altı; *tört* - dörd; *tümən* - tümən; *otuz* - otuz; *sikkiz* - səkkiz; *siksen* - səksən; *toksan* - doxsan; *tokuz* - doqquz

Əvəzliliklər: *barça* - bütün, hamı; *bol* - bu; *kamuğ//qamuğ* - hamı, bütün; *kança* - neçə, nə qədər; *kanda* - harada; *kani* - hanı; *kay//kaysı* - hansı; *manqa* - mənə; *min* - mən; *muna* - budur; *ni* - nə; *sin* - sən; *şol* - bu; *uş//uş-bu//uşol* - bu, həmin bu; o, həmin o; *anga* - ona; *anı* - onu; *aning* - onun

Fellər: *aytmaq* - demək, söyləmək; *azğırmaq* - azdırmaq, yoldan çıxartmaq; *angamak//anglamak* - anlamaq; *barmaq* - getmək, çatmaq, qovuşmaq; *baika* - görmək, müşahidə etmək; *birmək* - vermək; *bitimək* - yazmaq; *bolmaq* - olmaq; *bulqa* - qarışdırmaq; *çiçmək* - açmaq, çəkmək; *igmək* - əymək; *iltmək* - istiqamətləndirmək, yönəltmək, özü ilə götürmək; *imək* - olmaq; *çak* - çaxmaq; *çulğanmaq* - bürünmək, örtülmək; *inqrəmək* - inləmək, zarımaq; *irgəşmək* - toplanmaq, bir sıraya düzülüb getmək, izləmək; *irmək* - çatmaq; *kapsamaq* - əhatə etmək, içinə almaq; *karamaq* - baxmaq, nəzər salmaq; *karmaq* - qarışdırmaq; *karmamaq* - qarmalamaq, tutmaq, yaxalamaq; *katiğlanmaq* - əziyyət çəkmək; *kılmaq* - olmaq, etmək; *kıvanmaq* - güvənmək; *kilmək* - gəlmək; *kinqümək* - genişlənmək; *kolmaq* - xahiş etmək, üzr istəmək, tövbə etmək; *kopmaq* - ayağa durmaq, meydana çıxmaq, zühur eləmək; *koymaq* - qoymaq, tərək etmək, imtina eləmək; *köymək* - yanib qovrulmaq; *onqmaq* - yaxşılaşmaq, sağalmaq; *oldur* - oturmaq, əyləşmək; *öçmək* - sönmək; *önqmək* - bitmək, yetişmək; *örkülmək* - dörd yanı dolaşmaq, cövlan etmək; *örtəlmək* - yandırmaq; *ötəlmək* - keçib getmək; *sögmək* - söymək, təhqir etmək; *söymək* - sevmək; *söyünmək* - sevinmək; *sözləmək* - söyləmək, söz demək; *tındırmaq* - dindirmək, təskinlik vermək, sakitləşdirmək; *tınqlamaq* - dinləmək; *tıfmək* - tərpmək, rədd etmək; *tiqmək* - çatmaq, qovuşmaq; *tilmək* - dəlmək, deşmək; *tolğanmaq* - dolanmaq, dolaşmaq, yönəlmək; *tozmaq* - gəzmək, köhnəlmək; *tu//tuğ//dol//doğ* - doğmaq, çıxmaq (günəşin çıxması); *tüt* - tüstüləmək, tüstü vermək; *ukmaq//unmaq* - anlamaq, dərk etmək; *ulamaq* - əlavə etmək, birləşdirmək; *ulaşmaq* - çatmaq; *urmaq* - vurmaq; *urumaq* -

vuruşmaq, mübarizə aparmaq; *üləşmək* - paylamaq; *yanmaq* - döymək, əzmək, parçalamaq; *yanmaq* - yana çəkilmək, dönmək; *yapmaq* - örtmək, qapamaq; *sayramak* - ötüşmək, ötmək, civildəmək; *sa* - danışmaq, demək, söyləmək; *yığlamaq* - ağılamaq; *imek* - olmaq; *irmek* - olmaq; *yişmək* - açmaq; *çarlamak* - çağırmaq, səslənmək; *hürkmək* - hürkmək, qorxmaq, çəkinmək; *hürmek* - söndürmək, üfürmək; sönmək, ərimek; *dinglamak* - dinləmək.

Zərflər: *burun* - öncə, qabaqca; *kaş* - ön, qarşı; *onq* - sağ tərəf; *tanqla* - səhər tezdən, ertədən; *tün* - gecə; *imdi* - indi; *songra* - sonra; *pıltır* - bildir

Qoşmalar: *bilə//bilən* - ilə; *birlə//birlən* - ilə; *dik* - kimi, tək; *sarığ* - sarı; *tapa* - doğru, tərəf; *teq* - kimi, tək; *yanqlıq* - kimi, tək

Bağlayıcılar: *kim//kin* - ki

Predikat sözlər: *bar* - var; *iməs* - deyil; *yok* - yox

Əhməd Yəsəvinin “Divani hikmət”i Qaraxanlı türkcəsinin Xaqaniyyə ləhcəsində yazılmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, M.Kaşğarının “Divani lüğət- it - türk” əsəri də Xaqaniyyə ləhcəsində yazılmışdır. Bu ləhcə öz dövründə Türküstan ərazisinin ədəbi dili olmuş və ədəbi dil kimi öz dövrünün tələblərinə cavab vermişdir. Onu da qeyd edək ki, Xaqaniyyə ləhcəsinin lüğət tərkibindəki sözlər hazırda orta q türk dilinin formalaşmasında istifadə olunacaq qaynaqlardan, mənbələrdən biri kimi olduqca dəyərlidir.

Türk dillərinin lüğət tərkibinin böyük bir hissəsi qədim türk sözlərindən ibarətdir. Bunlardan 224 qədim türk sözünü Əhməd Yəsəvinin “Divani hikmət”, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül - həqaiq” əsərində, “Qədim türk yazılı abidələri”ndə, “Mənzum Oğuznamə” də, M.Kaşğarının, L.Budaqovun, V.Radlovun lüğətində, digər mənbələrdə, eləcə də ədəbi dilimizdə və dialektlərimizdə tutuşdurmağı, qarşılaşdırmağı və müqayisə etməyi məqsəduyğun sayırıq.

İSİMLƏR

Adaş - dost, yoldaş

Adaş sözü qədim türkcədə “dost, aşna, yoldaş” və “dostluq etmək” mənalarında işlənmişdir: adaş edgü bolsa bu doldı qadaş - dost yaxşı olsa, bu, qardaşlıq olar. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 9). Azərbaycan dilində *adaş* eyni bir adı daşıyan adama deyilir. Eyni zamanda yaxın bir adama (dosta, qohuma, özündən böyüyə) müraciət forması kimi *adaş* sözündən istifadə olunur.

Adaş sözü qədim türkcədə *qoldaş* sözü ilə birgə işlənir və “dostlar, yoldaşlar” mənasını bildirir. Eyni zamanda *adaş qoldaş* sözü *erdaş* sözü ilə birgə işlənir “dostlar, yoldaşlar” mənasını ifadə edir. Qədim türkcədə *adaş qudaş* ~ *adaş qadaş* sözü də “dostlar, yoldaşlar” mənasındadır. Bundan başqa, qədim türkcədə *adaş tut* - “dost əldə et, dost qazan” mənasında işlənir: *adaş tutmaq* asan küdazmaki sarı - dost qazanmaq asan, qorumaq çətindir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 9).

Qədim türkcədə *adaş* sözündən əmələ gəlmiş *adaşlıq* sözü də işlənir. *Adaşlıq* qədim türkcədə “dostluq, yoldaşlıq”, “düzlük, doğruluq, sədaqət, vəfa” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 9).

AŞ - yemək, qida

**Rahat taşlap can mihnətin xoşlagənlər,
Səhərlərdə canın kaynap aşlagənlər,
Hay u həvəs, ma vü mənni taşlagənlər,
Çın aşıkdur, hərgiz anı yalğanı yok.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 29).

Aş sözü “yemək, aş” mənasında Mahmud Kaşğarinin lüğətində işlənmişdir. Həm də Mahmud Kaşğari bu söz barəsində yazmışdır ki, “bir qabı sıxaraq təmir etməyə də “aş” deyilir...ayaq aşla = qabı sıxaraq təmir et”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 147).

Aş sözünün “yemək, qida” mənaları ilə yanaşı, “qonaqlıq, yemək-içmək, böyük qonaqlıq, ziyafət” mənalarında da olduğu “Qədim türk lüğəti”ndə qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 61).

Yazılı mənbələrdə “baş aşpaz” mənasında *aş başçısı* kəlməsi işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 61).

Aş sözü “aş, yemək” mənasında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində işlənmişdir. Məs.:

**Ayur sən kedim, ton, şərab, aş kərək
Telim mal öküş kul karabaş kərək**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 23).

Tərcüməsi:

Deyərsən ki, yemək, içmək, geymək gərəkdir

Çoxlu mal, qul-qaravaş gərəkdir.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 43).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *aşa* (yemək, aş yemək mənasında), *aşaç* (qazan, tava mənasında), *aşat* (yemək yedirtmək), *aşbar* (saman, kəpək, ot kimi şeylərin qarışığından ibarət yem mənasında), *aşıç* (qazan mənasında), *aşla* (qab təmir etmək mənasında), *aşlık* (aşxana, mətbəx mənasında), *aşsa* (yemək istəmək mənasında) sözləri verilmişdir. Bu sözlər aş (yemək, aş mənasında) sözü ilə eyni kökdəndir. Həmin sözlərə diqqət yetirək:

aşa - *yemək, aş yemək*

ər aş aşadı = adam yemək yedi.

Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, “Xaqaniyyə türkləri bu sözü böyüklərin ziyafətində işlədirlər. Digər türklər isə fərq qoymadan bu sözü hər kəs haqqında işlədirlər, doğrusu da elə budur”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 237).

◇ Buludxan Xəlilov

Bu söz (aş sözünü) “yemək, aş yemək” mənalığında “Qədim türk lüğəti”ndə qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 62).

Aşa sözünün “Qədim türk lüğəti”ndə “istifadə etmək, faydalanmaq”, “yemək, (bəhrəsini) dadmaq”, “xidmətinin bəhrəsini almaq” mənaları da verilmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ле-

нинград, 1969, c. 62). Aşa sözü “yemək, qida” mə-nalarında yazılı mənbələrdə ye - sözü ilə paralel şəkildə işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, c. 62).

Aşaç/aşıç - qazan, tava

Mahmud Kaşğari bu sözün işləndiyi belə bir atalar sözü vermişdir: “İki koçnqar başı bir *aşaçta* pışmas = İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”. Daha sonra Mahmud Kaşğari yazır: “Bu söz bir yerə yığışan, ancaq birinin olması gərəkən iki baş-luğ və ya iki bəy haqqında söylənir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 330).

Aşat - yemək yedirtmək

“ol manqa aş *aşattu* = o mənə yemək ye-dirdi”. Mahmud Kaşğari yazır: “Bu sözü türklər ən çox xanların, bəylərin ziyafəti haqqında deyir-lər. Oğuzlar isə hər yemək üçün belə söyləyirlər. Oğuzların dediyi qaydaya uyğundur”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 253).

Aşla - qab təmir etmək

“ol oyak aşladı = o, qabı təmir etdi”

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 310).

aşlık - *aşxana, mətbəx*. Bu söz həm də oğuz-larda “buğda” mənasında işlənmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 174).

Qərbi Azərbaycanın Amasiya (Ağbaba) bölgəsinin əksər dialektlərində “mətbəx” mənasında olan *aşxana* sözü işlənir.

Aşlık sözünün “buğda” mənası Mahmud Kaşğarinin verdiyi bir şeir parçasında işlənmişdir:

**Ol kar kamuğ kışın inər,
Aşlık, tarıq anın önər,
Yavlak yağı məndə tınar,
Sən kəlibən təprəşür.**

Tərcüməsi:

**Bütün qışı qar yağar,
Buğda, taxıl ondan bitər,
Yavuz yağı məndə dincələr,
Sən gəlincə tərpəşər.**

(Yazla qışın bəhsləşməsinə təsvir edir: ey qış, qar-yağış səndə yağar, ey yaz, toxum, buğda səndə bitər, ey qış, yavuz yağı sən girəndə dincələr, ey yaz, sən gələndə yağı hərəkətə keçər).

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 213-214).

Bu sözün “taxıl, dən, çörək” mənalarının yazılı mənbələrdə işlənilməsi “Qədim türk lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 63).

Aşlıq sözünün yazılı mənbələrdə “yeməklə və qida ilə təmin olunmuş”, “keyfiyyətli qidası, yeməyi olan”, “münasibəti, əlaqəsi olan” mənaları da olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 63).

aşsa - *yemək istəmək*

Mahmud Kaşğari yazır ki, aşsa feli yemək arzu edildiyi zaman işlənir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. "Ozan", Bakı, I cild, 2006, s. 303).

Aş (Gəncədə) - dərini və gönü aşılamağa məxsus maddə. Məsələn, Dəriləri aş qoymuşdux.

Aş sözü bəzi dialektlərdə (məsələn, Basarkeçərdə) "əriştə" mənasında işlənir.

Baş - baş, yara

**Əhl ü iyal, karındaş, hiç kim bolmaydur yoldaş,
Mərdanə bol, gərib baş, ömrünq yil dik ötərə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. "Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 107).

Qədim türk lüğətində baş sözünün "baş, yara" mənalarında olduğu qeyd olunmuşdur.

(Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 86-87).

Mahmud Kaşğarının lüğətində baş sözü "baş" və "yara" mənalarında işlənmişdir. Bu sözün "yara" mənası barədə Mahmud Kaşğari yazmışdır ki, baş sözü atalar sözündə işlənmişdir. Məs.: Köni barır keyikninq közündə adhın *başı* yok = Düz gedən geyikin gözündən başqa yarası yoxdur (Düz gedən, iki yanına baxmayan maralın gözündən başqa yarası yoxdur). Mahmud Kaşğari daha sonra qeyd etmişdir ki, bu atalar sözündə "göz əslində

yara deyildir” demək istənilmişdir. Onun fikrincə, *baş* sözünün “yara” mənası “ağır işə girişən və hamı tərəfindən qınanan adam haqqında deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 152-153).

Ümumiyyətlə, Mahmud Kaşğari *baş* sözünün “yara” mənası barədə çoxlu dil nümunələri vermişdir. Qeyd etmişdir ki, “baş alıktı = yara pisləşdi, azdı” mənasındadır. Onun verdiyi şeir parçası da maraqlıdır:

**“Başı anıq alıktı,
Kanı yozup turuktı,
Balğ bolup tağıktı,
Əmdi anı kim yetər?”**

Tərcüməsi:

**“Onun yarası azdı,
Qanı çox axıb durdu,
Yaralanıb dağa çıxdı,
İndi ona kim yetər?”**

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 239-240).

Mahmud Kaşğaridən digər nümunələr:

“Bu *baş* ol kanı yuşulğan = Bu daim qanı axan yaradır”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 53).

“Ot *başığ* pütürdi = dərman yaranı sağaltdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 109).

“Baş tuttu = yara zoqquldadı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 288).

Baş sözü dialektlərdə (məsələn, İmişlidə) “dəfə, kərə” mənasında işlənir. Məsələn, Qoyun neçə *baş* ottar.

Barış - barış

Barış sözü yazılı mənbələrdə aşağıdakı mənalarla işlənmişdir:

- I. “yürüş, səfər”, “hərbi əməliyyat”, “yerimə, getmə, gəzmə, dolaşma, hərəkət etmə”, “səyahət, gediş” (qara qırğız dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1480).
- II. “sülh, barış, barışıq”, “razılıq, icazə”, “barışdırma, barışma” (osmanlı, kırım dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1480).
- III. “bir yerdə//birlikdə gəzmə” (kazan dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1480).
- IV. “sülh imzalamaq”, “razılaşmaq”, “barışmaq” (osmanlı, kırım dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1480).

Bariş sözü *bar* sözündən yaranmışdır. Bu söz (*bar*) *bar* və *var* şəklində yazılı mənbələrdə “getmək” mənasında işlənmişdir. Məsələn, *var* şəklində “getmək” mənasında (krım və osmanlı dillərində) V.V.Radlov tərəfindən qeydə alınmışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1957).

Bl - ülgüc

Bl sözü qədim türkcədə "tiyə", "ülgüc" mənasında, *bi bıçak* şəklində işlənərək "bıçaq" mənasında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 97, 122).

Biq - bəy

**İşk yadını yirgə salsam, yir kötərməs,
Dəftər kılsam, ta tirinq sin bitip bolmas,
Haknı bilgən *big* ü xan u xalknı bilməs,
Ol bəndəmnı öz yolumda düta kıldım.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 36).

Bu söz “Qutadqu bilik” əsərində də işlənir.
Məs.:

**Ey ağıllı ər, hirsı özündən iraq tut,
Ey bilikli bəy, hiddətlənmə, yaxşı ad qazan.**

**Qəzəb və hiddətlə işə girişmə,
Əgər girişsən, ömrün zay olar.**

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik - xoşbəxtliyə aparən elm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s. 98).

“Qutadqu bilik” əsərində *bəy* sözündən əmələ gəlmiş *bəylik* sözü ilə qarşılaşırıq. Məs.:

**İşə tələsgən girmə, səbrli, soyuqqanlı ol,
Tələskənlik peşimançılıq gətirər.
Heç bir işdə tələsmə, səbrli, soyuqqanlı ol,
Qul səbrli olsa, *bəylik* mərtəbəsinə qalxar.**

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik - xoşbəxtliyə aparən elm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s. 58).

Ça - düşmən, müharibə

Ca sözü (=ya, yu, yaki, yağı) şor, saqay dillərində "düşmən", "müharibə, dava, hərbi" mənalarında işlənmişdir: *ça* kijizi (şor dilində) - hərbiçi. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1823).

Ça - sözü (=ya, yaq) şor, saqay, koybal dillərində "yağmaq (yağış)" mənasında olmuşdur. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1823-1824)

Çakıl - qum, daş, hər şey, bütün, yuvarlaqlaşdırılmış su yığını (gölməçə)

Çakıl sözü osmanlı dilində "qum", "daş", "hər şey, bütün", "dəyirmiləşdirilmiş su yığını (gölməçə)" mənalarında işlənmişdir. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1835).

Osmanlı dilindəki *çakıllı*, *çakıllık*, *çakıldak* sözləri *çakıl* sözü ilə eyni kökdəndir. Bu sözlərin hər biri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənir.

Osmanlı dilində *çakıllı* sözü "daşlı, kəsəkli" mənalarında, *çakıllık* sözü "qumlu və daşlı çay yatağının olduğu yer", *çakıldak* "dairəcik", "xırda qıf", "yumruq", "heyvanların dərisində, tükündə yaranan kir" (müqayisə et: Azərbaycan dilində heyvanın caqqıldağı) mənalarındadır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1835-1836).

Çayır - çəmən, biçənək, otlaq

Çayır sözü osmanlı, kırım dillərində "çəmən, biçənək, otlaq", "tarla, zəmi, əkin yeri" mənasındadır: *çayır* otu (osmanlı dilində), *çayır* kuşu. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1853-1854).

Bu söz Azərbaycan dilində də işlənir.

Çamır - gil, palçıq, zığ, lil, çirk, kir, zibil

Çamır sözü osmanlı dilində "gil", "palçıq, zığ, lil, çirk, kir, zibil" mənalarındadır: cökəklərin *çamırı* - küçələrin palçığı, onu *çamırdan* çıxardım - onu çamurdan çıxardım. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905,

Çatı - çatı

Çatı sözü osmanlı dilində "əlaqə, rabitə", "yarıq, çatdaq", "oynaq, bənd, buğum", "külək, yağış üçün talvar, çardaq, sipər, çıxıq, sallaq yer" mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, III т., II часть, с.1897).

Çatı sözü "ip, kəndir" mənasında Azərbaycan dilində işlənir. *Çatı* sözünün Azərbaycan dilindəki bu mənasını V.V.Radlov lüğətində vermişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1899). Azərbaycan dilində "İlan vuran ala *çatıdan* qorxar" misalında *çatı* sözünün "ip, kəndir" mənası qorunub saxlanılmışdır.

V.V.Radlov osmanlı dilində "birləşmək, bitişmək, bağlanmaq", "(bir-birilə) toqquşmaq", "ilişmək", "dostlaşmaq, dost olmaq, yaxınlaşmaq" mənalarında işlənən *çatış* sözünü də lüğətində vermişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1898). *Çatış* sözü *çatı* sözündən əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilindəki *çatma qaş* birləşməsindəki *çatma* sözü yuxarıda qeyd olunan sözlərlə (*çatı, çatış*) eyni kökdəndir.

Çatı sözünün "ip, kəndir" mənasını barabın dilində *pau* sözü bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1126). Bu söz *paya* şəklində Azərbaycan

dilində işlənir. *Paya* ağacdan, dəmirdən hazırlanır və nəyisə harayasa bağlamaq üçün işlədilir. Əsasən yerə çalınır və ona bağlanılan hər hansı bir şeyə dayaq olur.

Çal - yal (atda)

Çal sözü şor dilində "yal (atda)" mənasında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1875). Bu söz eyni mənada *yal* şəklində tarançin dilində işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.153).

Çal sözünün türk dillərindəki *yal* variantı ç~y əvəzlənməsinin tarixi mövcudluğunu təsdiq edir. *Çal* sözünün *yal* variantı Azərbaycan dilində "yal (atda, dağda)" mənasında işlənir.

Çal sözü şor dilində "mükafatlandırılma, mükafat verilmə", "mükafat, haqq, əvəz, muzd", "muzd, icarə haqqını vermə, ödəmə" mənalarında da işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.1875).

Çal sözünün osmanlı, teleut, komandin, uyğur və s. dillərdə "boz, boz rəngli", "ağ, çal" mənaları da olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1874).

Çal sözünün "boz, boz rəngli", "ağ, çal" mənaları Azərbaycan dilində işlənir. Azərbaycan dilində bu mənalardan məcazlaşma yolu ilə "mədəniyyətsiz, elmsiz, avam, cahil" mənaları

waranmışdır. Hal-hazırda bu mənə Azərbaycan dilində köhnəlsə də, bəzən dialekt və şivələrdə vulqar mənada (məs.: çal adam) işlənir.

Çal sözünün *yal* variantı "yal (atda, dağda)" mənasından başqa, cığatay dilində "lüt, çılpaq, yalın, üryan", "açılmış, soyundurulmuş, "açıq", alçaq (keyfiyyətsiz, mərifətsiz)", "kiçik, zəif", "aşağı (səviyyə)" mənalarını da bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 153). *Çal* sözünün məcazlaşmış "mədəniyyətsiz, elmsiz, avam, cahil" mənaları ilə *yal* sözünün cığatay dilindəki "alçaq (keyfiyyətsiz, mərifətsiz)", "kiçik, zəif", "aşağı (səviyyə)" mənaları arasında olan əlaqə və yaxınlıq aydın şəkildə görünür. Həm də bu mənalar *cal* və *yal* sözlərinin ç~y əvəzlənməsi ilə formalaşmasını bir daha təsdiq edir.

Çal sözünün *yal* variantının cığatay dilindəki "lüt, çılpaq, yalın, üryan" mənaları Azərbaycan dilində *yalın* (yal-ın) sözündə asemantikləşmişdir.

Yal sözü cığatay dilində "piy, yag" mənasında da işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.153). Azərbaycan dilində vulqar şəkildə *yallanmaq* (yal-la-n-maq) sözü işlənir ki, bu sözdə həmin mənalar qorunub saxlanılır.

Çalın - od, atəş

Çalın sözü osmanlı dilində "od, atəş", "qıgılcım, parıltı" mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1881).

Azərbaycan dilində *çalın-çarpaz* (dağ çəkmək, odlamaq mənasında) ifadəsinin birinci tərəfində bu söz işlənir.

Çalın sözü osmanlı, kırım, karaim, kazan dillərində "oğurlanmaq, oğurlanmış", kazan dilində "dolaşmaq, dolaşıb qalmaq", "çaşmaq, azmaq", "özünü öldürmək", teleut, komandin dillərində "şeh, şəbnəm, jalə" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1881).

Çalma - çalma

Çalma sözü osmanlı, kırım, kazan, karaim, altay, teleut dillərində "çalma, əmmamə, sarıq" mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1892). Sözü bu mənası Azərbaycan dilində də işlənir. Onu da qeyd edək ki, *çalma* sözü türk dillərindən rus dilinə keçmiş və "çalma, əmmamə, sarıq" mənalarında işlənir.

Çalma sözü altay, teleut dillərində "ilgək, ilmə", "qarmaq, çəngəl" mənalarını da bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1892).

Bu mənalar əsas verir deyək ki, Azərbaycan dilindəki *çəngəl, cələ* sözləri *çalma* sözündəki *çal* morfemi ətrafında yaxınlıq, qohumluq yaradır. Bizcə, bu morfem (çal) rus dilinə də keçmişdir. Rus dilində *çal* sözü "ip, zəncir" (gəmini körpüyə bağlamaq üçün)", *çalit* sözü "bağlamaq, çəkib

bağlamaq (gəmini, uçucu aparatı)" mənalarını bildirir. Rus dilindəki bu sözlərin mənaları ilə *çalma* sözünün "ilgək, ilmə", "qarmaq, çəngəl" mənalarının müqayisəsi də fikrimizi təsdiq edir.

Çalma sözündən əmələ gəlmiş *çalman*, *çalmanlı* sözləri türk dillərində işlənir. Məsələn, *çalman* sözü karaim dilində "çəpər, hasar" mənasında, *çalmanlı* sözü isə "çəpərlə, hasarla dövrələmək, mühasirəyə almaq, araya almaq" mənalarını bildirir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1892).

Çıbın - milçək

Çıbın sözü qədim türkcədə "milçək", "ağcaqanad, miğmiği, ditdili" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 145).

Çıbın sözü *çivin* şəklində Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində "milçək" mənasında işlənir.

Çomaq - əl ağacı, əsa

Çomaq sözü "ağac, əl ağacı, əsa, dəyənək", "əsa (hökmdarlıq əsası)" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 153).

Çöp - çöküntü, xılt

Çöp sözü qədim türkcədə "çöküntü, xılt", "qalıq, artıq", "səcə", "sızdaq", "əridilmiş şeyin qalığı", "zibil, zir-zibil" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 155).

Çöp sözü qədim türkcədə həm də "parça, tikə" mənasında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 155). Bu söz Azərbaycan dilində işlənir. Həm də Azərbaycan dilində *çöp* sözünün *çör-çöp* şəkli də vardır.

Çəriq - əsgər, qoşun

**Bu dünyada padşah min dip kögsin kərgən,
Həm aldıda kürsü koyup xaymə urğan,
Niçə yıllar hayl u haşəm çəriq salğan,
Əcəl kilsə, biri vəfa kılmas irmiş.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 73).

◇ Buludxan Xəlilov

Bu söz *çərig* şəklində Mahmud Kaşğarının lüğətində "qoşun, səf, cərgə, ordu" mənalarında işlənmişdir. Mahmud Kaşğari yazır: "Savaşda "ülkər *çərig*" adlı bir hiylə var. Əsgərlər hər yandan bölük-bölük toplaşır, biri irəliləyincə, o birilər də onun dalınca gedirlər. Bu hiylə ilə məğlubiyyət az olur".

Çərig sözü Mahmud Kaşğarının lüğətindəki bir sıra atalar sözündə də işlənmişdir: "Arpasız at aşumaz, arkasız alp *çərig* sıyumas = Arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz", (Arpasız at yoxuşu aşa bilməz, igidin arxası olmasa, döyüş səfini

yara bilməz).

“Arkasız ər *çərig* sıyumas = Arkasız ər düşməni basa bilməz”.

Mahmud Kaşğari *çərig* sözü barədə yazır: “Savaşa üzbəüz duran səflərə, sıralara “*çərig*” deyilir”.

Mahmud Kaşğari *çərig* sözünün “döyüş səfi, döyüş sırası” mənasında işlənməsini qeyd etmiş və belə bir məsəli də vermişdir: “Alp *çərig*də, bilgə terigdə = Alp döyüşdə, bilgə məclisdə sınınar”.

Çərig sözü Mahmud Kaşğarinin lüğətində bir neçə şeir parçasında da işlənmişdir:

**“Kəlsə abanq tərəkənim,
Etilgəmət türkünüm,
Yadhılmağay tərkinim,
Əmdi *çərig* çərkəşür”.**

Tərcüməsi:

**Gəlsə əgər tərəkənim,
Oymağın halı xoş olar
Evləri də dağılmaz,
İndi qoşun səf tutur.**

(Xaqanı yabakularla vuruşmada yardıma çağıraraq deyir: əgər xaqanım köməyə yetsə, oymağın halı xoş olar, evləri yıxılmaz, hər b səfləri düzülmüşdür, ey xaqan, imdada yet).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 159, 183, 186, 338, 389, 433).

**“Yay kış bilə kərişti,
Ərdəm yasın kərişti,**

**Çəriğ tutup körüşti,
Oktağalı ötrüşür”.**

Tərcüməsi:

**Yayla qış qarşılaşdılar,
Hünər yayını qurdular,
Səf bağlayıb güləşdilər,
Ox ataraq az qala bir-birini vurdular.**

(Yayla qış qarşılaşdılar, çəkişdilər, hər biri hünər yayını qurdu, güləşdilər, bir-birinə ox atan kimi oldular).

**“Küçi tənqi tokıştı,
Oğuş konum okıştı,
Çəriğ taba yakıştı,
Bizgə kəlip öç utar”.**

Tərcüməsi:

**Gücü yetən qədər vuruşdu,
Bütün oymağı çağırdı,
Qoşuna lap yaxınlaşdı,
Bizə gəlib öc almaq istəyir.**

(Bir adamı vəsf edərək deyir: o, gücü yetən qədər vuruşdu, oymağı, qonu-qonşunu köməyə çağırdı, düşmən döyüşçüləri yaxınlaşdılar, gəlib bizdən intiqam almaq istəyirlər).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 128, 133).

Mahmud Kaşğarının lüğətində “savaşa qarşı - qarşıya duran səflər” mənasında olan *çər* sözü işlənmişdir. Bundan başqa, “cərgə-cərgə, səf-səf düzülmək, sıra halında düzülmək” mənasında olan *çərgəş* sözü ilə qarşılaşırıq. Belə hesab etmək olar

ki, bu sözlərin hər biri çər kökü ilə bağlıdır. Bunu Mahmud Kaşğarının lüğətində *çər* sözünün “savaşda qarşı-qarşıya duran səflər” mənası da təsdiq edir.

Mahmud Kaşğarının lüğətində “hər şeyin qarşısı” mənasında olan *çərik* sözü işlənmişdir. Bu söz Mahmud Kaşğariyə görə, həm də oğuzca “hər şeyin vaxtı, dəmi” mənasında olmuşdur.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 389).

Çəriq sözü “Mənzum oğuznamə”də “qoşun” mənasında işlənir. Məs.:

**Atası Qara xan çəriq birlə bat,
Yetib kəldi kördi Oğuzqa mədəd.**

Tərcüməsi:

**Atası Qara xan qoşun çəkərək,
Gəlib gördü Oğuzya yetişib kömək.**

(Mənzum oğuznamə.

“Ulu”, İKF, Bakı, 2005, s. 22).

Yazılı mənbələrdə “qoşun, ordu” mənalarının da *sü* sözü də işlənmişdir. “Qədim türk lüğəti”ndə qeyd olunmuşdur ki, bu söz Orxon - Yenisey yazılı abidələrində “qoşun, ordu” mənalarında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 516). Bir müqayisəni qeyd etmək də yerinə düşər ki, yazılı mənbələrdə “qoşun, ordu” mənasında *çəriq* sözünün *çerig* variantı da olmuşdur. *Çerig* variantı “qoşun, ordu” mənasında *sü* sözü ilə paralel şəkildə işlənmişdir: *sü çerig // çerig sü* “qoşun, ordu”. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 516). Yazılı mənbələrdə *sü aq* (qoşun, ordu ilə hrəkət etmək), *sü başı* (ordu, qo-

şun başçısı), *sü başla* (qoşuna, orduya rəhbərlik etmək), *sü bük* (qoşun, ordu yığmaq) kəlmələri işlənmişdir ki, bunların hamısında *sü* sözü özünü qoruyub saxlamışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 516). Onu da qeyd edək ki, *süngü*, *süzmək* (oynamaq mənasında), *sürü*, *sürümək*, *sürüşmək* və s. sözlər də ilkin *sü* kökünün törəmələridir.

Çiyan - əqrəb

**Duzəx aytur: Min artuk, binamazlar mində bar,
Binamazlar boymda yılan bilən çiyən bar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 116).

Dam - ev, örtük.

Dam sözü Azərbaycan, osmanlı, kırım dillərində "dam, örtük, üst" və "ev" mənalarındadır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1648-1649).

Dağarcıq - dağarcıq

Dağarcıq sözü osmanlı, cığatay dillərində "kisə, torba, çuval", "tənbəki kisəsi" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1612).

Dağarcıq sözü *dağar//tağar* sözündən əmələ gəlmişdir: *dağar*-cıq. *Dağar* (=tağar) osmanlı

dilində "dəri kisə, torba, çuval", "çanta, dağarcıq" və "dənli bitkilərin ölçü vahidi" (məs.: bir dağar boğdai - bir dağar buğda) mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1611).

Dəm - nəfəs

Dəm sözü cığatay, tarançin, krım dillərində (qırğız dilində *dem* şəklində) "nəfəs, nəfəs alma", "istirahət, dincəlmək" (tarançin dilində *dəm* aldı - dincəldi), "vaxt, zaman, çağ", "müddət, möhlət" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1697). Azərbaycan dilində *aşın dəmlənməsi, çayın dəmlənməsi, dəmyə yer, dəmyə torpaq* (əkilməyən yer) ifadələrində *dəm* sözünün mənalarını görürük.

Eş - dost

Eş sözü qədim türkcədə "dost, aşna", "yoldaş, silahdaş, tərəfdar, arxadaş" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 184).

Bu söz Qaracaoğlan yaradıcılığında işlənir:

Aladır gözlərin, siyahdır qaşın

Aradım cahanı, bulunmaz eşin.

Yaylanın qarından bəyazdır döşün

Yıxılıb üstünə öləsim gəldi.

Eşik - qarı

Eşik sözü qədim türkcədə "qarı" mənasında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 185).

Eşik sözü hal-hazırda Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində mənasını genişləndirərək işlənir: "qarı, həyəət-baca, bayır".

Eşik sözü *işik* şəklində tarançın, kazan, tobol dillərində "qarı" mənasını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с.1551).

Bizcə, *eşik* və *eşit* sözləri *eş* morfeminin törəmələridir. *Eş* morfeminin *es* variantı "əşitmək, hiss etmək, duymaq", "anlamaq, qanmaq, başa düşmək", "düşünmək" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с. 869-871).

Es morfeminin bu mənaları Azərbaycan dilindəki *eşitmək* sözündə asemantikləşmişdir.

Çox güman ki, *eşik* sözündə *eş* morfeminin yazılı mənbələrdə qeydə alınmamış mənası asemantikləşmişdir. *Eşik* sözündəki *eş* morfeminin asemantikləşmiş mənasına yazılı abidələrimizdə rast gəlmədiyimiz üçün bu haqda qəti söz deməyə çətinlik çəkirik.

Havlı - həyətcik

Havlı sözü osmanlı dilində aşağıdakı mənalarda olmuşdur: "evin qabağında olan həyətcik", "küçə qarısı, giriş yolu", "şəhər kənarında bağlı-bağatlı ev", "xutor (içərisində sahibinin evi və təsərrüfatı olan ayrıca mülk)",

"kənd evi", "çərərlənmiş, hasarlanmış yer". (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1779).

Havlı sözü Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində (məs: Amasiya dialekt və şivələrində) *hoylu//hovlu* şəklində işlənir. Adətən *havlıda//hoyluda//hovluda* kənddə yaşayan insanlar ərzaqlarını qoruyub saxlamışlar. Bu ənənə son dövrə qədər davam etməkdədir.

Haşlama - ətdən hazırlanan xörək

Haşlama sözü osmanlı dilində "suda bişirilmiş", "pörtlədilmiş" mənalarında işlənmişdir: *haşlama* at — suda bişirilmiş ət. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1773).

Haşlama sözü *xaşlama* şəklində Azərbaycan dilində işlənir. Məs.: *xaşlama* ət. *Xaşlama* ət ətin (inək, qoyun, quzu, keçi və s.) suda bişirilməsidir. Buna ətin suda pörtlədilməsi də deyilir.

Osmanlı dilində *haşla* (//xaşla) sözü də işlənmişdir. Bu söz "qaynar suyu, qaynadılmış suyu, dağ suyu tökmək, axıtmaq" və "pörtmək, pörtlətmək" mənalarını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1773).

Bizcə, Azərbaycan dilindəki *xaşlama*, *xaş*, *aş* sözləri eyni kökdəndir.

Ir//Yır - mahnı

Bu söz qədim türkcədə "mahnı" mənasında işlənmişdir: ol *yır* qoşdı - o mahnı qoşdu; ol *yır* *yırladı* - o mahnı oxudu. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 268).

Qədim türkcədə *yırla* sözü də işlənmişdir. Bu söz (y-ır//ır) *yır* kökündən əmələ gəlmiş və "oxumaq (mahnı)" mənasını bildirmişdir: ol *yır* *yırladı* - o mahnı oxudu. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 268).

V.V. Radlov soyon dilində *ır* (yır, nır, ir) sözünün "mahnı" mənasında olduğunu qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с. 1365).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, *ır* sözü Azərbaycan dilində "h" samitinin artımı ilə *hur* şəklində işlənir: Nə *hur* qanır, nə zır.

İdi//İzi//İgə - yiyə,tanrı

***İzim* yadı uluğ yaddur, aytur bolsam,
Asəl yanqlığ süçük bolup tilim məninq,
Özüm fakir, kıldım mukir, boldum hakir,
Kanat fakar uçar kuş dik könqlüm məninq**

(Əhməd Yasəvi. Divani hikmət.

"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 37).

**Ərş ü Kürsi bazarı inayətliğ Muhamməd,
Sikiz behişt *igəsi* vəlayətliğ Muhamməd.**

(Əhməd Yasəvi. Divani hikmət.

"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 95).

Bu söz *idhi* şəklində “sahib”, “tanrı” mənasında Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. Məs.: “İdhim nə ter = ağam nə deyir”. Mahmud Kaşğari yazır ki, “Tanrıya da *idhi* deyilir” və misal verir: “İdhimiz yarlığı = Tanrımızın əmri, buyruğu”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 152).

Mahmud Kaşğari bu sözü “Tanrı” mənasında şeir parçasında da vermişdir. Məs.:

**“Kut kuyıǵ bersə *idhim* kulinqa,
Kündə ışı yüksəbən yokar, ağar”.**

Tərcüməsi:

**Tanrım quluna qutluq, ululuq versə,
Onun işi gündən-günə yüksələr.**

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 337).

**“*İdhimni* ögərmən,
Biligni yügərmən,
Könqülni tügərmən,
Ərdəm üzə türlünür”.**

Tərcüməsi:

**Tanrım öyərəm,
Bilik yığaram,
Könlümü bağlayaram,
Könül kitabım ərdəm üzərinə bükülər.**

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 244).

Bu sözü Mahmud Kaşğari bir məsəldə də vermişdir: “Boş nənqgə *idhi* bolmas = boş buraxılan

malın yiyəsi olmaz”. Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, “Bu söz öz malını qoruması vacib olan adam üçün deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 343).

Mahmud Kaşğari *idhi* sözünün bir deyimdə “sahib” mənasında işlənməsinə dair misal da vermişdir: “Kağun karma bolsa, *idhisi* ikki əlugin təgir = Qovun yağma edilsə, sahibi iki əlli tutar”. Mahmud Kaşğari bu deyimin mal sahibinin malına düşkünlüyünü göstərmək üçün söyləndiyini demişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 408).

İdi sözü “yiyə, sahib” mənasında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənməmişdir. Məs.:

Aya mal *idisi* axı edgü ər

Bayat birdi ersə sanqa sən mə bir

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.23).

Tərcüməsi:

Ey mal-dövlət *sahibi* yaxşı və cəmərđ adam

Tanrı sənə verdisə sən də ver.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.41).

Başqa bir misal:

Həris todmaz ajun nənqini tirip

Hərishk karıma*z idisi* karıp

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.25).

Tərcüməsi:

Həris dünya malını toplamaqla doymaz

Hərislik qocalmaz, *sahibi* qocalar

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.43).

İzi sözü “Mənzum oğuznamə”də “tanrı” mənasında işlənir. Məs.:

***İzi* ruzi qıldı bir oğlan anka,**

Nə kim qıssalarını ayasın sankı.

Tərcüməsi:

Tanrı bir oğlan nəsib etdi ona,

Nələr baş veribsə söyləyim sana.

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 14).

İdi - yiyə, tanrı

Təmir kəpikə təgi konturmuş. İzin ara *idi* oksüz türk iti ança olurur ermiş.

Tərcüməsi:

Dəmir qarşıya təki (xalqı) yerləşdirmiş. İkisinin arasında *sahibkar* vahid göytürk xalqı yaradıcılıqla məşğul olaraq beləcə oturur imiş.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.

II, Bakı, 2006, s. 317).

Misaldan göründüyü kimi, *idi* sözü qədim türk yazılı abidələrinin dilində *yyə//sahibkar* mənasında işlənmişdir.

İdi sözü *ıdı* şəklində yazılı mənbələrdə “yyə,

sahib, sahibkar” mənalарında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 203). Bundan başqa “sahib olan, malik olan, sahib” və “ağa” (yerin, göyün ağası // Allah mənasında) işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 203). Qədim türkcədə *ıdı* sözündən əmələ gəlmiş *ıdılıq* sözü “vəzifə tutmaq, ağal/yiyə//sahib təyin olunmaq” mənalарındadır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 203). Qədim türkcədə *ıdılıq* sözü ilə antonim olan *ıdısız* sözü də işlənmişdir. *ıdısız* sözü “yiyəsiz, sahibsiz, məhrum edilmiş yiyə, sahib” mənasında olmaqla *ıdı* sözündən əmələ gəlmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 203).

Yazılı mənbələrdə *ı* kökü də “sahib,yiyə”, “ağa, cənab” mənalарında işlənmişdir. V.V.Radlova görə, *ı* saqay və koybal dillərində “sahib, yiyə”, “ağa, cənab” mənasındadır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с. 1407). Görünür ki, təşəkkül və inkişafın əsasında, özülündə duran söz köklərindən biri də *ı* olmuşdur. Bu kökdən yuxarıda qeyd olunan sözlər və digərləri təşəkkül tapmışdır.

İ//İlig - el, ölkə, xalq

**Tövbə kılısam, kiçər mü kin kadir İlah,
Yok irsə (həm) nitkim anda min ru siyah,
Tanqla barsam *ilig* ayağ barça güvah,
Hak kaşıda barça işlər asan irür.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 67).

İlig sözü bəzi dialektlərdə (məsələn, Qaxda) “çəyirdək” mənasındadır: Sancaxnan ağ bə: linn *iligini* çıxarıb murabba pişiriy.

Qədim türk yazılı abidələrində *ilig//ilik* sözü “el” mənasında işlənmişdir. Məs.: Anı üçün *ilik* ança tutmuş erinç. *İlig* tutup törüg itmiş. Özi ança.

Tərcüməsi:

Onun üçün eli eləcə yaratmış. El yaradıb qanun qoymuş. Özü eləcə.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.

Bakı, 2006, s. 280).

**Aşıqların közi giryan, bağıri biryan
Pərvası yok, namusu yok, yörər üryan,
İl közigə tofrakdın kəm sırı pinhan,
Canı birlə yadın aytıp yörər irmiş.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 71).

İl sözü “el” mənasında “Mənzum oğuznamə”də işlənmişdir. Məs.:

**Xıtay yana Qırkız *il* andır turur,
Kör iblis bularğa biribtür ğurur.**

Tərcüməsi:

**Kıtay, Kırğız *eli* uzaqlarda durur,
Gör iblis bunlara veribdir qürur.**

(Mənzum oğuznamə, Bakı, 2005, s.23).

Bu söz “Oğuznamə”də “el” mənasında olmuşdur. Məs.:

El ilə gələn bəla bayramdır.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 25).

El ilə gələn qərə gün düğündür.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 25).

Qədim türkcədə *kün* sözü olmuşdur. Bu söz “xalq, el, camaat, adamlar” mənasında müvazi şəkilə *el* sözü ilə işlənmişdir: *el kün*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 326). *El-gün* sözünün ikinci tərəfi (gün) Azərbaycan dilində arxaikləşmişdir. *Kün* sözü həm də qədim türkcədə *qadaş* sözü ilə müvazi işlənərək “qohumlar, qohum qadınlar” mənasındadır: *kün qadaş*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 326).

V.V.Radlov *kün* sözünün saqay və uyğur dillərində “xalq”, “camaat”, “el, adamlar” mənasında olduğunu qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с. 1435).

İr//Ər - kişi, adam

Kul Xacə Əhməd, *ir* bolmasanq, ölgən yaxşı,

Kızıl yüzünq kara yirdə solğan yaxşı,

Tofrak sıfat yir astıda bolğan yaxşı,

Zatı uluğ xacəm, sığnıp, kildim sanqa.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 21).

Ər sözü qədim türk yazılı abidələrində “igid” mənasında işlənmişdir. Məs.: Yarıyur tiyir kü esi-

dip balıkdakı tağıkımıs, tağdakı inmıs, tirilip yetmiş
ər bolmıs.

Tərcüməsi:

Yürüyüb deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa
qalxmış, dağdakılar arana enmiş, toplaşıb yetmiş
igid olmuş.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 281).

Ər sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində “ər, adam, kişi” mənalarında işlənmişdir. Mahmud Kaşğarının lüğətində ər sözünə aid verilmiş məsəllərdən biri belədir: “İm bilsə, ər ölməz = bəlgə bilən *ər* ölməz”. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu məsələdəki *im* sözü “komandirin əsgərlərə dediyi bəlgə, parol” mənasında olmuşdur. Mahmud Kaşğari yazır: “Bu, (*yəni im sözü - B.X.*) silah, quş adı və ya bir söz ola bilər. Rastlaşan iki bölük bir-birini tanımaq və çarpışmamaq üçün paroldan istifadə edir. Gecə iki adam qarşılaşdıqda biri digərindən parolu soruşur. Cavab düzgün olsa, onun düşmən olmadığı anlaşılır. Əks təqdirdə, onu vururlar”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 112).

Bu məsələdəki *im* sözü Azərbaycan dilindəki *him-cim* sözü ilə eynidir. Məs.: *Him-cim* bilmir cümləsindəki *him-cim* sözü “işarə, bəlgə” mənasındadır. *Him-cim* sözündəki h samiti (h~c) sonradan *im* sözünün əvvəlinə artırılmışdır. H samitinin sözün əvvəlinə artırılmasına aid dil faktları dilimizdə az deyildir: *hörmək* (h-örmək), *hürmək*

(h-ürmək), *haylamaq* (çağırmaq mənasında h - ay-lamaq) və s.

ölüt *ər* = gücsüz, yaşlı, qoca adam”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 125).

Ərən və *ərgən* sözləri *ər* kökündəndir. Mahmud Kaşğari *ərən* sözünün “ərlər, kişilər” mənasında olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda *ərən* sözü barəsində yazır ki, bu söz “qaydadan xaric cəmdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 144).

Müqayisə kimi qeyd etmək yerinə düşər ki, Mahmud Kaşğari *oğul* sözünün *oğlan* şəklində olmasını qaydaya zidd cəmlənmə adlandırır. Bu bərədə yazır: “Doğma - yad, hər bir uşağa “oğul” deyilir. “Bu oğul nə ter = Bu oğul nə deyir”. Bu söz qaydaya zidd olaraq “oğlan” şəklində cəmlənir. Halbuki “oğullar” şəklində cəmlənməli idi. Eynən kişilər sözünün “ərən” şəklində cəmlənməsi kimi. “Oğlan” və “ərən” sözləri tək hal mənasında da işlənir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 142).

Oğlan və *ərən* sözlərindəki “an”, “ən” hissəsi tarixən cəmlilik göstəricisi olmuşdur. Cəmlilik göstəricisi kimi bu sözlərdə daşlaşmışdır. Ancaq “an”, “ən” hissəsinin tarixən cəmlilik göstəricisi olmasını inkar etmək düzgün deyildir.

Ərgən sözü Mahmud Kaşğarinin lüğətində *ərnqən* şəklində “ərən, subay” mənalarında işlən-

mişdir. Mahmud Kaşğari *ərnqən* sözü barədə yazır: “Həmin söz (yəni *ərnqən* - B.X.) bu məsəldə də işlənmişdir: *ərnqəngə əlig karı böz üm tikəməs* = *ərgənə əlli arşın bezdən don, şalvar tikilməz*”, yaxud “*subaya əlli arşın bezdən də don, şalvar çıxmaz*” deməkdir. Çünki yad adamın subaya ürəyi yanmaz, ona evlənməsi üçün öyüd-nəsihət verməz, yaxşılığını istəməz. Bu söz evlənməyi təşviq etmək üçün söylənir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 177).

Ər sözü Mahmud Kaşğaridə həm də “olmaq, var olmaq” mənalarında olmuşdur. Məs.: “*ol andağ ərdi* = o elə oldu, elə idi”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 217).

Yaxud:

**“Ərdi uza ərənlər,
Ərdəm bəgi bilik tağ.
Aydı öküş ögütlər,
Könqlüm bolur anqar sağ”.**

Tərcüməsi:

**Keçmişdə ərənlər vardı,
Ərdəm bəyi, bilgi dağı kimi.
Çoxlu öyüd verərdilər.
Könlüm onlara açılır.**

(Keçmişdə elm, hikmət, fəzilət sahibi necə ərənlər vardı. Onlar xalqa çox öyüd-nəsihət verərdilər. İndi onları andıqca könülüm açılır).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 153).

Bu söz (yəni “olmaq; var olmaq” mənasında olan söz) *idi, imiş* köməkçi fellərində öz izini qorumuşdur. “Olmaq” mənasında olan *imək* felinin də bu sözlə əlaqəsi vardır. Onu da qeyd edək ki, *idi* və *imiş* köməkçisi fellərinin qədim şəkli *er-di//irdi, ermiş//irmiş* olmuşdur. Sonradan buradakı “r” səsi zəifləyib düşmüş və hazırda *idi* (-dı, -di, -du, -dü), *imiş* (-mı, -miş, -muş, -mü) şəkli sabitləşmişdir.

Azərbaycan dilində *erdi, irdi* (və *ermiş, irmiş*) köməkçi feli çox az işlənmişdir. Yalnız Kişivərinin dilində *erdi, irdi* - yə aid misala rast gəlmək olur. Məs.:

**Mayil *erdi* könqli ol şuxın vəfavü mehrə leyk,
Bir neçə bəd mehlər ani pəşiman qıldılar.**

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində *ər* sözü “kişi” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Biliglig biligsiz kaçan tənq bolur

Biliglig tişi *ər*, cahil *ər* tişi

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.18).

Tərcüməsi:

Biligli və biligsiz bir-birinə nə vaxt tən gəlir?

Biligli qadın *kişi*, cahil *kişi* qadındır.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.36).

Yazılı mənbələrdə “fəzilətlər” (hünər, cömərdlik, səxavət) mənasında olan *ərdəm* “insan, adam” mənasında olan *ərk*, “insanlar” mənasında olan *ərən* sözləri *ər* kökünün törəmələridir. Qeyd

olunan sözlər Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-hə-qaiq” əsərində işlənmişdir. Misallara diqqət yetirək:

Aya şahım ərdəmlərin sanağan

Sanarmu ediz kum uşak taş sanı

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.16).

Tərcüməsi:

Ey şahımın fəzilətlərini sayan kəs

Səhradakı qum və çinqilin sayı varmı?!

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.34).

İki nənq biriksə bir ərdə kalı

Bükəndi ol ərkə mürüvvət yolu

Bir ol yanqşar ersə kərəksiz sözüg

İkinc yalğan ersə ol ərning tili

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.20).

Tərcüməsi:

Əgər bir adamda bu iki şey birləşsə onda

O adama mürüvvət yolu bağlanmışdır:

Bir, ehtiyac olmadan yanşaqlıq etmək, (çox danışmaq)

İkincisi isə yalan danışmaqdır.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.38).

Ərən xayrı şərri küsəp keçməz ol

İsiz edgü işkə yanut kiçməz ol

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.27).

Tərcüməsi:

İnsanların xeyir və şəri arzu etməklə keçməz

Xeyir işin də, şəri işin də haqqı, əvəzi gecikməz.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.46).

Ər sözü “kişi, igid, qəhrəman” mənasında
 “Oğuznamədə” işlənmişdir. Məs.:

Ər gəlsə qıyu artar, övrət gəlsə, qu artar.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 24).

Ər tavarı açıq gərək.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 25).

Ər dövləti ər öldürər.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 25).

Ər tayıya bənzər, it ataya bənzər.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 23).

İrən//Ərən - sufilərə qarşı allaha qovuşan

***İrənləri* Hak yadının ğafil bolmas,**

Ricalun la tulhım dir xalıkun-nas

İrən yolın tutkan hərgiz yolda kalmas,

Ol həzrətdə sır əsrarı makbul boldur.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 57).

Ərən sözü qədim türk yazılı abidələrində
 “igid” mənasında işlənir. Məs.: Bu Tabğaçda yıra-
 ya bəg oğuz ara yeti *ərən yağı* bolmış.

Tərcüməsi:

Bu Tabğaçdan şimala bəy oğuzlar arasında

yeddi ən *igid* yağı olmuş.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.

II, Bakı, 2006, s. 252).

Ərən sözü “Oğuznamə”də “igid, qəhrəman” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Ərənlərə eşik ara iş məlumdur.

(Oğuznamə. “Yazıcı”, Bakı, 1987, s. 24).

İrk - güc, qüdrət

Rəhmət kılğay bir ü bar, hər nə kılsa *irki* bar,

Xacə Əhmədğə mədədkar şiri - Xuda Əlidür.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 100).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *irk* sözü işlənir. Bu söz “falçılıq, kahinlik; adamın qəlbindəki-ləri bilmək, fikrindən keçənləri oxumaq; telepatiya” mənalarında olmuşdur.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 116).

Mahmud Kaşğaridə “səltənət və sözü keçərlilik” mənasında olan *ərk* sözü işlənir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 116).

Ərk sözünün qeyd olunan mənası dilimizdə qorunur: *ərk etmək*.

Mahmud Kaşğaridəki *irk* və *ərk* sözlərinin mənası təsdiq edir ki, bu sözlər eyni kökdəndir. Bundan başqa, *irk* sözü və onun mənası ilə bu sözlərin bağlılığı vardır.

Onu da qeyd edək ki, *ərk* sözü Əhməd Yügnə-

kinin "Atəbətül-həqaiq" əsərində də işlənmişdir.
Məs.:

Tirip könqli todmaz közi suk bəxıl

Kul ol malka malı anqa ərklig ol

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.23).

Tərcüməsi:

Açgöz xəsisin qəlbi (gözü) toplamaqla doymaz,

O, malın quludur və malı ona hakimdir.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.41).

Kanqlı - tayfa adı

Bu söz türk tayfalarından birinin adıdır. Bizcə, *kanq//kanıq//kanık* sözündən əmələ gəlmiş tayfa adıdır. *Kanık* sözü cığatay dilində "araba" mənasında olmuşdur. *Kanqa* sözü isə altay, teleut dillərində "ayaq xizəyi" mənasında işlənmişdir. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 28). Arabanın təkərlərinin çıxardığı cığıltı, cırıltı belə olmuşdur: kank - kank. Buradan da *kanqlı* tayfa adı yaranmışdır. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 28).

Kanqlı tayfa adının arabanın təkərlərinin çıxardığı səslə (kank//kanq) bağlı olan sözdən əmələ gəlməsini V.V.Radlov da qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.85).

Kanqlı sözü cığatay dilində "inciklik, küsü", "əziyyət, əzab, işkəncə, iztirab" mənalarında

işlənmişdir. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 66).

Türk dillərində *kanqal* sözü "çənbər, qurşaq", "təkərin çənbəri", "məftildən olan çənbər (qurşaq), yaxud təkər" mənalarında işlənmişdir. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 66).

Bizcə, *kanqılı*, *kanqal* sözləri eyni kökdən təşəkkül tapmışdır.

Karı - qarış

Koladağı yarağı Zülfikarı,

Çapuşkanda uzalur kürk *karı*.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 94).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində “qarış, ölçü; bez ölçən arşın” mənalarında olmuşdur. Məs.: bir *karış* = bir qarış.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 373).

ol bözüg karşattı = o, bezi ölçdüdü.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 342).

Mahmud Kaşğari *karı* sözünün “qarış” mənası ilə yanaşı, onu da qeyd etmişdir ki, bu söz “bez ölçülən arşın” mənasındadır.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 211).

Karı sözü *qarı* şəklində qədim türkcədə “əlin dirsək hissəsi”, “dirsək”, “arşın (ölçü vahidi)” mənalarda işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 426). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *qarı//karı* sözü qədim türkcədə əlin dirsək hissəsini bildirməklə ölçü vahidi olmuş 0,5 metrə bərabər qədim uzunluq ölçüsü kimi istifadə edilmişdir. Həm də *qarı//karı* sözü ölçü vahidi kimi işlənmiş *qulac* sözünün sinonimi olmuşdur. *Qulac* sözü də 0,5 metrə bərabər qədim uzunluq ölçüsü kimi anlaşılmışdır. *Qulac* sözü uzunluq ölçüsünü bildirməklə qədim türkcədə *əlin//qolun* ölçü vahidi rolunda çıxış etməsi zamanı işlədilmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 464). Qədim türkcədə ölçü vahidi kimi işlənən *qulaça* sözü də olmuşdur. “Qədim türk lüğəti”ndə bu sözün “Altun yaruq” abidəsində ölçü vahidi kimi işlənməsi qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 465). Görünür ki, *qulaça* sözü *qulaç* sözündən əmələ gəlmişdir. *Qulaça* uzunluq ölçüsü kimi “sajın” mənasında işlənmiş və 3 arşına və ya 2,134 metrə bərabər uzunluq ölçüsünü bildirmişdir.

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində *karı* sözü “qol” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Kaza birlə uçğan kalık kuşları

Karıka konar həm kafəska kirür

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.29).

Tərcüməsi:

Göydə uçan quşlar qəzanın qüdrəti ilə

Həm qola qonar, həm qəfəsə girərlər.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.48).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “qol” mənasında *bazu* sözü də olmuşdur. Bu söz *bazubənd* (qolbağı mənasında) sözündə qorunub saxlanmışdır. Məs.:

Qarı komasına gəlif Koroğlunun *bazubəndini* uşağın qoluna bağlayıf, üzünən - gözünnən öpdü.

(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.253).

Yaxud:

**Koroğludu atan zati,
Çənlibeldə var busatı,
Bazubənddi amanatı,
Allaha tapşırıdım səni.**

(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 321).

Karı sözü “qarış” mənasında əlin iç hissəsi ilə bağlıdır. Bəzən *qarış* dedikdə qolun dirsək ilə əl arasındakı qismi nəzərdə tutulmuşdur.

V.V.Radlov *kari//karı* sözünün cığatay dilində uzunluq ölçüsü kimi çiyindən barmaqların ucuna qədərki hissə kimi başa düşülmüşdür. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 183). Uzunluq ölçüsü kimi *kari//karı* Xivədə iki arşına, Türküstanda üç arşına (bazar *karı* kimi, ölçüsü kimi 2 1/2 arşına) bərabərdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 183). V.V.Radlova görə, torpağın uzunluğunu ölçmək üçün *karı* uzunluq ölçüsü kimi ipdən hazırlanmış sajin əvəzində olmuşdur. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 183). Sajın özü isə 3 arşına və ya 2,134 metrə bərabər uzunluq ölçüsüdür.

V.V.Radlov *kari//karı* sözünün tarançin dilin-

də *keri//kari* şəklində “*əlin uzunluğu//boyu*”, “*dir-sək*” mənalarında işləndiyini də qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 184).

V.V.Radlov *karış* sözünün altay, teleut, lebedin, çulum, kırım, kazan, osmanlı və s. dillərdə işləndiyini və “dörddə bir, çərək” mənasında olduğunu da lüğətində vermişdir: iki *karış* uzun (osmanlı dilində), bir *karış* boyu (osmanlı dilində), *karış-karış* ölçmək (osmanlı dilində) və s. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 177-178). Hətta *karış* ilə ölçməyi bildirmək üçün *karışla* sözünün türk dillərində (məs.: *cığatay dilində*) işləndiyini də lüğətə daxil etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 187).

Karındaş - qardaş

Ata-anna, *karındaş* kayan kitti, fikir kıl,

Tört ayağlıq çubun at bir kün sanqa yitərə.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 107).

Karındaş sözü “qardaş” mənasında Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. Mahmud Kaşğariyə görə, *karındaş* bir anadan doğulmuş iki uşağa deyilir. Bu söz tarixən “karın” və “daş” hissələrindən ibarət olmuşdur. Mahmud Kaşğarının sözləri ilə desək “*daş//dəş* yaşıdlıq və yaxınlıq bildirən bir ədatdır. Bir anadan doğulmuş iki uşağa “*karındaş*” deyilir, çünki “karın” sözünə “daş” ədatı əlavə ediləndə “bir qarında bərabər bulun-

muş” demək olur”.

Yeri gəlmişkən *daş//dəş* ədatının qoşulması ilə yaranmış bir qisim sözləri də Mahmud Kaşğari öz lüğətində vermişdir. Məsələn, “məməyə” “əmik” deyilir. Eyni məmədən əmən iki uşağa “əmikdəş” deyilir, “əmmədə arkadaş” deməkdir. İkisi eyni yerdən olan adama “yerdəş” deyilir, “həmyerli” mənasındadır. Qohum-qardaşa “kadaş” deyilir, əsli “ka”dır, zərf və qab mənasındadır. Buna “daş” artırılaraq “kadaş” sözü yaradılmışdır, mənası “ikisi bir qabda, bir zərfdə yatmışlar” deməkdir, bu isə “ana bətni”dir. “Könqüldəş” sözü də belədir, “könül dostu” deməkdir, çünki qəlb könüldür. “Tüdəş” sözü də bunun kimidir, “rəngdə eyni, həmrəng” mənasındadır”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 404-405).

Qədim türkcədə “daş” *qol* sözünə qoşularaq *qoldaş* sözünü əmələ gətirmişdir. Qədim türkcədə *qoldaş* sözü “yoldaş, peşə yoldaşı, sənət yoldaşı” mənasında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 454). Qədim türkcədə *qoldaş* sözü *adaş* sözü ilə paralel işlənmiş və “dostlar, yoldaşlar” mənasını bildirmişdir: kimiñ bolsa *qoldaş* adaşı telim. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 454). Qədim türkcədə *qoldaş* sözü ilə eyni kökdən olan *qoldaşlan* sözü də işlənmişdir. *Qoldaşlan* sözü “dost olmaq, dostluq etmək, özünə tay hesab etmək” mənalərini ifadə etmişdir: ol meniñ birlə *qoldaşlandı*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 454). Qədim türkcədə sözlərə “daş” şəkilçisinin qoşulması geniş yayılmışdır. Belə sözlər-

dən biri də *yerdaş* sözüdür. Bu söz “həmyerli, həmvətən, yurddaş” mənasında olmuşdur. *Yerdaş* sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir və “Qədim türk lüğəti”ndə qeydə alınmışdır: *yerdaş* kişi - yurddaş, həmyerli. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 257).

Mahmud Kaşğari *qardaş//karındaş* sözünün kökündə *ka* sözünün durduğunu və *ka*-nın “zərɸ”, “qab” mənasında olduğunu söyləmişdir. Qədim türkcədə *qa* sözü *qadaş* sözü ilə paralel şəkildə işlənmiş və “qohumlar” (qan qohumları) mənasını bildirmişdir: *kesilsa seniñdin jaqın qa qadaş / yaqınlıq ula sen añar ay adaş*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 399). V.V.Radlov *qardaş* sözünün uyğur dilində *kadaş* şəklində işləndiyini və “dost, yoldaş” mənasını bildirdiyini qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 315-316). Burada bir daha *qa//ka* sözünün ilkin kök olduğu görünür, həm də M.Kaşğarının mövqeyinin əsaslı olduğu təsdiqini daha da gücləndirir. Qədim türkcədə *qa* kökünün “qab, qab-qacaq” mənalarında olması “Qədim türk lüğəti”ndə qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 399). *Qa* kökü “yığmaq, toplamaq, bir yerə yığmaq, səliqə ilə yığmaq” mənalarında Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir və bu da “Qədim” türk lüğəti”ndə qeydə alınmışdır: ol esiçka otuñ *qadı* - o ocağa ağac yığdı, ol tonuq *qadı* - o geyimləri yığdı. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 399).

Türk dillərində “qohum” mənasında işlənmiş *kadınq//kayınq//kayın* sözünün özü də *ka* kökü ilə

bağlıdır. Mahmud Kaşğari yazır: “Türklərin qohum və qayın mənasında işlətdikləri “kadhın” sözünü bunlar (yəni yağma, toxsu, qırçaq, yabaku, tatar, kay, comul və oğuzlar - B.X.) “kayın” kimi söyləyirlər”.

Mahmud Kaşğaridə *kadhın* sözü “qayın, quda, düngür, qohum” mənasındadır. Məs.:

**“Tünqür *kadhın* buluştı,
Kırkın takı koluştı,
Əmdi tışım kamaştı,
Altı Turumtayımnı”.**

Tərcüməsi:

**Düngür - qayın buluşdu,
Qız alıb, qız verişdi,
İndi dişim qamaşdı,
Aldı Turumtayımı.**

(Zərərdidə bir adamın uğradığı haqsızlıqdan bəhs edərək deyir: O mənimlə qudalıq etdi, mən-dən qız istədi, mən də ondan qız istədim, sonra mənə zülm elədi, Turumtay adlı qulumu alıb apardı, ona görə dişim qamaşdı).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 138).

Mahmud Kaşğari “qayın, quda, qohum” mənasında olan *kazın* sözünü də lüğətində vermişdir. Mahmud Kaşğariyə görə, *kadhın*, *kayın* oğuzlarda, *kazın* qırçaqlarda işlənmişdir. Mahmud Kaşğari yazır ki, qırçaqlar “qayın, düngür, quda, qohumlar” mənasında olan *kadhın* sözünü “z” ilə söyləyirlər. Məs.:

“Kadaş temiş kaymaduk,

***Kazın* temiş kaymış”.**

Tərcüməsi:

Qardaş demiş - saya salmamış, baxmamış,

Qayın demiş - baxmış.

Mahmud Kaşğari onu da qeyd edir ki, *kazın* sözü “qohumlar arasında qayına xüsusi sevgi göstərilməsini vurğulamaq üçün söylənir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 401).

Kayın sözü cığatay və tatar dillərində “qohum”, “qadın qohumları” mənasında işlənmişdir. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т. с. 34). L.Z.Budaqov *kayın* sözünün təklikdə işlənmədiyini də qeyd etmişdir. (Yenə orada). O, bu fikri ilə nəzərdə tutmuşdur ki, *kayın* sözü ata, baba, nənə sözləri ilə də birgə işlənmişdir: *kayınata* (qayınata), *kayınbaba* (qayın-baba//qaybaba), *kayınnənə* (qaynana). V.V.Radlov da bu sözün (o kain şəklində vermişdir) əsasən təklikdə işlənmədiyindən, təsadüfi hallarda *kainı* sözünün “onun qayınatası” mənasında işləndiyindən bəhs etmişdir. V.V.Radlov bu sözün digər sözlərlə əlaqədə olaraq işləndiyindən (kain ata, kain ana kimi) bəhs etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 12).

V.V.Radlov *kain//kayın* sözünün aşağıdakı mənalarının olduğunu qeyd etmişdir:

- I. *kain//kayın* sözü altay, teleut, qırğız, qara qırğız, koman, osmanlı dillərində (kadın, kazın, kayın, kain variantlarında) qadının qo-

hum-qardaşına münasibəti bildirən (qohumluq münasibətlərini) söz kimi başa düşülmüşdür. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 12).

II. *kain* sözü qırğız, krım tatar dillərində kişinin qohum-qardaşına qohumluq münasibətini bildirən söz kimi istifadə olunmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 13).

III. *kain* sözü krım tatar, karaım dillərində qadının (həyat yoldaşının) qardaşına deyilmişdir: *banım kainım* - mənim qaunım. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 14).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim türkcədə qohumluq bildirən sözlərdən biri də *qonum* sözü olmuşdur. Bu söz *qonım* şəklində “yaхın, qohum” mənasını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 455). *Qonum* sözünün *qonum* variantı isə “yaхın, qohum”, “həmqəbilə, həmvətən”, “adam, insan”, “canlı məxlуq” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 455).

Qonum sözü Azərbaycan dilində öz mənasını müstəqil şəkildə qoruyub saxlamasa da, *qonum-qonşu* sözünün birinci hissəsində mühafizə olunmuşdur.

Kaynata - qaynata

Muhammədğə *kaynata*, kılğan iməs hiç xata,
Boynığa salğan futa Əbu Bəkrı Sıddıkdur.

(Əhməd Yəsəvi. Divanı hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 97).

Mahmud Kaşğaridə *kayın* sözü “qayın, qo-
hum-qardaş” mənasında və ata sözü “ata; ad ver-
mək, ləqəb vermək” mənasında işlənmişdir.

“*kayın//kadhın* = qohum, qayın”

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 106).

“ögət ata = ögey ata”

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 182).

“ol anqar at atadı = o ona ləqəb verdi”. Mah-
mud Kaşğari yazır: “Ad versə, yenə belə deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 235).

Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, *qaynənə*
sözü də *qayın//kayın* və *nənə* sözlərinin birləşmə-
sindən yaranmışdır. Buradakı *nənə* sözü “ana”
mənasındadır. İndi də Azərbaycan dilinin dia-
lektlərinin əksəriyyətində *nənə* sözü “ana” məna-
sında işlənir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki,
“ana” mənasında *aba*, *apa*, *əpə*, *ciyi* sözləri də iş-
lənmişdir. *Aba//apa//əpə* sözü həm də qadın qo-
humlarının ən hörmətlinə müraciət kimi işlən-
mişdir. Bu söz də əksər dialektlərimizdə indi də is-
tifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, *apa* sözü həm
də Adəmin türkcə adı olmuşdur. “Qutadqu bi-

lik”də yazılır:

**“Apa bu dünyaya enəndən bəri,
İdrak da gələrək qanun-qayda yaradıb”.**

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik-xoşbəxtliyə aparan elm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s. 31).

Mahmud Kaşğari oğuzların anaya *aba*, karlıqların *apa* deməsini lüğətində qeyd etmişdir. O yazır: “Aba: ana. Oğuzca. Karluq türkmənləri bu sözü p ilə deyirlər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 151).

Mahmud Kaşğari *aba* sözünün “ata” mənasında olduğunu da qeyd etmişdir. Bu barədə yazmışdır: “Aba: ata. Tibet dilində. Bu söz onlara ərəbcədən keçmişdir. Onlar bəni-sabit nəslindənirlər. Yəməndən bir şəxs türk ölkəsinə qaçıb gəlmiş, tibetlilər onun nəslindən törəmişlər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 151).

V.V.Radlov *kain ada* sözünün altay, teleut dillərində “qayınata (arvadın atası)”, *kain ana* sözünün altay, teleut, qırğız, osmanlı dillərində “qaynana (arvadın anası)” mənasında olduğunu qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.12).

Ümumiyyətlə, V.V. Radlov *kain* sözünün qoşulduğu sözü və onların birgə ifadə etdiyi mənaları vermişdir:

kain valida (osmanlı dilində) “qaynana (ar-

vadin anası”); *kain akkı* (altay dilində), *kain ağa/aqa* (qırğız dilində) “arvadın böyük qardaşı”, “arvadın dayısı”; *kain ini* (qırğız dilində) “arvadın kiçik qardaşı”; *kain tuta* (kazan dilində) “arvadın böyük bacısı”, “arvadın xalası, bacısı”; *kain cinli* (kazan dilində) “arvadın kiçik bacısı”, “arvadın qardaşı qızı, bacı qızı”; *kain biradar* (osmanlı dilində) “arvadın qardaşı”. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.12).

V.V.Radlov *kain ana* sözü (qaynana) ilə bağlı osmanlı türkcəsində mövcud olan bir atalar sözü də vermişdir: *kain ana* pambuk yumağa olup raftan düşsə kalinin başın yanar - qaynana pambıq yumağı olub taxcadan düşsə, gəlinin başını yayar. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.13).

Qədim türkcədə böyüklərə hörmət əlaməti olaraq *aqa* sözü ilə müraciət etmişlər. Məsələn, qədim türkcədə *aqa* sözü “böyük qardaş” mənasında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 48). Hal-hazırda dialekt və şivələrimizin bir çoxunda böyüklərə hörmət əlaməti olaraq *aqa* deyilir. Məsələn, Amasiya (Ağbaba) dialektində ataya, əmiyə, böyük qardaşa, böyük qayına hörmət əlaməti olaraq *aqa* deyilir.

Qədim türkcədə *aqa* sözü *ini* sözü ilə paralel işlənmiş “böyük və kiçik qardaşlar” mənasını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 48).

Kənd - şəhər

Kənd sözü qədim türkcədə "şəhər" mənasında işlənmişdir: beg *kandda* qışladı - bəy şəhərdə qışladı. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 290). Qədim türkcədə *kənd* sözü *uluş* sözü ilə işlənərək "kənd və şəhər" mənasını bildirmişdir: bü gün *kənd uluşqa* oqır sen meni - bu gün sən məni şəhər və kəndə çağırırsan. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 290). Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim türkcədə *ordu kənd* "şəhər" mənasında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 370). *Ordu* qədim türkcədə Balasaqun yaxınlığında şəhər adı olmuş və mənbələrdə bu barədə qeyd olunmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 370).

Ordu sözü həm də qədim türkcədə "qərargah, ştab", "xanın iqamətgahı", "saray, imarət" məna-larında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 370).

Kızıl - qızıl

**Otuz tokuz yaşka kirdim, kıldım həsrət,
Va dirığa, ötti ömrüm, kannı taat,
Taatliklər Hak kaşıda xoşsaadət,
Kızıl yüzüm taat kılmay soldı, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

"Çaşıoğlu", Bakı, 2004. s. 19).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Kündüz olurmatı, *kızıl* kanım tökti, kara tərım yügürti, isig, küçig bertim ök, ben özüm uzun yəlməg ıtım ok.

Tərcüməsi:

Gündüz oturmađı *qızıl* qanımı tökərək qara tərımı axıdaraq, işimi, gücümü verdim, mən özüm uzun süvari dəstələri göndərdim.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 357).

Kızıl sözünün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, “qızıl, qızıl pul” mənasında işləndiyini L.Budaqov da qeydə almışdır. (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 55).

V.V.Radlov da Azərbaycan dilində bu sözün “qızıl” mənasında işləndiyini nəzərdən qaçırmamışdır: üç *qızıl* verdi. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.827).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “qızıl, qızılı rəng, qırmızı” mənalarında işlənmişdir. Məs.:

**“Bulnar mini ulas köz,
Kara mənqiz, *kızıl* yüz.
Andın tamar tükəl tüz,
Bulnar yana ol qaçar.”**

Tərcüməsi:

Əsir edər məni xumar göz,
Qara bəniz, *qızıl* üz.
Ondan damar bütün gözəlliklər,
Əsir edib yenə də qaçar.

(Xumar göz, əsmər bəniz, pənbə üz məni dustaq edər. O çöhrədən bütün gözəlliklər damar, tökülər. Məni dustaq etdikdən sonra yenə də qaçıb gedər).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 130).

Mahmud Kaşğaridə *kızıl* sözü “etdiyi pis əməli bir daha etməmək üçün cəzalanmaq” mənasında da olmuşdur. Məs.: “ər yazuktın kızıldı = adam əməlinə görə ağır cəza aldı, günahının acısını daddı, çox peşman oldu”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 158).

Mahmud Kaşğari lüğətində “qızarmaq” mənasında olan *kızıl ər* felini də qeyd etmişdir. Bu feli *qızarmaq* felinin əsli kimi qəbul etmişdir. Və Mahmud Kaşğari *qızarmaq* felini isimdən düzələnlə hesab etmiş, əslinin isə *qızıl ər* şəklində olduğunu söyləmişdir. O, *qızarmaq* feli barəsində yazmışdır: “Əsli (yəni qızarmaq felinin əsli) *kızıl ər*di” dir, “*kızıl, qırmızı oldu*” deməkdir. Yəni *qızıl ər* feli sonradan “söz köklü bir fel olmuşdur”.

Mahmud Kaşğari davam edərək qeyd etmişdir: “Paltar qaraldı” mənasına gələn “ton karardı” cümləsindəki “karardı” feli də belədir. Onun əsli “kara ərdi” dir, “qara oldu” deməkdir ki, bu da “qara” sözündən alınmışdır”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006. s. 179).

Kızıl//qızıl sözünün kökü *kız* olmuşdur. *Kız* sözü Mahmud Kaşğaridə “bahalı, nadir tapılan nəş-

nə” mənasında işlənmişdir. Məs.: “*kız* nənq=bahalı nəsnə”. “bu at *kız* aldım = bu atı baha aldım”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006. s. 340).

Qədim türkcədə *kız*//*qız* sözünün ifadə etdiyi mənalar aşağıdakı kimi olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 449-450).

I. “*qız*, *qız* uşağı, cavan *qız*, yetmiş *qız*”.

II. “əsir (dustaq) qadın (*qız*), kəniş, qaravaş, aşna, məşuqə, qarabaş, ev qulluqçusu”.

III. “bahalı, qiymətli” (məs.: bu at *qız* aldım - bu atı bahalı (qiymətə) aldım), “az, nadir”.

IV. “xəsis, simic”.

V. “*qızarmaq*, alışmaq, yanmaq, qırqırmızı qızarmaq, pörtmək”. Bu mənani qədim türkcədə *qızarmaq* sözü də bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 450). Deməli, *qızarmaq* sözünün *qız* kökü ilə bağlılığı aydın görünür. Eyni zamanda *qızıl* sözünün də *qız* kökünün “qırmızı” və “qiymətli” mənaları ilə bağlılığını görməmək mümkün deyildir. Onu da qeyd edək ki, *qızıl* sözü qədim türkcədə “qırmızı” mənasını bildirmişdir. Məsələn, *qızıl* qanım tökti - qırmızı qanıma tökdü. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 450).

Qədim türkcədə *qızıl*//*kızıl* sözünün sinonimi kimi *altun* sözü işlənmişdir. *Altun* sözü qədim türkcədə “qızıl, zər”, “qızıl, rəngli (yəni qırmızı rəngli), qızılı (rəng)” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ле-

нинград, 1969, с. 40).

Altun sözü iki sözün (al və tun) birləşməsindən yaranmışdır. Burada al “qızıl//qırmızı rəng”, *tun* isə “metal” mənasını bildirmişdir: “qızıl//qırmızı metal” .

Altun sözü qədim türkcədə təyinedici söz rolunda olmuşdur. Məsələn, altun yultuz “Venera planeti” mənasında, altuq qazuq “qütb ulduzu” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 40).

Burada *altun* sözü təyinedici roldadır. *Altun* sözü *tarım* sözü ilə işlənərək xaqan qadınına verilən ad (titul) kimi işlənmişdir: *altun tarım*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 40).

Altun sözü digər sözlərlə qoşularaq qədim türkcədə yer-yurd adlarının adı kimi də işlənmişdir. Məsələn, *altun arqu uluş* (Talasda yer adı), *altun yış* (Altay ərazisində altun mina adlı coğrafi ərazi), *altun qan* (dağ adı). (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 40).

Altun sözündəki *al* morfemi qədim türkcədə aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

I. “yalan, hiylə, kələk, fırıldaq”, “biclik” “üsul, qayda, yol, vasitə”, “çox bic məsləhət”. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 31). Qədim türkcədə *al* sözü *aldaq* sözü ilə paralel işlənir (al aldaq) və “yol, vasitə, qayda, üsul” mənalarını bildirir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 31).

Al aldaq sözünə və onun mənasına dilimizdəki *alib aldatmaq* (zamanı, dünyası) ifadəsi uyğun gəlir.

Al morfeminin “yalan, hiylə, kələk” mənasından (*al* kökündən) *alçı* sözü yaranmışdır. Bu söz qədim türkcədə “aldadıcı, saxta, yalançı, hiyləgər, kələkbaz” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 34).

Al morfeminin “yalan, hiylə, kələk, fırıldaq”, “biclik” mənasını qədim türkcədə *ar* morfemi də bildirmişdir. Qədim türkcədə *ar* morfemi “aldatmaq, yalan danışmaq, yalan demək, uydurmaq”, “azdırmaq, yoldan çıxarmaq” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 50).

Ar morfeminin qədim türkcədə “sarı-qırmızı”, “sarı, kügən”, “boz”, “qırmızımtıl, qırmızıya çalar” mənaları da olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с.50). Bu mənalar içərisində “sarı-qırmızı, qırmızımtıl, qırmızıya çalar” mənaları *al* və *ar* morfemləri arasında (*al//ar*; *l~r*) genetik əlaqənin olmasını təsdiqləyir.

II. *Al* morfemi qədim türkcədə “al, al qırmızı, parlaq, qırmızı, aydın-açıq qırmızı”, “narıncı” mənalarında da işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 31)

III. *Al* morfemi qədim türkcədə “aşağı, alt, dib, alt hissə”, “məkanın, fəzanın ön, qabaq tərəfi” (müqayisə et; Azərbaycan dilindəki alın sözündə *al* hissəsi) mənalarında da işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 32).

IV. Bu morfem (*al//hal*) qədim türkcədə mifoloji varlığı da bildirmişdir.

V. *Al* morfemi qədim türkcədə “almaq, götürmək, qəbul etmək” mənasında da işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 32).

Kol - qol, əl

**Tövbə kılsa, tövbəsin Mövlam kabul kılmaqəy,
Allah disə, xacəsi kolın tutup almagəy,
Cürm ü isyan girihin pirqə barıp çiçməgəy,
Arslan Babam sözlərin işitinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 33).

Kol sözünü Mahmud Kaşğari də öz lüğətində vermişdir. Məs.: ol kolın sıtğadı = o, qolunu sığaladı.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 261).

“Qədim türk lüğəti”ndə *qol* sözünün Mahmud Kaşğarinin lüğətində işlənmiş “qol, əl”, “qol (çayın qolu, ağacın qolu)” mənaları qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 453).

Qədim türkcədə *qol* sözünün (hər hansı əşyanın, cismin qolu mənasında) nisbi sinonimi kimi *sap* sözü işlənmişdir. Bu söz “qol (əşyanın, cismin), dəstək, qulp, sap, tutacaq” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485). Qədim türkcədə *sap* sözündən *sapla*, *saplat*, *saplıq* sözləri əmələ gəlmişdir. *Sapla* sözü “qulp, tutacaq düzəltmək” mənasını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485). *Saplat* sözü də “qulp, dəstək, tutacaq düzəltmək” mənasında olmuşdur: öl qılıc *saplattı* - o qılıncın dəstəyini düzəltdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485). *Saplıq* sözü isə qədim türkcədə “şey,

cisim”, “dəstəyi, qulpu, sarı olan”, “dəstək, qulp, sap üçün material” mənalarını ifadə etmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485). Qədim türkcədə sap sözündən yaranmış *sapıl* sözü də olmuşdur. *Sapıl* sözü “sancılmaq, soxulmaq, iynəni saplamaq, keçirdilmək, taxılmaq (məs.: yıp yiğnaka sapıldı - sap iynəyə taxıldı), ardınca getmək//gəlmək, dalınca getmək//gəlmək” (məs.: oqul atasına sapıldı - oğul atasının ardınca getdi) və “birləşmək, qoşulmaq” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan dilində işlənən *sapılca* sözü (tava) *sap* sözündən formalaşmışdır (sap-ıl-ca).

Mahmud Kaşğari lüğətində *kulaç* sözünü də vermişdir. Bu söz “qulac” mənasındadır, *kol//qol* sözü ilə əlaqəlidir. Bu bərdə Mahmud Kaşğari yazır: “Bunun əslı (yəni kulaç sözünün - B.X.) “kol aç”dır. “Bir kulaç barçın” deyilir ki, “bir qulac ipək parça” deməkdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 364).

Bu söz V.V.Radlovun lüğətində *köloç=kulac* şəklində verilmiş və “qucaq, qucum”, “iri sajin (uzunluq ölçüsü - 3 arşına və ya 2,134 metrə bərabər uzunluq ölçüsü)” mənalarını bildirmişdir. Bu söz də ondan əmələ gəlmiş *köloçlo* (köloç-lo) sözü də kazan dilində işlənmişdir. *Köloçla* sözü “sajınla ölçmək” mənasını bildirmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.680).

Kulaç sözü *qulac* şəklində dilimizdə işlənir.

Qulac sözünün təyin rolunda çıxışına geniş rast gəlirik. Məsələn, “Koroğlu” dastanında:

**Düşmanın üstünü quş tək aldıran,
Aslanlar dişindən ovlar saldıran,
Xaqanlar başına şəspər çaldıran,
*Qulac qollar buran qoç Koroğludu.***

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.89).

Başqa bir misal:

**Dava günü *qulac qolu* qayıtmaz,
Nərəsindən gecə iyidlər yatmaz.
Yerdə olsan, göydə olsan, unutmaz,
Arar, axır bular Koroğlu səni.**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.91)

Yaxud:

**İnsafdırımı Bəlli Əhməd tutula,
Qulac qolu dal gərdəndə çatıla,
Dəmirçioğlu qul adına satıla,
Koroğlu dəlisi sayıl, Eyvaz xan!..**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s.129).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində *kol* sözünə “qol” mənasında rast gəlirik. Məs.:

**Nikab kötrür ajun birər yüz açar
Yazar *kol* kuçar tək yana terk kaçar**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 22).

Tərcüməsi:

**Dünya bəzən niqabımı qaldırıb üzünü açar
Qucaqlayacaq kimi qollarını açar, ancaq dərhal qaçar**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 40).

Kol sözü Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-hə-qaiq” əsərində “vadi” mənasında da işlənmişdir. Məs.:

**Xəbər bar birilsə əgər adəmi
İki kol dinar ma ol üç kol kətur.**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 25).

Tərcüməsi:

**Bir söz vardır: əgər birinə iki vadi dolusu dinar
verilərsə**

O həqiqətən üç vadi istər

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 43).

Qədim türkcədə *qol* sözünün “dərə”, “vadi” mənası olmuşdur. Bu mənalar Mahmud Kaşğari-nin lüğətində işlənmişdir və “Qədim türk lüğə-ti”ndə qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 453). *Qol* sözünün qə-dim türkcədə “çərtmə, vurma, açma (kərtik, ni-şan)” mənaları da olmuşdur. Bu məna da Mahmud Kaşğarinin lüğətində işlənmiş və “Qədim türk lü-gəti”ndə qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 454). *Qol* sö-zünün qeyd olunan bu mənalarının hamısı eyni eti-moloji mənbədənir. Bundan başqa, *qol* sözünün qədim türkcədə “istəmək, diləmək”, “əldə etmək, nail olmaq”, “yalvar-yaxarla almaq”, “arzu etmək, istəmək” mənaları da mövcud olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 454). Dilimizdə *qol qoymaq* ifadəsi vardır ki, bu da hər hansı bir işə razılıq vermək məqsədi-

lə işlənir: qol *qoymaq//razi olmaq*. *Qol qoymaq//razi olmaq* “qol” sözünün qeyd olunan mənalari ilə bağlıdır.

Kol sözünün “arzu etmək, istəmək” mənalari-
nın türk dillərində mövcudluğunu V.V.Radlov da
qeyd etmişdir. O, koman, uyğur, karaim, cığatay
dillərində *kol* sözünün “arzu etmək, istəmək” mə-
nalarini olduğunu misallarla vermişdir. (B.B.Рад-
лов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетер-
бург, 1899, II т., I часть, с. 584-585). L.Budaqov da
kol sözünün türk dillərində “əldə etmək, nail ol-
maq”, “yalvar-yaxarla almaq”, “arzu etmə, dilə-
mək, istəmək” mənalarında işləndiyini lüğətində
qeyd etmişdir. (Л.З.Будагов. Сравнительный
словарь турецко-татарских наречий. Санктпетер-
бург, 1871, II т., с. 88).

L.Budaqov *kol* sözünün türk dillərindəki digər
mənalarini da misallar əsasında lüğətində əks et-
dirmişdir: “qol (çiyindən ələ qədər olan hissə)”,
“canlılarda qabaq ayaq” (altay dilində), “çayın qo-
lu”, “kəşfiyyatçı dəstəsi, gözətçi dəstəsi”, “pat-
rul”, “yoxlamaq, qorumaq” (türk dillərində), “or-
dunun mərkəzi” (cığatay dilində), “tərəf, səmt”,
“qanad, cinah” (cığatay dilində), “təpənin dağ ilə
birləşdiyi yer” (cığatay dilində), “yarğan”, “yal
(dağın, atın)” (cığatay dilində), “parça, tikə”,
“ədəd, dənə” (altay dilində). (Л.З.Будагов. Сравни-
тельный словарь турецко-татарских наречий.
Санктпетербург, 1871, II т., с. 86-88). Yeri gəlmiş-
kən qeyd edək ki, L.Budaqov lüğətində *kapar* sö-
zünü də vermişdir. Bu söz *kol* sözünün mənalarina
sinonimdir. O, *kapar* sözünün mənalarini belə ver-
mişdir: “əl, qol”, “dirsək” (cığatay dilində), “güc,

qüvvə, qüdrət” (türk dillərində). (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 46).

V.V.Radlov *kol* sözünün türk dillərindəki mənalarnı belə qruplaşdırmışdır:

I. “qol, əl” mənası (tarançin, cığatay və s. dillərdə).

II. “qoşun, ordu” mənası.

III. “yüz min” mənasında.

IV. “ovalıq”, “çay yatağı”, “çaylaq”, “təpənin dağ ilə birləşdiyi yer” mənalarnı (tarançin, cığatay dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 583-584).

V.V.Radlov *kol* sözündən əmələ gəlmiş *kol-daş* (kol-daş) sözünün “köməkçi, yardımçı”, “yoldaş” mənalarnında uyğur, osmanlı dillərində işləndiyini nəzərdən qaçırmamışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 600).

Köfrüg - körpü

Müftü bolğan alimlər, nahaq fətva birgənlər,

Andağ müftü çayını Sırat köfrügdə kördüm.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s.110).

Mahmud Kaşğarının lüğətində “körpü” mənasında *köprüg* sözü işlənmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 462).

Köfük - köpük

**Aşıklarını kıyamət kün halın sorgəy,
Çın aşıkını kögsin yarıp dağın körgəy,
Pak ağızından *köfki* akıp yügrüp yörgəy,
Kimdə birsə pak ışıqını hayran kılır.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 65).

Mahmud Kaşğarının lüğətində “suyun köpüyü” mənasında *köpük* sözü işlənmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 390).

Mahmud Kaşğari onu da yazır ki, dəniz köpüyünə “göl köpüyü” deyilir, ancaq “dəniz köpüyü” deyilmir.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 141).

Kuduk - quyu

**Yunus dik [həm] dərya içrə balık bolsam,
Yusif dik [həm] *kuduk* içrə vatan kılısam.
Yakub dik [həm] Yusif üçün kop yığlasam,
Bu iş birlə, ya Rəb, sini tapkay mu min?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 38).

Bu söz *kudhu* şəklində “quyu, çuxur; aşağı, aşağıya” mənalığında Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. *Kudhu* sözü Mahmud Kaşğarının verdiyi bir şeir parçasında belə əks olunmuşdur:

**“İvrık başı kaz layu,
Sağrak tolu köz ləyü,
Sakinç *kudhu* kizləyü,
Tün-kün bilə səvnəlim”.**

Tərcüməsi:

**İbrik başı qaz kimi,
Sürahi dolu göz kimi,
Qayğını quyuda gizlədib,
Gecə-gündüz sevinək.**

(İbrik başı qaz boynu kimi dimdik, piyalə isə göz kimi doludur. Gəl qayğını gömək və gecə-gündüz şadlıq edək).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 163-164).

“ol tağdan *kudhu* indi = o, dağdan aşağı endi”.

“ol məninq birlə tağdın *kudhu* ılışdı = o, mənimlə dağdan aşağı enməkdə yarışdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 221, 238).

Mahmud Kaşğaridən başqa misallar:

**“İtim tutup *kudhu* çaldı,
Anınq tüsin kıra yoldı,
Başın alıp *kudhu* saldı,
Boğuz alıp tükəl boğdı”.**

Tərcüməsi:

**İtim onu tutub yerə çaldı,
Tüklərini tamam yoldu,
Başından tutub aşağı basdı,
Boğazından yapışıb tamam boğdu.**

(Köpək qurdu yaxaladı, onun tüklərini diddi, başından tutub aşağı basdı, nəhayət, boğazından yapışıb tamam boğdu və ona qalib gəldi).

Yaxud:

**“Közüm yaşı savrukup *kudhu* akar,
Bilnip ajun əmgəgin tükəl ukar”.**

Tərcüməsi:

**Bütün dünya əzabları bilindiyyindən
Gözüm yaşı sovrulub aşağı axar.**

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 51, 232).

Mahmud Kaşğari *kudhu* sözünün “çökək, çuxur” mənalarını da qeyd etmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 209).

Kuduk sözü *kuduğ* şəklində qədim türk yazılı abidələrində “quyu” mənasında işlənmişdir: *Kuduğ* belgürti. Ol taşık kötürup al *kuduğ* içində kəmişdilər. Ança a.

Tərcüməsi:

Quyu göründü. O daşı götürüb o *quyu* içində gömdülər. Bir az.

(bax: Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 404).

V.V.Radlov *koyi, kodı, koyı* sözlərini lüğətində vermişdir ki, bu sözlər cığatay dilində “aşağıda, altda” mənasındadır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 527). Bundan başqa, V.V.Radlov “aşağı, aşağıda” mənasında olan (cığatay dilində) *koyin*, “qaranlıq” mənasında olan (osmanlı dilində) *koyu* sözlərini də lüğətində vermişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 527-528). Bu sözlərlə *koyi//ko-*

du//koyu//quyu sözü arasında əlaqə vardır. V.V.Radlov *kodu//koyu* sözünün “aşağıda, altda”, “aşağı” mənalarında uyğur dilində işləndiyini də lüğətinə daxil etmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 612). V.V.Radlovun lüğətində “aşağı, aşağı hissə, alt, dib, alt hissə” mənalarında olan *kuyi* (eləcə də *koyi* variantı) sözü də verilmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 904). *Kuyi* sözü də *koyi//kodu//koyu//quyu* sözü ilə əlaqəlidir.

Kuma//Quma - qadın

Qədim türkcədə *quma* sözün *quma qatun* şəklində işlənir və "qadın" mənasını bildirir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 465).

Azərbaycan dilinin dialektlərində *quma* (*//günü*) sözü işlənir. Əgər kişinin iki qadını (həyat yoldaşı) varsa, onda onların hər ikisi bir-birinə *quma* (*//günü*) hesab olunur. Bu söz türk dillərində də işlənir. Məsələn, cığatay dilində *kuma* "aşna, məşuqə, kəniş" (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 64), qırğız dilində "kiçik qadın" (yənə orada; görünür ki, qırğızlarda da kişinin iki qadını olanda ikinci qadına belə deyilmişdir). Türk dilində bir kişinin iki qadını (həyat yoldaşı) olanda onlar bir-birinə belə demişlər. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с.

64). Çox güman ki, Azərbaycan dilindəki *qumaş* (al-qırmızı rəngli pambıq parça), tatar dilindəki *kumaç* (pambıq parça mənasında) sözləri *kuma* sözü ilə bir kökdəndir. Bundan başqa, rus dilində köhnəlmiş söz olan *kum* (xaç atalığı, kirvə mənasında) və *kuma* (xaç analığı mənasında) sözləri ilə qədim türkcədəki *kuma//quma* sözü arasındakı əlaqə barəsində düşünmək lazımdır.

Qədim türkcədə *uma* sözü də işlənmişdir. *Uma* sözü "ana", "səyyah, yolçu", "qonaq" mənalığında (məs.: *uma* kelsa qut kelir - qonaq gəlsə, xoşbəxtlik gəlir) olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 611).

Uma sözünün "ana" mənası əsas verir deyək ki, bu sözlə *quma//kuma* sözü arasında əlaqə vardır.

Kur - qurşaq, kəmə

**Himmət *kurin* bağlağan, yürək bağrın dağlağan,
Fəryad urup yığlağan, giryan bolğan aşıklar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 115).

Yaxud:

**Himmət *kurun*, Kul Xacə bilgə, bağla,
Muhabbətəni atı birlə yürək dağla,
Yakanq tutup tanq atkunça tınmay yığla,
Şayəd sanqa rəhm eyləbən canan kılur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 62).

**Himmət kuru bilidə, Məvlam yadı tilidə,
Zülfıkarı ilgidə şiri - Xuda Əlidir.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 100).

Kur sözü “qurşaq, kəmər” mənasında Mahmud Kaşğaridə də işlənmişdir. Bu söz həm də Mahmud Kaşğaridə “mərtəbə, məqam” mənasında olmuşdur: “mənin *kurım* uluğ = mənim məqamım yüksəkdir”. Mahmud Kaşğari *ıçkur* sözünü də qeydə almış və “iç qurşağı, tumanbağı” mənasında olduğunu söyləmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 339).

Başqa misal:

“*ər kurın* kurşandı = adam qurşaq qurşandı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 249).

Yaxud:

“*ər kurın* yazındı = adam qurşağını açdı, öz-özünə açdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 77).

L. Budaqov türk dillərinin əksəriyyətində (məs.: cığatay, tatar, altay, osmanlı və s. dillərdə) “qurşaq, kəmər” mənasında olan *kurşak* sözünün işləndiyini lüğətində qeyd etmişdir. (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 75).

Küz - payız

Küz sözü qədim türkcədə "payız", "payızda" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 331).

Küz sözü *kus* şəklində sart dilində "noyabr ayı" mənasında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.1013).

Küz sözündən qədim türkcədə *küza* sözü əmələ gəlmiş və bu söz "payız fəslini keçirmək, başa vurmaq (hardasa)" mənasını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 331).

Qədim türkcədə *küz* sözündən *küzlüg* sözü də əmələ gəlmişdir. *Küzlüg* sözü "payız havası, payız fəslü" mənalarını ifadə etmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 331).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (məs.: Qafan rayonunda) payızla qış arasında göyərən ota *küzəm* deyilir. İmişli rayonunda payızda qırılan qoyunun yunu *güzən* adlanır. Bu rayonda payızda qoyunlar saxlanılan yerə *küz* deyilir.

Munq//Bunq - dərd, kədər

**Türlüg ayşım, türlüg işim, *munqluğ* başım,
İrdi canım, kitti huşum, aktı yaşım,
Yazuk bilən toldı tükəl içim, taşım,
Bi niyazım, aç a birsün yolum məning.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 37).

Munq sözü Mahmud Kaşğaridə “sıxıntı, iztirab, möhnət” mənasında qeyd olunmuşdur. Bu söz

bir məsəldə belə işlənmişdir: “kara *munq* kəlmə-gincə Kara Yalğa keçmə = qara bəla gəlmədikcə Kara Yalğanı keçmə” (qara bəla gəlmədikcə, məcbur qalmadıqca bu sıldırım yeri keçmə, çünki sarpdır və həmişə qarlıdır).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 35).

Bu məsəldəki *Kara Yalğa* Mahmud Kaşğariyə görə, “türk diyarı ilə Fərqanə arasında sıldırım bir yer” kimi qeyd olunmuşdur.

Mahmud Kaşğari *munq* sözünün “qəm, möhnət” mənasının atalar sözündə də işləndiyini qeyd etmişdir: “ərgə *munq* təgir, tağ sənqirinqə yel təgir = igidə möhnət gələr, dağ başına yel dəyər” (insanın başına iş gələr, necə ki, dağ başına yel dəyər, sonra yel gedər, dağ qalar).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
Bakı, “Ozan”, III cild, 2006, s. 313).

Başqa bir atalar sözü:

**“Karğa kalı bilsə, *munqın* ol buz sukar,
Avçı yaşıp tuzak, taba mənqgə bakar”.**

Tərcüməsi:

**Qarğa başına gələni bilsə, dimdiyilə buzu dələr,
Ovçu gizlənər, qarğa tələdəki yemə baxar.**

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 420).

Mahmud Kaşğari *munq* sözünün “ərgənlik çağında (16-17 yaş) çıxan diş” mənasında olduğunu da lüğətində vermişdir. Məs.: “*munq* tağ = adam özünü tanıdığı, on altı - on yeddi yaşına çatdığı za-

man “çıxan diş”. “munq tağ öndi=ərgənlik dişi [ağıl dişi?] çıxdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 313).

Oquz - ağız (süd)

Oquz sözü qədim türkcədə "ilk süd", "ağız (süd)" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 365).

Qədim türkcədəki bu söz Azərbaycan dilində eyni mənada işlənir. Adətən inəyin doğuşdan sonrakı ilk südü *ağız* adlanmışdır. *Ağız* (süd) çox yağlı və keyfiyyətli olmağı ilə fərqlənmişdir.

Orun - yer, məskən

**Ğafil tapmas Hak yolın, anda tapmaslar *orun*,
İçi, taşı köyübən səhərlərdə yatmasun.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 113).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *orun*, *Orxon* (Orxon-Yenisey yazılı mənbələri) sözlərinin kökü tarixən “yer-yurd, qərargah” mənasında olan *or* sözü ilə bağlıdır.

Mahmud Kaşğarının lüğətində *orun* sözü “yer, məqam, mövqe, məkan” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “ol anı orundın kopturdu = o, onu yerindən qopardı, durğuzdu”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 17).

Mahmud Kaşğari lüğətində *kara orun* birləşməsinin “gor, məzar, qəbir” mənalarında olduğunu söyləmiş və bir şeir parçası vermişdir:

**“Bermiş səniq bil
Yalınquk tapar karınka,
Kalmış tavar adhınınq
Kirsə kara orunka”.**

Tərcüməsi:

**Bil, verdiyin sənindir,
İnsan tapar gödənə,
Qalan mal özgənindir,
Girsə qara torpağa.**

(Bil ki, ancaq yediyin və bağışladığın şey sənindir, çünki insan oğlu ancaq öz qarnına xidmət edir. Elə ki, insan qara torpağa girdi, ondan qalan hər şey özgəyə qismət olur). Əslə “qaranlıq yer” mənasına gələn “kara orun” sözüdür.

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 210).

◇ Buludxan Xəlilov

Dilimizdə bu şeir parçası ilə uyarlı olan nümunə də vardır. Həmin misal belədir:

**Verdin adındır,
Yedin dadındır,
Yığdın yadındır.**

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində *orun* sözü “yer” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**Aya ğam katıqsız sürur umğuçı
Bu ajun kaçan ol umınçka *orun***

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 21).

Tərcüməsi:

Ey qəm qarışmamış sadlıq uman

Bu dünya nə zaman umud yeri olmuşdur?

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 40).

Qədim türkcədə *orun* sözünün nisbi sinonimi olan *yer* sözü də işlənmişdir. *Yer* sözü “yer, yer üzü, ərazi, ölkə”, “üz, səth, üst, yuxarı (hissə)” mənalarında qədim türkcədə başa düşülmüşdür. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 257).

Yer sözü qədim türkcədə omonim mənalı olmuşdur: “saymamaq, məhəl qoymamaq”, “rədd etmək, qəbul etməmək”, “nifrət bəsləmək”, “söymək, abrını tökmək”, “pisləmək”, mənalarını da bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 257). Dilimizdəki *yer elmək*, *yer elədi* ifadələrinin (məs.: Mənə yer elədi) ifadə etdiyi məna bu qeyd olunan mənalarla, daha çox “saymamaq, məhəl qoymamaq” mənaları ilə sıx bağlıdır.

Qədim türkcədə *yer* sözünün mənalarından biri də “doğramaq, yarmaq” olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 257).

Türklərdə yaşayış yeri əkin-biçin sahələrindən fərqləndiyi kimi, onların adını (məfhum adını) bildirən sözlər də bir-birindən fərqlənmişdir. Təbii ki, torpaq sahəsi fərqli olmuşdur: quru, sulu, kələ-kötür, dağlıq, səhralıq, düzənlik və s. Bu mənada türk dillərində *kır* sözü də işlənmişdir. Mənbələrdə *kır* sözü “çöl, düz, bozqır”, “düzənlik, düzəngah, düzən, düz yer”, “xam torpaq, xam sahə, xam yer” (türk dillərində), “çay kənarı, çay qırağı”

(altay, qırğız, qazax dilərində) və s. mənalarda işlənmişdir. (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 42).

V.V.Radlov türk dillərindəki dil faktları əsasında *kır* sözünün aşağıdakı mənalarını vermişdir:

I. “qıraq, kənar” mənası: kazan dilində östol *kırı*-stolun qırağı, kazan dilində kıtap *kırı* - kitabın kötüyü, kazan dilində *kırında* - *qırağında*//*kənarında*, teleut dilində ayaktan *kırı* - stəkanın *ağzı*//*kənarı*//*qırağı*. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 732).

II. “çox kənar, sahil, qıraq, quru”, “dağın piriyi” mənaları. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485); (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.733).

III. qırğız dilində İrtiş ilə Balkaş arasındakı dağlıq yer *kır* adlanır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.733).

IV. kazan dilində “çöl, sahə”, “tarla, zəmi” mənaları. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.733).

V. şor dilində “yüz dəfə, yüz qat” mənasında: *uş kır* - üç dəfə; *toğuz kır* - doqquz dəfə. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.733). Azərbaycan dilində *qır*(//*kır*) yağ, *qır*(//*kır*) duz ifadələri işlənir ki, buradakı *qır* sözü *kır* sözünün şor dilindəki mənası ilə çox yaxındır.

VI. *kır* sözü saqay, koybal, şor, osmanlı

dillərində “boz, boz rəngli” mənalarını bildirmişdir: *kır* at (saqay dilində) - çal at; boz *kır* (osmanlı dilində) - açıq boz. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.734). V.V.Radlovun osmanlı dilindən qeydə aldığı *boz kır* sözü elə “çöl, düz, bozqır” mənasını bildirən *bozqır* sözüdür.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim türklərdə yaşayış yerlərində *yurtalardan* istifadə olunmuşdur. *Yurta* sözü *yurd* sözü ilə əlaqəlidir. V.V.Radlov *yurd* sözünün və onun türklərdəki *yurt* variantının *yut* şəklində tarançin dilində “xalq, camaat, el, adamlar, insanlar” mənasında olduğunu qeyd etmişdir. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.562).

Ot - od, atəş

**Muhabbətəni camın içkən divanələr,
Kıyamət kün ot ağzıdan saçar, dostlar.
Qüdrət birlən yaratılğan yiti tamuğ
Aşıqlarını narasından kaçar, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 46).

Ot sözü qədim türk yazılı abidələrində “od” mənasında işlənmişdir. Məs.: Ança kazğanıp birini bodunığ *ot*, sub kılmadım.

Tərcüməsi:

**Elə qazanıb birləşən xalqı oddan, sudan keçirmədim.
(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.**

Ot sözü “od, atəş” mənasında Mahmud Kaşğarının lüğətində qeyd olunmuşdur. Məs.: “*ot* tesə, ağız köyməs = od deməklə ağız yanmaz”. Mahmud Kaşğari yazır: “Bu, dediyi sözü dananlar üçün işlədilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 117).

Bu sözü Mahmud Kaşğari şeir parçasında da vermişdir.

Məs.:

**“Ərən arıǵ örpəşür,
Öçin, kəkin irtəşür.
Sakal tutup tartışur,
Köksi ara *ot* tütər”.**

Tərcüməsi:

**Ərlər yaman qabarırlar,
Öc, xınc almaq üçün didişirlər,
Saqqallarından tutub dartışırlar,
Hər kəsin sinəsində alov yanır.**

(Adamlar qəzəblə bir-birinin üstünə cumur, heyfini, xıncını almaq üçün didişir, süpürləşirlər, bir-birinin saqqalından yapışıb dartırlar, sanki hər birinin köksündə bir tonqal yanır).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 268).

Mahmud Kaşğari *ot* sözünün bir neçə məsələdə işlənməsinə aid nümunələr də vermişdir. Məs.: “kış konukı *ot* = qışın qonağı oddur, atəşdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 344).

Yaxud:

“ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas = od tütüsüz, igid günahsız olmaz”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 399).

Mahmud Kaşğari *ot* sözünü *ot bandal* birləşməsində işlətməmiş və bu barədə yazmışdır: “Bandal: ağacdən yuvarlaq şəkildə çıxarılan parça. Uşaqlar bunu alıb yandırır, gecələr közünü bir-birinə vurur, atırlar. Buna “ot bandal” deyilir, çovkan oyununda oynanır”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 465).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mahmud Kaşğarinin izah etdiyi *ot bandal* Qərbi Azərbaycanın Amasiya (Ağbaba) bölgəsində *od lopası* adlanır. Eynilə ağacın ucuna yuvarlaq şəkildə parça bağlanır. Həmin parçanın yaxşı yanması üçün onu neftdə möhkəmcə isladırırlar. Sonra od vurub yandırırırlar. Belə *od lopalarını* toy şənliklərində, bayramlarda (xüsusilə, “Novruz” bayramında) gecə vaxtı uşaqlar gəzdirir və sonra başlarının üstündə əlləri ilə fırladaraq uzağa atırlar.

Mahmud Kaşğari atı vəsf etmək üçün işlədilmiş bir şeir parçasında yenə də *ot* sözünü vermişdir. Məs.:

**“Yügürdi kəvəl at,
Çakıldı kızıl ot,
Köyürdi arut ot,
Saçrap anın örtənür”.**

Tərcüməsi:

**Yürüdü soylu at,
Çaxıldı qızıl od,
Alışdı quru ot,
Onun üçün yanır.**

(Soylu bir atı vəsf edir: o, dördnala çaranda nalından qızılı qığılımlar qopdu, sıçrayıb quru ota düşdü, ona görə ot alışıb yandı).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 156-157).

Mahmud Kaşğari *od vurdurmaq* ifadəsini də lüğətində qeyd etmişdir. Məs.: “ol anınq əvinqə ot yakturdu = o, onun evinə od vurdurdu”. Mahmud Kaşğari bu barədə yazır: “Bir adam bir şeyə toxunanda da belə deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 108).

Örüg - dayanacaq

Buludxan Xəlilov

◇

Örüg sözü qədim türkcədə "dayanma, əylənmə, durma", "dayandırma, dayandırılma", "duruş, duruş yeri, duracaq, dayanacaq" mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 390).

Örüg sözü qədim türkcədə həm də "sakit, dinc, aram, asudə, rahat" mənalarında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград,

1969, c. 390).

Bu söz qədim türkcədə *örüg amil* şəklində işlənmiş "sakit, dinc, aram, asudə, rahat" mənaları ilə yanaşı, "rahatca, sakitcə", "dinc, aramla, arxayınca, təlaşsız" və "yavaşı, yavaşıca, yavaş-yavaşı", "asta, astaca, asta-asta", "ağır-ağır, aramla" mənalarını da bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 390).

Örüg sözü qədim türkcədə "hörülmüş" mənasında da işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 391).

Bizcə, Azərbaycan dilindəki *hörük* və *hörük-ləmək* (mal-qaranı) sözləri qədim türkcədəki *örüg* sözü ilə eyni kökdəndir.

Ök - yaş, sinn

Ök sözü qədim türkcədə dörd yaşdan yuxarı, böyük canlılara deyilmişdir: *ök* at - dörd yaşdan yuxarı, böyük at. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 382).

Ök sözünün mənası imkan verir deyək ki, *öküz* sözü (*ök-üz*) *ök* kökündən yaranmışdır. Bununla yanaşı, tarançin, cığatay dillərində "öküz" mənasında *ui//yi* (müqayisə et: *inək* → *in-ək*) sözü işlənmişdir. Bu söz *ui//yi* həm də altay, tuba dillərində "inək" mənasında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-петербург, 1893, I т., (гласные), с. 1593).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim türkcədə "inək" mənasında *sıqır* (*//sığır*) sözü də işlənmişdir: *sıqır* buqa münraşür - inək və buğalar böyür. (Древнетюркский словарь. "Наука",

Ленинград, 1969, с. 502).

Misaldan göründüyü kimi, qədim türkcədə *buqa* (/buğa) sözü də (buğa mənasında) olmuşdur.

Öy - ev

**Çərşənbə kün işitip nagəh hazzət bardılar,
Arslan Babnı öyidə ol kün mihman boldılar,
Yatkan yirni nahəmvar körüp heyran kaldılar,
Arslan Babam sözlərin işitinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 32).

Mahmud Kaşğari bu sözü *ev*, *əv*, *əf* variantlarında türk dilində işləndiyini qeyd etmişdir. Məs.: “kurağ *əv* = içində heç kim olmayan *ev*”. Mahmud Kaşğari yazır: “Evdə əşya yoxdursa, yenə belə deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 377).

Mahmud Kaşğarinin lüğətində *əv* sözü “bir şeyin ətrafına toplanmaq” mənasını da bildirmişdir. Məs.: “körünçkə kişi *əvdi* = xalq görüləcək şeyə tərəf qaçdı” (xalq görmək üçün bir şeyin ətrafına topladı).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 219).

“ol yinçü *əvdidi* = o,inci yığdı, topladı”. Mahmud Kaşğari yazır: “Başqa bir şey və meyvə toplamaq da belədir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 300).

Görünür ki, *ev* sözü *əv* sözünün “toplamaq, yığmaq” mənası ilə eyni kökdəndir.

Öy sözü Qərbi Azərbaycanın bəzi dialektlərində (məsələn, Əzizbəyovda) “arabanın oxu” mənasındadır.

V.V.Radlov öz lüğətində *u=ap, av, oi, ui, uq* sözlərinin şor dilində “ev” mənasında işləndiyini qeydə almışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с.1591).

Özlük - mənlik

**Mürşidlərni xizmətni kıl ixtiyar,
Özlükümdin yolğa kirdim dimə, zinhar,
Yaxşı bilsənq tarikatnı xatarı bar,
Kılavuksız uşbu yolğa kirmənq, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 52).

Bu söz öz əvəzliyindən yaranmışdır. Əvəzlikdən - *luq// -lik// - luq// - lük* şəkilçisi ilə ismin yaranması həm tarixən, həm də müasir dilimizdə qeyri-məhsuldardır.

San - say

**Özini şeyx sanur kulları xalı,
Yigirmə bişkə yitməy anı salı.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 88).

San sözü qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir. Məs.: Edgü özbək atın, kara kisin, kök tiyinin *sansız* kəlürüp kop kotı.

Tərcüməsi:

Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini *saysız* gətirib hamısını qoydu.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 323).

San sözü “say, hesab, sayma” mənasında Mahmud Kaşğarının lüğətində qeyd olunmuşdur. Məs.: “koy *sanı* neçə = qoyunun sayı neçədir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 157).

**“Bardı ərən konuk
Bulup kutka *sakar*,
Kaldı ahğ oyuk
Körüp əvni yıkar”.**

Tərcüməsi:

**Qonaq görüb bunu
Qut sayan ərənlər getdi,
Oyuq görən kimi
Evini yaxan pislər qaldı.**

(Qonaq görəndə onu uğur, xeyir və bərəkət sayan mərd ərənlər ölüb getdi, çöldə bir qaraltı görüb “aman, birdən qonaq olar” deyə çadırını yıxan namərdlər qaldı).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 385).

San sözünün kökü *sa* olmuşdur. Bu kökün tarixən mövcud olduğunu Mahmud Kaşğari qeyd et-

mişdir. O, bu bərdə yazır: “ol andın yarmak alığ-sadı = o ondan pul almaq istədi”. Arzu etmək mənasını verən bu [-sa//sə] şəkilçisi türklərin “bir şey saydı” demək olan “sadı nənqni” sözündən alınmışdır. Sanki istəyən adam o şeyi öz arzuları arasında sayaraq onu diləmiş, istəmişdir. Məsələn, “ər suvsadı” ifadəsi “adam susadı” demək olub “su o adamın diləkləri sırasında sayılmışdır” deməkdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 306).

Mahmud Kaşğari *sa*-nın kök olduğunu təsdiq edən digər misallar da vermişdir. Məs.: “ər koyuğ *sadı* = adam qoyun saydı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 232).

Başqa bir misal:

**“Kara tünüg keçürsədim,
Ağır unı uçursadım,
Yetigəniğ kaçur *sadım*,
Sakış içrə künüm toğdı”.**

Tərcüməsi:

**Qara gecənin keçməsinə dilədim,
Ağır yuxunu uçurmaq istədim,
Yeddi qardaş ulduzunu neçə dəfə saydım,
Sayarkən günəşim doğdu.**

(Qaranlıq gecənin keçməsinə, ağır yuxunun uçmasını istədim. Yeddi qardaş ulduzunun [Böyük Ayı bürcü] dönməsini dəfələrlə saydım, mən sayarkən, nəhayət, günəşim də doğdu).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 233).

Qədim türkcədə *sa* - ilkin köklərdən biri olmuşdur. *Sa* - kökü qədim türkcədə “saymaq, hesablamaq”, “hesab etmək, güman etmək, zənn etmək” mənalığında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 478).

Sa - kökündən yaranmış *san* sözü də qədim türkcədə “saymaq, hesab etmək, hesablamaq” mənalığında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 483).

Qədim türkcədə “saymaq, hesab etmək, hesablamaq” mənasında *sana* sözü də olmuşdur. Bu söz də *sa* - kökündən yaranmışdır. Dilimizdə “saymaq, hesablamaq” mənasında olan *sanamaq* sözü elə qədim türkcədəki *sana* sözüdür.

Sa - ilkin kökündən yaranmış *san* sözünün qədim türkcədə “say, miqdar, kəmiyyət”, “hesablama, sayma, hesab, haqq-hesab” mənaları olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 483). Bu söz qədim türkcədə *saqış* sözü ilə paralel şəkildə işlənərək qeyd olunan mənaları da bildirmişdir: *san saqış*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 483).

San sözü qədim türkcədə “omba, bud, bud əti”, “hörmət, ehtiram, sayğı, şərəf”, “düşünmək, fikirləşmək, güman etmək, zənn etmək, mülahizə etmək” mənalığında da işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 483). *San* sözünün “hörmət, ehtiram, sayğı, şərəf” mənaları dilimizdəki *ad-san* sözünün ikinci tərəfində (*san*) qorunub saxlanmışdır.

San sözünün “düşünmək, fikirləşmək, güman etmək, zənn etmək” mənaları paralel şəkildə qədim türkcədə *saqın* sözü ilə işlənmişdir: *san saqın*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград,

1969, c. 483).

Yazılı mənbələrdə *san* sözü “gör” mənasında da işlənmişdir. Məsələn, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

Musulmanğa müşfik bolup mihriban

Sanqa sanduğunq tæg musulmanğa *san*

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 25).

Tərcüməsi:

Müsəlmanlara şəfqətli və mərhəmətli ol

Özünə rəva gördüklərini müsəlmanlara da rəva gör.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 44).

San sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənir. Məs.:

Arxun - arxun dönübən Mehri gedər,

Dayə *sanır* bağa təfərrüç edər.

(İsa. Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi,
Bakı, 2001, s. 64).

San sözü “saymaq” mənasında “Oğuznamə”də işlənmişdir. Məs.:

Çoban ata bincək kəndüzini bəg *sanur*.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 38).

San sözü Cəbrayıl, Qaxda, “say, miqdar”, Bakı dialektində “meh” mənasında (məs.: *san* xəzridəndü) işlənir.

Soruğ - sual

**Allah-allah, yir astıda vatan kıldı,
Münkir, Nəkir mən rabbik dip soruğ sordı,
Arslan Babam islamından bəyan kıldı,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 13).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində “sorma, sorma, itən şey, aranan şey” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “soruğ kıldı = itən şeyi axtardı; yetikləşdi”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 376).

“ol soruğ sorturdu = o, itən bir şeyi xəbər aldırdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 196).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *soruk* sözü də işlənir. Bu söz “itən şey arandıqdan sonra xəbəri alınmaq, sorağı çıxmaq” mənasındadır. Məs.:

“tiyül soruktı = itən nəsnənin sorağı alındı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 142).

Mahmud Kaşğaridə “soruşmaq, sorma, aramaq” mənasında olan *sor* sözü vardır. Məs.: “ər söz *sordı* = adam söz, xəbər soruşdu”. Mahmud Kaşğariyə görə, *sor* sözü oğuzcadır.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı,
III cild, 2006, s. 178).

Bizcə, *sor*, *soruğ*, *soruk*, *sorğu* və s. sözlərin kökü eynidir. Burada ilkin kök kimi *so//sor* morfemini qəbul edirik.

Yazılı mənbələrdə “söyüş” mənasında olan *sökünç* sözü də bu ilkin kökün törəməsidir. *Sökünç* sözü Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində işlənmişdir. Məs.:

Axı bal sanqa söz *sökünç* kəlməsin

Sökünç kəlgü yolını axılık tıyur

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 22).

Tərcüməsi:

Comərd ol sənə söz, *söyüş* gəlməsin

Söyüş gələ bilən yolu comərdlik kəsər.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 41).

“Oğuznamə”də “soruşmaq” mənasında olan *sormaq* sözü işlənmişdir. Məs.:

Sana bir *sorudana* sən iki *sorut*.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 116).

Kişiyyə qonşından *sor*.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 167).

Sormaq və *soruğ* sözlərinin hər ikisi *sor* kökü ilə bağlıdır.

Soraq sözü “xəbər almaq”, “aramaq” mənalarında “Koroğlu” dastanında işlənmişdir. Məs.:

Bəlkə gəlmisən *sorağa*

Daşın atılar irəğa,

Hürü aparsın otağa,

Adı bəlli xan Eyvazım!

(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 201).

Yaxud:

**Hindidən Rumatək salaram *soraq*,
 Dəlilərim olur Qırat tək qovraq,
 Yıxıban Xəlili bu eldən qovaq
 Ayparam qalıbdı düşmən əlində.**

(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 219).

Süngək - sümük

**Rahim içrə peyda bol dip nida kıldı,
 Zikr ayt didi, azalarım titrəy birdi,
 Ruhum kirdi, *süngəklərim* Allah didi,
 Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 11).

Yazılı mənbələrdə “sümük, ilik” mənasında olan *sür* sözü işlənmişdir. *Sür* və *süngək* sözləri eyniköklü sözlər kimi özünü təsdiq edir.

Mahmud Kaşğarının lüğətində *sünqük* sözü “sümük” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ər sünqük oğurdı = o, sümüyü yardı və ayırdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 229).

“Oğuznamə”də “sümük” mənasında *gəmik* sözü işlənmişdir. Məs.:

Gəmik yeyən ət yer, ət yeyən qarnın toyurar.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 165).

Bu söz Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Sünqəkkə yilig tæg ərənkə bilig
Ərən körki akl ol sünqəkning yilig
Biligsiz yiligsiz sünqək tæg xali
Yiligsiz sünqəkkə sunulmaz əlig**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 18).

Tərcüməsi:

**Sümüyə ilik, insana bilik gərəkdir
İnsanın ziynəti ağıl, sümüyün ziynəti ilikdir
Biliksiz adam iliksiz sümüük kimi boş olar
İlksiz sümüyə heç kəs əl uzatmaz.**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 36).

Tağ - dağ

**Tanq atkunça Hak yadını ayğan kişi,
Tağ çölünü bustan kılar akkan yaşı,
Allah aytur, özgə bilə yoxdur işi,
Ol aşkını xəlayıkdın cüda kıldım.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 35).

Tağ sözü “dağ” mənasında qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir. Məs.: Yinçü ügüzig heçə Tinəsi oğlu Yatığma Benlügen *tağı* ertü.

Tərcüməsi:

**İnci çayını keçərək Tirəsi oğlu Yatan Benlügən
dağını qalxdı.**

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.

II, Bakı, 2006, s. 357).

“Oğuznamə”də *tağ* sözü işlənmişdir. Məs.:

Tanışlıq *tağ* açar.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 133).

Tağ sözünün “dağ” mənasında olmasını Mahmud Kaşğari öz lüğətində qeyd etmişdir. Bu sözün “dağ” mənasında olmasına dair atalar sözündən misal gətirmişdir: “Tağ tağka kavuşmas, kişi kişi-gə kavuşur = Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar”. Mahmud Kaşğari onu da qeyd etmişdir ki, atalar sözündəki “Bu söz uzun ayrılıqdan sonra dostunu görən adam haqqında söylənir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, s. 153).

Tağ sözü Ordubad dialektində “taxça” mənasında işlənir.

Tamuğ//Tamuk - cəhənnəm

**Bıdarlarğa Hak rahməti bolur yavuk,
Bıdarlarını könqli sınık, közi yaşlık,
Mən mənlikni cəzasını birgəy *tamuk*,
Təkəbbürni duzəx içrə halı düşvar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 42).

**Muhabbətəni camın içkən divanələr,
Kiyamət kün ot ağzıdın saçar, dostlar.
Qüdrət birlən yaratılğan yiti *tamuğ*
Aşıqlarını narasıdın kaçak, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 46).

Bu söz *tamu* şəklində Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir. Məs.: “*tamu* kapuğun açar tavar = cəhənnəmin qapısını mal açar” (rüşvət cəhənnəmin qapısını açdığı halda, necə olar ki, başqa qapıları açma bilməsin). Mahmud Kaşğari yazır: “Bu söz işinin görülməsi üçün rüşvət verməsi tövsiyə olunan adama deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 219).

Tamuğ//tamuk sözü “Mənzum oğuznamə”də “cəhənnəm” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**Xan öldi çeriqi qamuğ qaçtılar,
Tamuğ şərbətini nöbi içdilər.**

Tərcüməsi:

**Xan öldü, əsgərlərin hamısı qaçdı,
Çoxusu cəhənnəm şərbətini içdilər.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 22).

“Oğuznamə”də “cəhənnəm” mənasında *tamu* sözü işlənmişdir. Məs.:

Tama olmasa, olmazdı *tamu*.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 130).

Tanq - dan yeri

**Tanq atkunça Hak yadını ayğan kişi,
Tağ çölünü bostan kılar akkan yaşı,
Allah aytur, özgə bilə yoktur işi,
Ol aşıkını xəlayıkdın cüda kıldım.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 35).

Tanq sözü Mahmud Kaşğaridə “dan, dan üzü, sübh çağı, obaşdan” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “tanq attı = dan atdı, dan yeri ağardı, şəfəq söküldü”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 222).

Yaxud:

“tünlə bulıt örtənsə, əvlük urı kəldürmişçə bolur, *tanqda* bulıt örtənsə, əvgə yağ kirmişçə bolur = axşam bulud qızarsa, qadın oğlan doğmuş kimi olur, dan üzü bulud qızarsa, evə düşmən girmişə bənzəyir”. Yeri gəlmişkən günəş batandan sonra buludun qızarmasını türklər uğur saymış, ancaq dan üzü buludun qızarmasını uğur saymamışlar. Bu barədə Mahmud Kaşğari yazır: “Günəş batdıqdan sonra buludlar qızardığı zaman “bulıt örtəndi” deyilir. Türklər bunu uğur sayırlar”. Daha sonra Mahmud Kaşğari davam edərək yazır: “Türklər sübh çağı (dan üzü - B.X.) buludun qızarmasını uğur saymırlar”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 284).

İndi də xalq arasında günəş batdıqdan sonra (gecə) buludun qızarmasını yaxşı hal hesab edir və səhərsi havanın yaxşı olacağını söyləyirlər. Dan üzü buludun qızarması isə əgər yay fəslidirsə, onda havanın isti, qış fəslidirsə, onda havanın sərt, soyuq keçməsi kimi izah olunur.

Mahmud Kaşğari *tanq* sözünün “dan, sübh çağı” mənasında olmasına dair topladığı bir şeir parçasını da vermişdir:

**“Tanq ata yortalım,
Budhruç kanın irtəlim,
Basmıl bəgin örtəlim,
Əmdi yigit yuvulsun”.**

Tərcüməsi:

**Dan yeri atanda yüyürək,
Budhruçun qanını istəyək,
Basmıl bəyini yandıraq,
İndi igidlər toplansın.**

(Dan yeri söküləndə yola çıxacaq, Budhruçun (yabakuların bahadırlarından biridir) qanını istəyək, qisasını alacaq, basmıl bəyini yandıraq, qoy igidlər toplaşsınlar).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 310).

Tanq sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində “şa-sacaq, şaşılacaq, heyrət ediləcək nəsnə, danılacaq, əcaib şey” mənalarında da olmuşdur. Məs.: “tanq nənq = qəribə şey, əcaib şey”. Yaxud: “tanq kördüm = əcaib bir şey, danılacaq bir şey gördüm”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 310).

Mahmud Kaşğari qeyd etmişdir ki, *tanq* sözü həm də Arğuca “ələk” mənasında işlənmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 309).

Tanq sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində “bir şeylə sarımaq” mənasında da qeydə alınmışdır. Məs.: “ol anıq başın *tanqdı* = o onun başını bir sarğı ilə sarıdı”. Mahmud Kaşğariyə görə, “hər

hansı bir şey iplə möhkəm sarınsa, yenə belə deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 338).

Tanq sözü “Mənzum oğuznamə”də də işlənmişdir. Məs.:

**Eşitkən bu söznı barı *tanqladı*,
Oğuznunq işini qamuğ anqladı.**

Tərcüməsi:

**Eşitcək bu sözü *donub qaldı*
Oğuzun işini hamı anladı.**

(Mənzum oğuznamə.
“Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15).

Tanq sözü Quba dialektində “səs” mənasında işlənir. Məs.: Əxşamlar həmişə meşə tərəfinnən cürbəcür *tanq* gələdü.

Tev - hiylə, məkr, yalan

Qədim türkcədə *tev* sözü "hiyləgərlik, xainlik, məkrlik, iblislik, şeytanlıq", "məkr, hiylə", "biclik, fənd", "bacarıq, ustalıq, məharət", "aldatma, aldanma, yalan, fırıldaq" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 557).

Tev sözü qədim türkcədə *kür* sözü ilə birgə işlənərək (*tev kür*) "aldatma, aldanma, yalan, hiylə, kələk, fırıldaq, uydurma", "hiyləgərlik, biclik, fənd", "bacarıq, ustalıq, məharət"

mənalarında da olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 557).

Qədim türkcədə *tev* sözündən əmələ gəlmiş *tevla* - sözü də işlənmişdir. Bu söz *kürla* - sözü ilə birgə işlənmiş (*tevla kürla*) və "aldatmaq", "heyran etmək, valeh etmək, cəzb etmək, çəkmək", "yoldan çıxarmaq, azdırmaq, başdan çıxarmaq, tamahsızlandırmaq" mənalarında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 557). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən *toylamaq//tovlamaq* sözünü də müqayisəyə cəlb etmək olar. Daha doğrusu, *toylamaq//tovlamaq* qədim türkcədəki *tev* -, *tevla* - sözləri ilə eyni kökdəndir.

Qədim türkcədə *tevlig* sözü də *tev* sözündən yaranmışdır və "fırıldaqcı, hiyləgər, adamaldadan, dələduz", "kələkbas, fəndgir, bıc, hərif" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 557). Bu sözün qədim türkcədə *tevlüg* variantı işlənmiş və "hiyləgər, kələkbas, fəndgir, bıc, hərif" mənalarını bildirmişdir: anası *tevlüg* yuvqa *yapar//oqlu* tetig qoşa qapar - anası bıcıdır nazik (qoğal, kökə) bişirər, //oğlu fərasətlidir ikisini birdən qapar. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 557). Qədim türkcədə *tevlüg* sözü *kürlüg* sözü ilə birgə işlənmiş "hiyləgər, xain, məkrli", "bacarıqlı, məharətli" mənalarında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 557).

Tığın - tığın

Tığın sözü altay, teleut, saqay, koybal, kaçın dillərində "yazda çayda buz yığıcı", "axıntı, buzun açılması (çaylarda)", qırğız dilində "tıxac", "tıxanma, bağlanma", kazan dilində "dar, darısqal", "doldurulmuş, tıxanmış" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1305). Azərbaycan dilində *tığın*, *tığın olmaq* sözləri də işlənir.

Tırmık - caynaq, dırnaq

Tırmık sözü osmanlı dilində "caynaq, dırnaq", "dırmıq", "cıрмаq yeri", "qarmaq, çəngəl, tilov" mənalarındadır: kadi *tırmıği* - pişik caynağı. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1332).

Tırmık sözü türk dillərində işlənən *tırma*, *tırmayts*, *tırmak*, *tırmakla*, *tırman*, *tırmala*, *tırmaş*, *tırmıkla*, *tırmuş*, *tırmuşta* sözləri ilə eyni kökdəndir. Bunu həmin sözlərin mənaları da təsdiq edir. Sözlərin mənalarına diqqət yetirək:

tırma "qarmaq atmaq" (osmanlı dilində);

tırma "caynaqla cırmaq" (kazan, altay, teleut, şor dillərində);

tırmayts "dırmıq" (barabin dilində);

tırmak "dırnaq, caynaq" (teleut, altay, şor, barabin dillərində);

tırmakla "cıрмаq (dırnaqla)" (barabin dilində);

tırman "cıрмаq (dırnaqla)", "qaşımaq (dırnaqla)" (altay, teleut, cığatay dillərində)

tırmala "dırmıqla yığmaq" (qırğız, osmanlı, krım dillərində);

tırmaş "dırmaşmaq", "yapışıb sallanmaq", "cıırmaqlamaq" (osmanlı, kazan dillərində);

tırmıkla "dırnaql", caynaqla tutmaq" (osmanlı dilində);

tırmuş "dırmıq" (teleut dilində) Müqayisə et: Azərbaycan dilində *durmiq*;

tırmušta "dırmıqla ot yığmaq" (teleut dilində). Müqayisə et: Azərbaycan dilində *dırmıqla*. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1331-1332).

Til - dil

**Şömlüğumdün tağ u taşlar sögti mini,
Fasih *tildə* sögüp aydı, filinq kannı,
Aşık bolsanq əvvəl barıp Həknı tanı,
Məhrəm bolup yir astığa kirdim muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 27).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *til* sözü “dil; söz; lüğət” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ərdəm başı *til* = ərdəmin başı dildir”. Yəni gözəl söz danışmağı bacarmaq lazımdır. Yaxşı söz danışan adam şərəfə, şöhrətə çatar.

Başqa bir misal: “ol anqar *til* təgürdi = o, ona dil toxundurdu, dillə, sözlə incitdi, dil uzatdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 169, 347).

Mahmud Kaşğari *til* sözünün ərəb dilindəki “lisan” kəlməsinə uyğun gəldiyini söyləmiş və

qeyd etmişdir: “Ərəb dilində “lisan” kəlməsi söz və lüğət mənasına gəlir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 347).

Mahmud Kaşğari bu sözün dil adı kimi işləndiyini də qeyd etmişdir: “oğuz tılı”, “yabaku tılı”.

Mahmud Kaşğari *til* sözünün “düşməndən alınan əsir, dil” mənasına aid misal da vermişdir. Məs.: “tıl tuttum=düşmənin nə etdiyini öyrənmək üçün dil tutdum”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 348).

Til sözü Hamamlı, Xanlar, Kəlbəcər, Tovuz dialektlərində “uc, zirvə”; “hündür” mənalarında işlənir. Məs.: Ağacın başına ağacın *tili* deillər də (Xanlarda).

Til sözü Meğri dialektində “ələ öyrənmiş” mənasında işlənir. Məs.: Xə: I *til* quru kimin hara gedirəm düşer dalımcan.

Til sözü Zaqatala dialektində “çıxıntı”, Yardımli dialektində “diribaş, dəcəl” mənalarında (məs.: Bi qiz yaman *tildi*) işlənir.

Tingri - tanrı

**Tiləki hər nə bolsa *Tinqri* birgəy,
Muhabbət şövqini könqligə salğay.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 87).

Tenqri Tala sözün, Rəsulullah sünnətin,

İnanmağan ümmətin ümmət diməş Muhamməd.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 96).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Alp ərin balbal kısıdı. Türk bodun adı yok bolu barmıs erti. Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk bolmazun tiyin üzrə *tenri* tir ermiş.

Tərcüməsi:

Cəsur döyüşçülərini balbal qoydu. Türk xalqının adı yox olaraq getmiş idi. Türk xalqı sona yetməsin deyə, yoluq olmasın deyə üstə *Tanrı* deyir imiş.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.

II, Bakı, 2006, s. 252).

Qədim türkcədə *Tanrı* sözü “göy, səma”, “Allah, sitayiş edilən şey”, “dini” (elçi, kitab), “hökmdar, padşah”, “ağa, cənab” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 544).

Tanrı sözünə “Qutadqu bilik”də daha çox rast gəlirik. Bu əsərdə *tanrı* sözü gen-böl işlənir. Məs.:

***Tanrı* kimə inayət və kömək etsə,**

O, iki dünyada səadət tapar.

Hansı qula ensə *tanrıdan* əmr,

O, iki dünyada diləyinə çatar.

**Tanrının fəzli kimə yetişsə,
O da bütün arzularına, nemətlərinə yetişər.**

**Ağıllı adam buna bənzər bir söz söyləmişdir,
Kim ona əməl etsə, işi yaxşı olar:
Tanrı kimi qorusa, o qorunar,
Diləyinə çatır, nemətin yaxşısına sahib olar.**

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik-xoşbəxtliyə aparan elm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s. 109).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “*tanrı, ilahi*” mənasında olan bayat sözü işlənmişdir. Məs.:

**Bu kudrət idisi uluğ bir bayat
Ölüglərnı tirgüzmək asan anqa**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 15).

Tərcüməsi:

Bu qüdrət sahibi uca *tanrıdır*,
Ölülərə həyat vermək ona asandır.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 32).

Yaxud:

**Aya mal idisi axı edgü ər
Bayat birdi ersə sanqa sən mə bir**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 23).

Tərcüməsi:

**Ey mal - dövlət sahibi yaxşı və cömərd adam
Tanrı sənə verdisə sən də ver**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 41).

Qədim türkcədə *Bayat* sözünün “Allah, Tanrı” mənasında işlənməsi “Qədim türk lüğəti”ndə də göstərilmişdir: *Bayat* atı birlə sözüg başladım - Allahın adı ilə sözüümü başladım. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 79). *Bayat* sözü həm də türkmən-oğuz boylarından doqquzuncusu kimi qeyd olunmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 79).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “*tanrı, ilahi*” mənasında *idi* sözü də işlənmişdir. Məs.:

Təvazü kılığını kötrür *idi*

Təkəbbür tutar ərni kömşür kodı

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 24).

Tərcüməsi:

Təvazö göstərəni *tanrı* yüksəldər

Təkəbbürlünü aşağı atar.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 42).

Qədim türkcədə *ıdı (idi)* sözünün ifadə etdiyi mənalar belə olmuşdur: “*iyi, sahib, sahibkar*”, “*sahib olan, malik olan*”, “*ağa (yerin, göyün ağası//Allah barədə)*”, “*yoldaş (peşə, sənət yoldaşı)*”. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 203).

Yazılı mənbələrdə “*tanrı, ilahi*” mənasında *uğan* sözü də işlənmişdir. *Uğan* sözü Əhməd Yüg-

nəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “tanrı, ilahi” mənasındadır. Məs.:

Yimə məcd mürüvvət fütüvvət uğan

Əta kıldı şahımka bu cümləni

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 17).

Tərcüməsi:

Bir də şərəf, insaniyyət və mərdlik,

Bunların hamısını Tanrı şahıma əta etdi.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 35).

Başqa bir misal:

Uğan hukmi birlə kəlür kəlgən iş

Anınq əmri birlə təgər təggüçi

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 29).

Tərcüməsi:

Hər gələn iş ilahinin hökmü ilə gəlir

İnsanın rast gəldiyi iş onun əmri ilə olar.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 48).

◇ Buludxan Xəlilov

◇ Uğan sözü “Tanrı//Allah” mənasında Əhməd Yəsəvinin hikmətlərində də işlənmişdir. Məs.:

Tevbe kılğan aşıklarğa nun irür

Tüni küni sayım bolsa kongli yarur

Kaçan ölüp gurge kirse gurı kingür

Uğan İzim Rahim Rahman rahmeti bar

(Ahmed-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmələr.
Ankara, 2000, s. 152).

Tirsak - dirsək

Tirsak sözü kazan dilində aşağıdakı mənələrdə olmuşdur:

I. "*dirsək*";

II. "*arşın*";

III. "*burun (dənizin)*". (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1415).

Tofrak - torpaq

Kul Xacə Əhməd, ir bolmasanq, ölgən yaxşı,

Kızıl yüzünq kara yirdə solğan yaxşı,

Tofrak sıfat yir astıda bolğan yaxşı,

Zatı uluğ xacəm, sığnıp kildim sanqa.

(Əhməd Yasəvi. Divani hikmət.

"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 21).

Bu söz *toprak* şəklində Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir. Məs.: "ökmə *toprak* = yığma torpaq".

Yaxud: "sağız *toprak* = yarışqan torpaq".

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.

"Ozan", Bakı, I cild, 2006, s. 145, 369).

Toprak sözü Mahmud Kaşğarinin lüğətində bir şeir parçasında da işlənmişdir. Məs.:

"Ağdı kızıl bayrak,

Toğdı kara *toprak*,

Yetşü kəlip oğrak,

Tokşıp anın keçtimiz".

Tərcüməsi:

**Ucaldı qızıl bayraq,
Tozlandı qara torpaq,
Yetişdi gəlib oğrak,
Vuruşaraq gecikdik.**

(Müsəlmanların qızıl bayrağı yüksəldi, qara torpaqdan göyə toz buludu yüksəldi, oğrak atlıları da yetişərək gəlib bizə qatıldılar, onlarla birlikdə savaşa girdik, ona görə də geri dönməkdə gecikdik).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 179).

Tuğ - bayraq

Əli islam üçün kanlar yutadır

Ki, İslam *tuğ*nu muhkəm tutadır.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 94).

Qədim türkcədə *tuğ* sözü “bayraq”, “haki-miyyət simvolu olaraq ağac başına keçirilən at quyruğu”, “tuğ”, “təbil” (qədim türkcədə təbil çalan mənasında olan tuğçu sözü), “sədd, çəpər, hasar”, “tutulma, tıxanma, qalaq, qalaqlanma”, “bənd”, “sürgü, siyirtmə”, “qaraq” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 584). *Tuğ* sözünün “sədd, çəpər, hasar”, “tutulma, tıxanma, qala, qalaqlanma”, “bənd”, “qaraq” mənaları əsas verir deyək ki, bu mənalar ilkin *tu* - kökündən törəmişdir. *Tu* - ilkin kökü qədim türkcədə “bağlamaq, örtmək, yummaq, tutmaq”, “kəsmək (yolu), çəpərləmək, ha-

sarlamaq, sədd çəkmək” mənalарında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 584). *Tu* - ilkin kökü Tonyukukun şərəfinə yazılmış abidədə və M. Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində işlənmişdir. Hər iki mənbəyə istinad olunaraq *tu* - ilkin kökü və onun mənalарı “Qədim türk lüğəti”ndə qeydə alınmışdır. Tuğ sözü qədim türkcədə “əlamət, nişanə” mənalарında da olmuş və *belgü* sözü ilə paralel işlənmişdir: *tuq belgü*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 584). Azərbaycan dilində toy mərasimi ilə bağlı olan *bəlgə* sözü vardır. Məsələn, hər hansı bir qıza nişan taxarkən deyilir ki, o qızın bəlgəsi alındı. Görünür ki, *bəlgə* sözü *belgü* sözü ilə əlaqəlidir.

Tu - ilkin kökündən əmələ gəlmiş *tuqla* sözü də qədim türkcədə işlənmiş və “bağlamaq, örtmək” mənasını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 584).

V.V.Radlov *tu* (=tuğ) sözünün koman, altay, teleut, qırğız, kazan dillərində “bayraq” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir: *tu bailadı* (kazan dilində) - bayrağı bağladılar; *tu kandaş* - bayrağı qana boyadı. V.V.Radlov qeyd edir ki, qədim qırğızlarda müharibəyə yollanmadan qabaq bayrağı qanla boyamaq ənənə olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1421).

V.V.Radlov *tuk//tuğ* sözünün türk dillərində “bayraq” mənasında olmasını lüğətində vermişdir. Eyni zamanda bu sözün türk dillərində “boncuq” mənasını qeyd etmişdir: *vazirnin uç tuğı bar* - vəzirdə üç boncuq var; *sultannın yati tuğı bar* - sul-

tanda yeddi boncuq var. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1425, 1429). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *boncuq* sözü türklərdə tarixən işlənmiş sözdür, tarixizmdir. *Boncuq* keçmiş zamanlarda hakimiyyət simvolu olaraq sultanlarda, şahlarda ağac başına keçirilən at quyuğu olmuşdur. Bu at quyuğunun sayı isə eyni olmamış, fərqlənmişdir. *Boncuq* həm də sıra ilə düzölmüş metal lövhəciklərdən ibarət zərbli musiqi aləti mənasında da işlənmişdir.

Tuğ sözü qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. “Qar” mənasını bildirmişdir. Məs.: ... On tünkə yantını tuğ ebirü bardımız.

Tərcüməsi:

On gecə yandakı qar uçqunlarını dolanıb getdik.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 356).

Tuğ sözü “Qutadqu bilik” əsərində “bayraq” mənasında olmuşdur. Bu əsərin orijinalının Azərbaycan dilinə tərcüməsində *tuğ* sözü *bayraq* kimi verilmişdir. Məs.:

Ona vəzirlik ünvanı, möhür,

Bayraq, davul və zireh verdi.

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik-xoşbəxtliyə aparan elm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s. 92).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu nümunədəki *möhür* sözü orijinalda *tamğa* (damğa mənasında), *bayraq* sözü *tuğ* (bayraq mənasında), *davul* sözü *kövrük* (nağara mənasında), *zireh* sözü *quyaq* (zi-

rehli qalxan mənasında) kimi işlənmişdir.

“Qutadqu bilik”də *tuğ* sözünün “bayraq” mənası ilə qarşılaşırıq. Məs.:

Bulud kükrədi, növbə təbilini vurdu,

Şimşək çaxdı, sanki xaqan *tuğunu* çəkdi.

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik - xoşbəxtliyə aparən elm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994. s. 21).

Qədim türk lüğətində qeyd olunmuşdur ki, *badruq* sözü qədim türkcədə “bayraq” mənasında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 77).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *tuğ* sözü “xaqan yanında çalınan kös və vurulan davul; növbə davulu, qarovul dəyişdirmək üçün çalınan davul; tuğ, bayraq, sancaq” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “tuğ uruldu=növbə davulu vuruldu, növbə davulu çalındı, qarovul dəyişdirmə barabanı çalındı”.

Başqa bir misal:

“Kurvi çuvaç kuruldu,

***Tuğum* tikip uruldu,**

Süsi otun oruldu,

Kaçuk kaçar, ol tutar”.

Tərcüməsi:

Xanın yuvarlaq çadırı quruldu,

Bayraq dikildi, davul vuruldu,

Düşmən əsgəri ot kimi biçildi,

Hara qaçsa, o tutar.

(Şair savaştan bəhs edərək deyir ki, xanın çadırı qurulanda (bu çadır ipəkdəndir, şiddətli soyuq-

dan, qardan, yağışdan qorunmaq üçündür) bayraq tikilir, davul vurulur, düşmən əsgərləri zəmi kimi biçilir, indi onların böyüyü mənim əlimdən hara qaça bilər).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 241-242).

“tokuz *tuğluğ* xan = doqquz tuğlu xan və ya xaqan”. Mahmud Kaşğari yazır: “Xanın vilayəti nə qədər çox, dərəcəsi nə qədər yüksək olursa-olsun, tuğu doqquzdan artıq ola bilməz. Çünki bu, uğurlu rəqəmdir. Bu tuğlar turuncu rəngli ipəkdən və ya qumaşdan tikilir, bu rəng uğurlu rəng sayılır”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 135).

“xan *tuğ* urdu = xan növbə davulunu vurdu, orkestr çaldı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 135).

Tuğ sözü Mahmud Kaşğaridə “hər hansı bir nəsnənin tıxacı, qapağı; su bəndi, gərməc” mənalarında işlənmişdir: “suvka *tuğ* ur = suya bənd vur”; “tünqlük *tuğı*”, yəni “pəncərə, ocaq kimi evdəki dəliklərin qapağı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 135).

Mahmud Kaşğaridə *tuğrağ*//*tuğra*//*tura* “xaqanın möhürü, buyruğu” mənasındadır. Bu söz oğuzcadır. Mahmud Kaşğari yazır: “Bunu (yəni bu sözü - B.X.) türklər bilməzlər, mən də

əslini bilmirəm”. Mahmud Kaşğari *tuğrağ* sözü barəsində onu da yazır ki, bu söz “qayıdanda geri alınmaq üzrə savaşı zamanı əsgərin minməsi üçün xaqan tərəfindən verilən at” mənasını bildirir”.

Tuğra sözü “xanın, hökmdarın möhürü” deməkdir. Məktub, bitik və yazı kimi şeylərin *tuğra* ilə möhürlənməsinə oğuzca *tuğrağlanmaq* deyilmişdir. *Tuğrağlanmaq* sözü barəsində həm də Mahmud Kaşğari belə yazmışdır: “oğlan *tuğrağlandı* = oğlan atlandı”, (bu, minmək üçün alay [məşq və ya savaş] günündə xanın öz əsgərinə verdiyi xəzinəyə məxsus atdır, sonra həmin at xana geri qaytarılır), (*tuğrağlanır* - *tuğrağlanmaq*)”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 269).

V.V.Radlova görə *tuğra* sözü osmanlı dilində “sultanın monoqramı” (monoqram bir neçə baş hərfin hörgü şəklində bir-birinə keçirilməsidir) mənasında olmuşdur. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркскихъ наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1432-1433).

Tuğra sözü şəxs adına çevrilmiş və antroponim kimi işlənmişdir. Bu söz şəxs adı kimi tarixən də işlənmiş və indi də işlənir. *Tuğra* görkəmli ədibimiz A.Bakıxanovun qızı olmuşdur. A.Bakıxanovun qızı Tuğranın şeirləri dövrümüzə gəlib çatmışdır:

**Mən *Tuğra* xanımam bu cahan içrə əzizəm
Abbasqulunun qızıyam Zəhraya kəvizəm.**

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, *tuğra* qədim türklərdə qartalın bir növü (dişi qartal) olmuşdur. V.V.Radlov lüğətində qartalın bu növünü *tuğra* şəklində vermiş və osmanlı dilində “qartal (qanadları açılmış qartal)” mənasını bildirdiyini qeyd etmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1434).

Bir az da məcazlaşmış şəkildə desək, *tuğrul/tuğra* “qanadları açılmış//yayılmış//sərilmiş” şəkildə olan qartaldır. Onu da qeyd edək ki, qartalın bir növü də (erkək qartal) *toğrul* adlanmışdır. V.V.Radlov *toğrul* sözünün cığatay dilində “hansısa ov quşu” mənasını və şəxs adı olduğunu qeyd etmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.1167). Nəyə görəsə, V.V.Radlov *toğrul* sözünün “qartal” mənasını düzgün izah edə bilməmiş, “hansısa ov quşu” kimi vermişdir.

Tuğ sözü Ağsu, İmişli, Şuşa, Zərdab dialektlərində “bayraq” mənasında işlənir. Məs.: Qoşun gəldi ölkəsinə qabağında *tuğ*.

Tuğ sözü Ağcabədi, Yevlax dialektlərində “dik, hündür” mənalarında işlənir. Məs.: *Tuğ* dağa çıxmağ olmaz (Ağcabədidə).

Tuğ sözü Ağdam, Ağdaş, Bərdə, Gəncə, Xanlar, Qax, Mingəçevir, Oğuz, Şəki, Şuşa, Ucar, Zaqatala dialektlərində “narın süpürgə” mənasında işlənir. Məs.: *Tuğ* yumuşaxdı, tozu süpürür (Oğuzda).

Türk - türk

Türk sözü uyğur, cığatay, osmanlı dillərində "türk (xalq, millət)" mənasında olmuş, çinlilər isə onları *tukyu* adlandırmışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1559).

Bu söz digər xalqlardan, millətlərdən türkləri fərqləndirmək üçün işlədilmiş xalq, millət adıdır.

Türk sözü cığatay dilində "qoçaq, igid, cəsur, mərd", "sərt, şiddətli, cəd" mənalарında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1560).

Türk sözü osmanlı dilində "yırtıcı, vəhşi", "sərsəri, səfil, avara", "cahil, savadsız, avam" mənalарını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1560).

Osmanlı dilində bu sözün "yırtıcı, vəhşi" mənalарında olması onun "qoçaq, igid, cəsur, mərd" mənalарı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. "Sərsəri, səfil, avara" mənalарı isə türkün həmişə hərəkətdə, yürüşdə olması ilə əlaqəlidir. "Cahil, savadsız, avam" mənalарına gəlincə, bu, türkün təbii olması, təbiətinin xarakterinin təmizliyi ilə bağlıdır.

Türklərin qoşduqları mahnılar *türkü*, *nanay*, *tırınqı* və s. adlanmışdır. *Türkü* osmanlı, cığatay dillərində "sadə xalq mahnısı" mənasını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1560).

Tüş - yuxu

**Yoldın azğan gümrahğa hidayətlığ Muḥamməd,
Mühim tüşsə hər kimgə, kifayətlığ Muḥamməd.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 95).

Tüş sözü “yuxu, rəya; qarabasma; ihtilam” mənasında işlənmişdir. Məs.: “tüş yozdı = yuxu yozdu”.

Tüş sözü “pollyusiya; yuxu azması” mənasında da işlənmişdir. Məs.: “tüş körmüş oğlan = yuxusunda ehtilam görən gənc oğlan”.

Tüş sözü dəm də “düş ödi = səhərlə günorta arasında olan vaxt” mənasını bildirmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 133).

Tüş sözü “Mənzun oğuznamə”də “yuxu” mənasında işlənmişdir. Məs.:

***Tüşində körər oğlı aytur anqa,
Eşitsənq anam bir sözüm bar sanqa.***

Tərcüməsi:

***Yuxusunda görür oğlu söyləyir ona,
Eşitsən, anam, bir sözüm var sənə***

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 14).

Bu sözün qədim türkcədə *tuş* variantı da olmuşdur. *Tuş* variantında olan söz qədim türkcədə müxtəlif mənalarda işlənmişdir: “vaxt, zaman, çağ”, “an, məqam”, “qarşı, qarşı yer, əksinə, əks (istiqlamət), zidd”, “əvəzinə, yerinə, əvəzində”, “dəyişdirmə, əvəz etmə”, “ödəmə, ödənilmə”,

“qızıl toqqa (qayış, kəmər), qızıldan bəzək-düzək”, “görüşmək, qarşılaşmaq”. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 590).

Tuş sözünün “görüşmək, qarşılaşmaq” mənası dilimizdə *tuş gəlmək* (məs: sənə tuş gəldim) qorunub saxlanmışdır.

Tuş sözü qədim türkcədə *teŋ* sözü ilə paralel işlənərək “tən, bir, bərabər, eyni”, “oxşar, bərabər” mənalarını da bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 590).

Tuş sözü ilə paralel işlənən *teŋ* sözü dilimizdə *tən* şəklində işlənir və “tən, bir, bərabər, eyni”, “oxşar, bərabər” mənalarını qoruyub saxlayır. Məs.:

Dost dosta *tən* gərək

***Tən* olmasa gen gərək.**

Qədim türkcədə “yuxu” mənasında ilkin *u* - kökü də işlənmişdir. Tonyukukun şəərəfinə yazılmış abidəyə, M. Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərinə və digər yazılı mənbələrə istinad olunaraq *u* - kökü və onun ifadə etdiyi “yuxu” mənası “Qədim türk lüğəti”ndə qeydə alınmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 603). Misallara diqqət yetirək: aqır *umı* uçursadım - ağır yuxunu qovmaq istəyirdim; qırqızıq *uqa* basdımız - qırğızlara yuxulu vaxtda hücum etdik.

U - kökünün “yuxu” mənasında uyğur dilində işləndiyini V.V.Radlov da lüğətində qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с. 1589).

Qədim türkcədə *u* - ilkin kökü həm də “davam gətirmək, tab gətirmək, dözmək”, “vaxtında doğ-

maq”, “gücü çatmaq, bacarmaq, qadir olmaq”, “qüvvə, güc, taqət” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 603).

Uçmaq//Uçmax - cənnət

Tövbə kılıp Hakya yangın aşıklarğa

Uçmax içrə tört arıǵda şərbəti bar.

Tövbə kılmaq Hak yanmağan ğafillərğa

Tar vahiddə katıǵ əzab həsrəti bar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoǵlu”, Bakı, 2004. s. 41).

Bu söz *uçmaq* şəklində Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmiş və “cənnət, behişt” mənasını bildirmişdir. Məs.:

**“Türlüg çəçək yazıldı,
Barçın yadhım kəsildi,
Uçmaq yeri körüldi,
Tumluǵ yana kəlgüsüz”.**

Tərcüməsi:

**Dürlü çiçəklər açıldı,
İpək döşək sərildi,
Cənnət yeri görüldü,
Qış daha gəlməyəcək.**

(Yazın gəlişini vəsf edərək deyir ki, əlvan çiçəklər açdı, ipək parçadan xalı sərildi, cənnətin yeri görüldü, hava qızdı, daha qar, soyuq geri gəlməyəcək).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 178-179).

Uçmaq sözü “Oğuznamə”də “*cənnət*” mənə-

sında olmuşdur.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 221).

Bu söz Zaqatala dialektində “düşmək” mənasında işlənir.

Uruğ - nəsil, əqrəba

**Közüm açdım sini kördüm, kül könqülni sinqə birdim,
Uruğlarım tərkin kıldım, minqə sin ok kirək sin.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004. s. 112).

Uruğ sözü Qədim türk yazılı abidələrində də “nəsil” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Neçə uruğ badsar, ikəgü təg öndürün.

Tərcüməsi:

Neçə nəsil əkin əksə, ikilikdə tən bölüşdürüb.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 411).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *uruğ* sözü “də-nə, toxum, həbbə” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “*uruğ* əkti=toxum əkdi”. Mahmud Kaşğari yazır: “Buna bənzədilərək qohumlara da “*uruğ-turiğ*” deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 133).

Mahmud Kaşğaridə “oğul bala” mənasında olan *urı* sözü vardır. Məs.: “*urı* oğlan=oğlan uşağı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 152).

Urı və *uruğ* sözünün mənaları təsdiq edir ki, hər iki söz eyni kökdəndir.

Yazılı mənbələrdə “əsil-nəsil” mənasında olan *ur* sözü işlənmişdir. Məs.:

Uruş, döğüş, *urun* uçından ayrılma.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 52).

“Nəsil, əqrəb” mənasında olan *uruğ* sözü qədim *ur* kökü ilə bağlıdır.

Uruğ sözü “Mənzum oğuznamə”də “toxum” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**Kəlinlərnı evqə kətürdi barıb,
Yana yaxşılıqınq *uruğun* tarıb.**

Tərcüməsi:

**Gedib gəlinlərini evə gətirdi,
Yenə yaxşılığın *toxumunu* əkdi.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 19).

Uruğ sözü Biləsuvar, Göyçay, Qax, Sabirabad dialektlərində “nəsil” mənasında işlənir.

Bu söz Ağcabədi dialektində “çoxdoğan”, Biləsuvar, Sabirabad dialektlərində “qarşı, qabaq” mənalarında işlənir.

Uyat — abır -həya

**Kul karısa xacə birür xətti-bərat,
Bəndəm birsə, min birməsəm, manqa *uyat*,
Ey Həbibim xoşnud bolğil sin, bolğil şad,
Çin ümmət sin, iştip dürud aytınq, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 86).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə *uyadh//uyat* şəklində “utanmaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ol məndin uyattı = o məndən utandı”.

Mahmud Kaşğari yazır: “Sözün əsli “uyadhtı” şəklindədir. Burada hərflər çevrilməsi [regressiv assimilyasiya] baş vermiş, nəticədə söz bu şəkllə düşmüşdür”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild. 2006, s. 257).

Mahmud Kaşğaridə *uvut//ufut* sözü “utanma, həya, abır, ar” mənalarında işlənmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild. 2006, s. 124).

“*ər uvutlandı* = adam utandı”.

Mahmud Kaşğari yazır: “Oğuzlar bir neçə hərflər birdən ataraq “utandı” deyirlər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild. 2006, s. 313).

Uyku//Uyğu - yuxu

**Didarını taləb kılсанq, ey zakirlər,
Candın kiçip halka içrə körünq dıdar.
Şövninq bilə Allah aytıp, rastğa kaytıp,
Tün *uykusın* haram eyləp bolğıl bıdar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004. s. 42).

Uyğu sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Uyğu basdı ikisi də yatdılar,
Söylə ki, balı şəkərə qatdılar.**

(İsa. Mehri və Vəfa.
“İrşad”, Mərkəzi, Bakı, 2001, s.70).

Bu söz yazılı mənbələrdə “yatmaq” mənasında olan *uymaq* kökü ilə bağlıdır.

Ülüş - pay

**Bir yaşında ərvah manğa *ülüş* birdi,
İki yaşta peyğambərlər kilip kördi,
Üç yaşında Çiltən kilip halım sordı,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004. s. 12).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində *ülük//ülüg//ülüş* allomorfları ilə işlənmiş və “pay, hissə, nəсіб, xalq arasında təqsim” mənalığında olmuşdur. Məs.: “*ülüş*: budun (xalq) arasında pay ayırmaq”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 132).

“*ülük*-hissə, pay, qismət”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 140).

“bilik kişi ara *ülüklüg* ol” = bilik adamlar arasında bölüşdürülmüşdür”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 486).

Mahmud Kaşğaridə *ülə* sözü də işlənir və bu

söz “dağıtmaq; yaymaq; bölüşdürmək” mənasını bildirir. Məs.:

**“Alğul ögüt məndin, oğul, ərdəm tilə,
Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə”.**

Tərcüməsi:

**Ey oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə,
Boyda böyük alim olub biliyini payla.**

(Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və ərdəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 124).

Ülüş sözü Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “pay” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Ülüş boldı malı kişilər ara

Bəxıl aldı anda ökünçtin *ülüş*

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 23).

Tərcüməsi:

Mal-dövləti başqaları arasında paylandı

Paxıl yalnız peşimançılıqdan pay aldı.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 41).

Ülüş sözü “pay” mənasında “Mənzum oğuznamə”də də işlənmişdir. Məs.:

**Kümüş, altun, at, qoy tükədi *ülüş*,
Cü təhsindin özgə yoq erdi yülüş.**

Tərcüməsi:

**Gümüş, qızıl, at, qoyun verdi pay,
Çünki alqışdan başqa yoxdu ona tay.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 24).

Ülüş sözü Ağdam, Kürdəmir, Salyan, Sabirabad dialektlərində “arasına halva qoyulmuş yuxa lavaş” mənasında işlənir. Məs.: Qonşumuz bizə bir *ülüş* halva verdi (Sabirabadda).

Azərbaycan dilində *pay-bölüş*, *pay-lüş*, *pay-puş* sözlərinin ikinci hissəsi (bölüş, lüş, puş) *ülüş* sözü ilə bağlıdır.

Yağır - yara

**Mərkəb yağır, yüküm ağır, özüm ğamgin,
Həsərət birlən əql ü huşum kitti təmkin,
Ötüb karvan közdin ğayib boldı mu kin,
Barur yirim biləlməs min kayan imdi.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004. s. 82).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *yağır* sözü “at, qatır, eşşək kimi heyvanların belində yaranan yara, yağır” mənasında işlənmişdir. Məs.: “uluk *yağırı* oğulka kalır=çiyn yağırı övlada qalar”. Mahmud Kaşğari yazır: “Bura sinirlərin birləşdiyi yer olduğu üçün gec sağalır”.

Başqa bir misal:

“kəriş yağrı oğulka kalır = bel yağırı oğula qalar”. Mahmud Kaşğari yazır: ... Çünki ora (bel yağırı - B.X.) oynaq yeridir, yarası tez sağalmır”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 373).

Yağır sözü yazılı mənbələrdə “kürək, bel”; “at belində yəhərdən əmələ gələn yara” mənasında işlənmişdir.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 217).

V.V.Radlov *yağır* sözünün türk dillərində işləndiyini (məs.: osmanlı, uyğur dillərində) qeyd almış və ifadə etdiyi mənalara göstərmişdir. *Yağır* sözü (=yaur) osmanlı dilində “sıyrıntı, cırmaq yeri, cırmaq yarası”, “atın belində sürtülüb dağılmış yer” mənalara aiddir. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.42).

Yağır sözü uyğur dilində (=yağrı, yağrin) “bel, kürək sümüyü” mənasında işlənmişdir. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.42).

Yağır sözü Cəbrayıl, Tovuz, Amasiya dialektlərində “yara” mənasında işlənir. Məs.: Atın beli *yağır* oluf (Cəbrayıl).

Yağır sözü Gəncə, Gədəbəy dialektlərində “süründürməçi” mənasında işlənir. Məs.: Nə *yağır* adamsın, niyə üzümöysün borcunu (Gədəbəy-də).

Yak - yaxa

**İnsaniyyət *yakasın* şövk atəşi köydürdi,
Vəhdəniyyət dəryasın uşol dəmdə sorsam min.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004. s. 111).

Bu söz *yaka* şəklində “yaxa, paltar yaxası” mənalarında Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. Məs.: “yakadakı yalğağalı əligdəki ıçğınur = yaxadakı, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki də əldən çıxar” (Yaxasına tökülən yeməyi yalamaqla əlləşən kəs əlindəki çömçə - çanağı da itirər).

(Mahmud Kaşğari. Divani-lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 286).

Mahmud Kaşğari bu sözü bir şeir parçasında da vermişdir. Məs.:

**“Ulşıp ərən börləyü,
Yırtın *yaka* urlayu,
Sıkırıp üni yurlayu,
Sığtap közi örtülür”.**

Tərcüməsi:

**Hər kəs qurd kimi ulayır,
Yaxasını yırtıb bağırır,
Səsi gəldikcə qışqırır,
Gözü örtülənə qədər ağlayır.**

(Əfrasiyabın ölümünə yandıqları üçün hamı qurd kimi ulayır, hayqıraraq yaxasını yırtır, bəzən ırlayıcı (ağı deyən) kimi səs çıxarır, yaş gözünü örtənə qədər ağlayır).

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 237-238).

V.V.Radlov *yaxa* sözünü lüğətində qeydə almış və “yaxalıq, yaxa” mənasında Azərbaycan dilində işləndiyini qeyd etmişdir: *yaxasını qırağa çəkmək*. (B.V.Radlov. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.56).

Yarı - kömək, yardım

Rəhman İgəm rəhmətinqni carı kılğıl səhərdə,
İsyan layığa battım, *yarı* bilgil səhərdə.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 106).

Yazılı mənbələrdə “köməkçi” mənasında olan *yarıcı* sözü işlənmişdir.

(Oğuznamə. “Yazıcı”, Bakı, 1987, s. 218).

Yarı və *yarıcı* sözləri bir kökdən əmələ gəlmişdir.

Qədim türkcədə “dost” mənasında olan *yar* sözü işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 238). *Yarı* və *yar* sözləri arasında mövcud olan əlaqə barəsində qəti söz demək mümkün deyildir.

V.V.Radlov *yarı* sözünün kırım, koman, uyğur dillərində “kömək, yardım”, “tutma, saxlama, kömək etmə” mənalарında işləndiyini qeyd etmişdir. (B.V.Radlov. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.120).

Yarpuz - firon siçanı, manqust

Bu söz qədim türkcədə iki mənada işlənmişdir:

- I. *yarpız* "gözəl rayihəli bir ot, qır nanəsi" mənasında.
- II. *Yarpız* "ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, manqust (isti ölkələrdə yaşayan uzun bədənli kiçik yırtıcı heyvan)" mənasında. Mahmud Kaşğari yazır: "Yarpız: ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, manqust. Bu, məsəldə də işlənmişdir: "yılan yarpuzdan kaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar". Bu söz sevmədiyi şeydən çəkinən, ancaq yenə də o şeyə yaxalanan adam haqqında deyilir". (Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. "Ozan", Bakı, 2006, III c., s. 41).

Ramiz Əsgərin *yarpuz* sözü barədə verdiyi izah yerinə düşür: "Dilimizdəki "ilanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da gəlib yuvasının ağzında bitər" şəklindəki atalar sözünün əsil mənası indi anlaşılır. Buradakı "yarpız" sözü əslində bitki deyil, firon siçanı imiş. Çünki yarpız xoş ətirli bir bitkidir və ilanın ondan zəhləsi gedə bilməz. İlanın zəhləsi yuvasının ağzında "bitən", yəni dikəlib duran və onu gözləyən firon siçanından, manqustdan gətirmiş... (Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. "Ozan", Bakı, 2006, III c., s. 41).

Yanşaq - yanşaq

Yanşaq sözü qədim türkcədə "boşboğaz, coxdanışan, çərənci", "qeybətçi, söz saxlamayan,

xəbərçi", "naqqal", "sirr saxlamayan", "ağzıboş", "söhbətçil" mənalarında işlənmişdir: *yanşaq* telim sayrap anı tamqaq qatar - əgər boşboğaz çox danışsa, onun nəfəsini kəsmək lazımdır; üküş sözləsa atı *yanşaq* başı - kim çox danışırsa, adı boşboğazların başçısıdır. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 235).

V.V.Radlov bu sözün *yanjak* şəklində türk dillərində (məs.: barabin, uyğur dillərində) işləndiyini qeyd etmişdir. *Yanjak* sözü cığatay və uyğur dillərində "boşboğaz, çoxdanışan, çərənçi", "qeybətçi, söz saxlamayan, xəbərçi" mənalarını bildirmişdir: kijida unuzı kişi *yanjağt* - kijida ağırı kiji ol hakı (uyğur dilində) - insanda ən dəyərsiz şey boşboğazlıqdır, ən qiymətli şey düzlükdür. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.71-72).

Qədim türkcədə *yanşa* sözü də işlənmişdir. *Yanşa* "naqqallıq etmək, çənə vurmaq, laqırtı vurmaq, çərənləmək" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 235).

V.V.Radlov *yanşa* sözünün türk dillərində işləndiyini lüğətində vermişdir. *Yanşa* sözü cığatay dilində "naqqallıq etmək, boşboğazlıq etmək", "daranmaq, qaşınmaq, gicişmək" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 71).

Yanşa sözü *yanja* şəklində barabin dilində "çox danışmaq, naqqallıq etmək, boşboğazlıq etmək", "söyüşmək, deyüşmək, küsüşmək" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.71).

Yazı - çöl

Yazı sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənalarda işlənmişdir:

- I. "çöl, düz, bozqır", "düzənlik, düzəngah, düzən, düz (yer)" mənası: *yazıda* böri ulısa evda it baqır tartışur - çöldə qurd ulasa, evdə itin baqır çatlayır. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 251).
- II. "açılmış, yayılmış, sərilmiş, sərili", "açıq (ürəklə)" mənası. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 251).
- III. Bu söz *yazu* şəklində cığatay və monqol dillərində "böyük, ulu" mənasında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.237).

Coğrafi ad olan *Qarayazı* (çölü) sözündə *yazı* morfemi ("çöl" mənasında) qorunub saxlanmışdır. Burada *qara* sözü "böyük" mənasındadır. Məsələn, S.Vurğunun yaradıcılığında:

Qara yellər əsdi qaynadı dizim
Gəncliyim tükənməz mələlə düşdü.
Mən bir karvanam ki, qalmadı izim
Ömrümün ilk günü zavala düşdü.

Bu misalda *qara yellər* "güclü, qüvvətli, sərt külək", "fırtına" mənasındadır. Qədim türkcədə *qara yel* "güclü, qüvvətli külək", "qəzəbli, şiddətli, bərk, sərt, külək", "fırtına" mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука",

Ленинград, 1969, с. 423).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında *qara* sözü "uca" mənasını bildirmişdir:

***Qara başım qurban olsun oğul sana
Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana.***

Tərcüməsi:

***Uca başım qurban olsun oğul sənə
Ağız-dildən bir neçə söz xəbər mənə.***

Qara komponenti qədim türkcədə bir çox coğrafi adların tərəflərindən biri kimi işlənmişdir. Məsələn, *qara yıqac* (yer adı kimi), *qara köl* (yer adı kimi), *qara qayas* (şəhər adı kimi), *qara qaş ögüz* (çay adı kimi), *qara qum* (yer adı kimi), *qara quş* (Yupiter planetinin adı kimi) və s. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 424).

Qara sözündən bəhs edərkən bu sözün qədim türkcədə ifadə etdiyi mənalara diqqət yönəltməyi də vacib sayırıq. *Qara* sözünün qədim türkcədəki mənaları belə olmuşdur:

- I. "qara (rəng mənasında), "qaranlıq, tünd qara, tutqun" mənaları. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 422).
- II. "bədbəxt, tələsiz, uğursuz, başibəlalı", "çox ağır", "pis, yaman, qəddar" mənaları. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 423).
- III. "pis, xarab" mənaları. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 423).
- IV. "adi, sadə" mənası: *qara ton* - iş paltarı. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 423).

- V. "palçıq, çirk, kir, zibil" mənası: tonça *qara* yuqıldı - paltara çirk yaxıldı. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 423).
- VI. "tuş (qara mürəkkəb)" mənası. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 423).
- VII. "yığın, dəstə, izdiham, güruh, camaat, xalq, kütlə" mənaları. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 423). Qədim türkdə *qara bodun* "xalq, xalq kütləsi, sadə xalq" mənasını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 423). Qədim türkdə birinci komponenti qara sözündən ibarət olan etnonimlər də olmuşdur: *qara bölük* (oğuz tayfalarından birinin adı), *qara yaqma* (türk tayfalarından birinin adı). (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 424).
- VIII. "bahmaq, gözdən keçirmək, axtarmaq, seyr etmək, nəzarət etmək, göz olmaq, izləmək" mənaları. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 424).
- Görünür ki, *qarovul* (o cümlədən rus dilindəki *karaul*) sözü də buradandır.

Yazuk - günah

Surət munda, surət anda, qüdrətində,
 Uzun tüngə, yaruk kündə, könqlüm anda,
 Yörər tündə, bolup bəndə, barı kanda? -
 Sorsa anda, *yazuk* tutur tilim məninq.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
 "Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 37).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində “günah, suç” mənasında işlənmişdir. Məs.: “bu bəg ol yazuk keçürgən = bu, günahı daim bağışlayan bəydir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 493).

“*ol yazukınqa* ökündi = o, günahına görə peşman oldu”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 248).

“ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas = od tütüsüz olmaz, igid günahsız olmaz”. Mahmud Kaşğariyə görə, “Gənclərdən biri hər hansı günah iş görsə, bu sözü söyləyərək üzr istəyir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 23).

Yazuk sözü “günah, xəta, nöqsan, qüsur” mənalarda digər yazılı mənbələrdə də işlənmişdir. Məsələn, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

***Yazukluğ* kişininq yazukın keçür
Ədavət kökini kazıp sən köçür**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 26).

Tərcüməsi:

**Nöqsanlı adamın nöqsanını bağışla
Ədavətin kökünü qazıb aradan qaldır**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 44).

Bu söz *yazix* şəklində “Oğuznamə”də işlən-

miş və “günahkar, eyibli” mənalarını bildirmişdir.
Məs.:

Yazıcı kəndü başına yavuz sanmaz.

(Oğuznamə. “Yazıcı”, Bakı, 1987, s. 194).

Yazıx sözü “Oğuznamə”də “qurumuş, solğun” mənasında da işlənmişdir.

(Oğuznamə. “Yazıcı”, Bakı, 1987, s. 217).

Yaş - ömür

**Yığlap aydım: ey Baba, yaş kudək min, bilməs min,
Gurunqızını kavlar min, kötrip sala almas min,
Hak Mustafa sünnətin, kudək min, biləməs min,
Arslan Babam sözlərin işitinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 34).

Yaş sözü Mahmud Kaşğaridə “yaş, təzə, təzə-tər, göyərti, yaşıllıq; yaş (gözdən axan yaş); yaş (il)” mənalarında işlənmişdir.

Yaş sözü Cəbrayıl dialektində “təzə, tər” mənasında işlənir.

Qədim türkcədə *yaş* sözü bu mənalarda işlənmişdir: “yaşıl, göy (ot)”, “cavan, təzə, tər”, “göy, göyərti”, “il, yaş”, “həyat”. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 245).

V.V.Radlov *yaş* sözünün türk dillərində aşağıdakı mənalarını vermişdir:

- I. “təzə, tər”, “göy” (ot), yaşıl”, “şirəli, sulu”, “yaş, nəm” mənasında (taraçin, altay, teleut, lebedin, koman, kırım, kazan, çulum dillərində) *yaş* ağaç (altay dilində); *yaş* odun

(osmanlı dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.240-241).

- II. “gənc, cavan” mənasında: *yaş* pala (altay dilində) - uşaq; *yaş* kiji, *yaş* yiqit (altay dilində) - cavan adam, gənc; *yaş* çağı (altay dilində) - cavan çağı. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.241).
- III. “göz yaşı” mənasında: *yaş* dökmək (osmanlı dilində) - göz *yaşı* tökmək. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.241-242).
- IV. “il, yaş” mənası: kaç *yaşta* san? (osmanlı dilində) - neçə yaşın var? Osmanlı dilində “bir yaşdı” mənasında olan yaştaş sözü də işlənmişdir. Müqayisə et: Azərbaycan dilində *yaşdaş*. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 250-251).

Yemiş - yemək

**Tilim sarsam, karar yok, ğərib ölsə, sorar yok,
Yemişlərdə həlal yok, rıza bolunq, dostlarım.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 109).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Ggə tüşmüş başını *yemiş*, özün tilgü *yemiş*, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!

Tərcüməsi:

Ğa düşmüş əvvəlcə *yemiş*, özünü tülkü yemiş, - deyir.

Onu bilin: o pisdir!

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 388).

“Oğuznamə”də *yemiş* sözü “meyvə” mənasında işlənmişdir. Məs.: Yemişini yi, ağacın sorma.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 189).

Yir - yer

Sünnətlərin muhkəm tutup ümmət boldum,
Yir astığa yalğuz kirip nurğa toldum,
Hakpərəstlər makanuğa mahrəm boldum,
Tıǵı-batıp birlə nəfsni yançtım muna.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 9).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrinin dilində də işlənmişdir. Məs.: Keçə Təmir Kapıǵka təgi sülədim Yıraǵaru Yer Bayırku *yirinə* təgi yorıtdum. Ötükən yışda yığ coli yok ermiş. İl tutsık *yir* ötürkən yış ermiş. Bu *yirdə* olurıp Tabǵaç bodun birlə.

◇ Buludxan Xəlilov

Tərcüməsi:

Keçərək Dəmir Qapıya təki qoşun çəkdim Şimala Yer Bayırku *yerinə* təki qoşun çəkdim. Bu qədər *yerlərə* qoşun yürütdüm. Ötükən ormanında yaxşı sahib ox imiş. El tutmalı *yer* ötürkən ormanı imiş. Bu *yirdə* oturub Tabǵaç xalqı ilə.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.

II, Bakı, 2006, s. 279).

Mahmud Kaşğaridə *yer//yır//yir* “yer, yer üzü, torpaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “bıçğıl yer = yarılmış, yarıq yer”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 65).

Mahmud Kaşğari yazır: “Türklər gediləcək yerə “barağı yer, oğuzlar isə “barası yer” deyirlər. Durulacaq yerə türklər “turğu oğur”, oğuzlar isə “turası oğur” deyirlər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 107).

SIFƏTLƏR

Anuq - hazır

Anuq sözü qədim türkcədə "hazır, hazır edilmiş, qayrılmış", "hazırlanmış, hazırlaşdırılmış" mənalarında işlənmişdir: keldür *anuq* bolmuş aşıq - hazır olmuş yeməyi gətir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 46). Bu söz Azərbaycan dilinin Amasiya dialekt və şivələrində *anıq* şəklində işlənir. Əgər xörək hazır olursa, onda yağla soğan dağ olunur və xörəyin içinə vurulur. Buna *anıq* (qədim türkcədə *anuq*) deyilir.

Qədim türkcədə *anuq* sözü *tut* sözü ilə birgə işlənir (*anuq tut*) "hazırlanmaq, hazır olmaq" mənalarını bildirir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 46).

Qədim türkcədə *anuqla* - sözü də işlənmişdir. *Anuqla* - "hazırlamaq, hazırlaşdırmaq" mənalarında olmuşdur: ol *anuqladı* neñni - o nəşə hazırladı. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 46). *Anuqla* - sözü Amasiya dialekt və şivələrində *anıq et*, *anıq hazırla* kimi işlənir.

Qədim türkcədə, "hazırlıq, amadəlik, hazır olma" mənasında olan *anuqluq* sözü də olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 46). Qədim türkcədəki *anuq*, *anuqla* -, *anuqluq* və Amasiya dialekt və şivələrində işlənən *anıq* sözü qədim türkcədə işlənmiş *anu* sözü ilə bağlıdır. *Anu* - sözü qədim türkcədə "hazırlanmaq, hazırlaşmaq" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 46).

Arığ//Arık - təmiz, saf

**Ol arıqlar kimgə turur bilgil munı,
Tövbə kılğan aşıklarğa içrür anı,
Tövbəsizlər ol arıqdın içməs sunı,
Anqa içrür zəhir, zakkum, şərbəti bar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 41).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: *Arık* oksən, açsık, tosık öməzsən, bir tadsar, açsık öməzsən. Antağının.

Tərcüməsi:

Arıq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən, bir doy-san, aclıq bilməzsən. Elə olduğun.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 279).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “təmiz” mənasında işlənmişdir. Bu sözün Mahmud Kaşğari tərəfindən “tərtəmiz” mənasında olması da qeyd olunmuşdur. Məs.: “*arığ* nənq = tərtəmiz nəsnə”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 133).

Başqa bir misal:

“sartnıñq azukı *arığ* bolsa, yol üzrə yer = satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 135).

Digər bir misal:
“Ödhlək kamuğ küfrədi,
Ərdəm arıǵ səvrədi,
Yunçığ yavuz tuvradi,
Ərdəm bəgi çərtilür”.

Tərcüməsi:
Zaman yaman zəiflədi,
Ərdəm təmiz seyrədi,
Azğın və yamanlar gücləndi,
Ərdəm bəyi yox edilir.

(Zəmanə büsbütün azdı, ərđəm-filan qalmadı, azğınlıq və pislik gücləndi, bütün bunlar fəzilət bəyi olan Alp Ər Tonqa [Əfrasiyab] öldüyü üçün belə oldu).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 166).

“Oğuznamə”də bu sözlə bağlı olan *arınmaq* sözü işlənmişdir. *Arınmaq* “təmizlənmək, saflaşmaq” mənasında olmuşdur.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 214).

Arıǵ//arık sözünün etimoloji mənəbəyi *ar* və *arı* morfemi ilə bağlıdır. Hər iki morfem yazılı mənbələrdə işlənmişdir. Bunlardan *ar* morfemi kazan, uyğur dillərində “zəifləmək, zəifləşdirmək, zəif olmaq”, “yorulmaq” mənalığında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с. 244). *Ar* morfeminin bu mənaları Azərbaycan dilində *yorğun-arğın* sözünün ikinci tərəfində qorunub saxlanılır. Düzdür, *arğın* sözü Azərbaycan dilində müs-

təqil işlənmiş, ancaq *yorğun* sözü ilə birləşərək işlənərək (*yorğun-argın*) öz mənasını tamamlaya bilər.

Ar morfemi qırğız, kırım, uyğur, kazan dillərində “həya, abır, ar”, “abır-həya”, “rüsəvayçılıq, biabırçılıq” mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с.244). *Ar* morfeminin bu mənaları Azərbaycan dilində işlənir.

Ar morfemi qırğız dilində “özünəinam, özünəəminlik, özünəarxayınlıq” mənalarını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с. 244). Bu mənalara istinad edərək qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilindəki *arxayın* sözündə *ar* morfeminin qırğız dilindəki mənaları mühafizə olunur.

Ar morfemi osmanlı, komandin dillərində “təmiz, saf”, “müqəddəs, pak”, kazan, qırğız, kırım, tarançin dillərində “arıqlamaq” osmanlı, saqay, şor, uyğur dillərində “təmizləmək, təmiz olmaq” mənalarını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с. 266-267). *Arı* morfeminin “təmiz, saf” (məs.: aydan arı, sudan duru) və “arıqlamaq” mənası Azərbaycan dilində qorunub saxlanılmışdır.

- ◇ Qədim türkcədə *aruq turuq* sözü də işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 589). Burada *aruq* sözü *arığ//arık* sözünün variantıdır.

Turuq sözü isə vaxtilə qədim türkcədə *aruq//arığ//arık* sözünün mənalarında olmuşdur. Hal-hazırda dilimizdə *uruq* sözü təklikdə işlənir.

mir. Azərbaycan dilində *arıq-tırıq* şəklində işlən-məkdədir. Buradakı *tırıq* sözü dilimizdə müstəqil işlənməsə də, vaxtilə qədim türkcədə işlənmiş *turuq* sözünün variantıdır. Qədim türkcədəki *turuq* sözü aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

- I. Qədim türkcədə *turuq* sözü “arıq, sısqə”, “arıqlamış, əldən düşmüş, üzülmüş, arıq, üzgün”, “cılız, zəif” mənalarında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 589).
- II. Qədim türkcədə *turuq* sözü “təmiz, saf”, “təmizlik, saflıq” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 589).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu söz *tırık* şəklində qırğız dilində “zəif, arıq” mənalarında işlənmiş və V.V.Radlov tərəfindən qeydə alınmışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1322).

- III. Qədim türkcədə *turuq* sözü “laxtalanmaq, qurumaq (qanın)”, “yığılmaq, büzülmək, bürmələmək, büzmək” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 589).

Qədim türkcədə *turuq* sözündən əmələ gəlmiş *turuqla* sözü də işlənmişdir. *Turuqla* sözü qədim türkcədə “arıqlatmaq, zəiflətmək, taqətdən salmaq, üzmək”, “çox yormağ” mənalarını bildirmişdir. Məsələn, ol atıq *turuqladı* - o atı çox yordu//üzdü. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 589).

Başlığ - yaralı

**Hak Mustafa Cəbraildin kıldı sual,
Bu nəçük ruh, təngə kirməy tapdı kəmal,
Közi yaşlığ, halka başlığ, kaddi hilal,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 11).

Mahmud Kaşğaridə *baş* sözü “yara” mənasında işlənmişdir. Məs.: “*baş* alıktı=yara pisləşdi, azdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 239).

Başqa bir misal:

“*baş* kabardı = yara qabardı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 108).

Başlığ sözü Şamaxı dialektində “heyvanın başına bağlanan ip” mənasında işlənir.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.
Bakı, 2007, s. 43).

Başlığ sözü qədim türk yazılı abidələrində “başlı” mənasında işlənmişdir. Məs.: Altun *başlığ* yılan mən. Altun koruğsakımın.

Tərcüməsi:

Qızıl başlı ilanam. Qızıl qursağımı

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 384).

Bəncil - xudbin, özündən razı

**Zərrəi - ışk kimgə tüşsə, nalan kılır,
Köz yaşını akuzuban umman kılır,
Hər nə tapsa Hak yolığa ihsan kılır,
Bəncillərnı ədavəti buğzı bolğay.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 75).

Çın//Çin - doğru, düzgün

**Rahat taşlap can mihnətin xoşlagənlər,
Səhərlərdə canın kaynap aşlagənlər,
Hay u həvəs, ma vü mənni taşlagənlər,
Çın aşıkdır, hərgiz anı yalğanı yok.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 29).

Çın sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində “doğru, gerçək, səhih” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “cın kişi=doğru-dürüst adam”, “cın söz=doğru söz”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 142).

Başqa bir misal:

“*çın* sözlər = o, doğru deyir”, “çın ay-dınq=düz dedin”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 350).

Bu söz “Mənzum oğuznamə”də “həqiqət” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**Atası Q(a)ra xan köçüb bildi çin,
İnisi qızığa Oğuz qıldı qın.**

Tərcüməsi:

**Atası Qara xan görüb həqiqəti bildi,
Kiçik qardaşının qızına Oğuz kinliidi.**

(Mənzum oğuznamə. "Ulu" İKF, Bakı, 2005, s. 16).

Ediz - uca, hündür, yüksək

Ediz sözü qədim türkcədə "uca, hündür, yüksək", "ucalıq, hündürlük, yüksəklik", "uca, hündür, yüksək yer" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 163).

Qədim türkcədə *ediz* sözündən yaranmış *edizlik*, *edizlan* sözləri də işlənmişdir. *Edizlik* sözü "ucalıq, hündürlük, yüksəklik" *edizlan* sözü isə "yüksək, uca, hündür hesab etmək" mənalarında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 163).

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində, eləcə də türklərin yaşadıkları digər ərazilərdə *Öksüz* adlı toponim (yer adı) heç də az deyildir. Bu yer adı Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda da olmuşdur. Həm də bu rayondakı *Öksüz* toponimi hündür, yüksək, uca bir yerdə yerləşmişdir. Çox güman ki, digər ərazilərdə olan *Öksüz* toponimi də belə uca, yüksək, hündür yerdə olmuşdur. Bu mənada *Öksüz* toponiminin *ediz* sözü ilə bağlılığı vardır. Onu da qeyd edək ki, *Öksüz* toponimi şifahi dildə *Öysüz* şəklində işlənir. *Öysüz* sözündəki *öy* hissəsi ilə *ediz* sözündəki *ed* hissəsinin əlaqəsi

vardır. Burada d~y əvəzlənməsi yolu ilə *ed//öy* morfemi əmələ gəlmişdir. *Öksüz//Öysüz* sözündəki *süz* hissəsi isə *ediz* sözündəki *iz* hissəsinin bir fonovariantı kimi yaranmışdır: *iz//süz*

Xas - **xas**, **xalis**

Xas sözü türk dillərində aşağıdakı mənalarda işlənmişdir:

- I. "xüsusi, ayrı", "əsil, həqiqi", "padşaha mənsub olan", "dövlət", "hakim, yüksək ixtiyar sahibi olan, ali" mənaları: *xas* ekmek (osmanlı dilində) - sultan üçün hazırlanmış çörək; *xas* furun (osmanlı dilində) - *hökmdar //padşah* çörəkxanası; *xas* bağçı - *saray //imarət* bağı. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1685-1686).
- II. "təmiz, saf", "xalis, əsil", "sırf", "səliqəli, qüsursuz", "indiki, hazırkı" mənaları: *xas* un (osmanlı dilində) - ağ çörək; *xas* ahça (osmanlı dilində) - təmiz pul; *xas* qümüş - təmiz gümüş. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1686).
- III. "çox gözəl, çox qəşəng, əla, çox yaxşı" mənaları. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1686).

İgri - əyri

**Otuz bişdə məscid kirip dövrən sürdüm,
 Talıblərgə işk dükkanın tola kurdum,
 İgri yolğa hər kim kirdi, sögtüm, urdum,
 Aşıqlarğa Hakdın müjdə yitti, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
 “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 18).

Kaltak - həyasız, ədəbsiz

**Candın kiçməy hu-hu digən barı yalğan,
 Bu kaltakdın sormanq sual yolda kalğan,
 Haknı tapkan, özi pinhan, sözi pinhan,
 Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
 “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 12).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində *kaltuk* şəklində işlənmiş və “vəhşi sığır buynuzu” mənasını bildirmişdir. Məs.: “kaltuk: çöl sığırının buynuzu. Dilənərək şorba və ona bənzər şeylər içilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
 “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 460).

Katığ - bərk, sərt, möhkəm

**Kul Xacə Əhməd, işkdın katığ bəla bolmas,
 Mərhəm sürmə işk dərdiqə dəva bolmas,
 Köz yaşdın özgə hiç kim güvah bolmas,
 Hər nə kılсанq aşık kılğıl, Pərvərdigar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
 “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 45).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: E tokuz oğuz bəyləri, bodunu bu sabımın edgüti esid, *katıǵdı* tinlə.

Tərcüməsi:

... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümlü yaxşıca eşidin, *möhkəmcə* dinləyin.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 279).

Katıǵ sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində “sərt, qüvvətli, möhkəm, qatı” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “katıǵ: hər şeyin qatı olanı”; “ol *katıǵ* nənqni kəvşətti = o, qatı nəsnəni yumşaltı”, “ol *katıǵ* nənqni yumşattı = o, sərt şeyi yumşaltı”; “yavlak *katıǵ* yıǵac = çox sərt ağac”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 376; II cild, 2006, s. 323; III cild, 2006, s. 45).

Katıǵ sözü “qatı, sərt, qüvvətli” mənalarında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində işlənmişdir. Məs.:

Axı ərni öggil ögər ersə sən

Baxılǵa *katıǵ* ya okun kezləgil

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.22)

Tərcüməsi:

Tərifləsən comərd adamı tərif et

Paxılı *qüvvətli* yay və ox ilə nişan al

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.40).

Qədim türkcədə *katıǵ//qatıq* sözü aşağıdakı mənaları bildirmişdir.

- I. Bu söz qədim türkcədə “bərk, möhkəm, sərt, qatı” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 433).
- II. *katıǵ//qatıq* sözü türkcədə “şiddətli” mənasında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 433).
- III. Qədim türkcədə *katıǵ//qatıq* sözü “güclü, qüvvətli” mənasında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 433).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim türkcədə *kip* sözü olmuşdur ki, bu söz kairaim dilində “möhkəm, davamlı”, “qüvvətli” mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с. 1397). Bircə, Azərbaycan dilindəki *kirpik* sözü də buradandır. Təbii ki, *kirpik* sözünün qədim forması *kiprik* olmuşdur.

- IV. ***katıǵ//qatıq*** sözü qədim türkcədə “bərklik, möhkəmlilik, sərtlik, qatılıq, davamlılıq” mənalarında işlənmişdir: Kimiñ yaşı altmış tükatsa saqış - Kimin yaşı altmışa çatdı onun möhkəmliyi (sağlamlığı) getdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 433).

V. V. Radlov *katık//katıx//katik//katıǵ//kattu* sözünün türk dillərində “güclü, möhkəm”, “qatı, sərt, bərk”, “qatıq” mənalarında olduğunu misallar əsasında geniş şərh etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург,

1899, II т., I часть, с. 283, 284, 290, 303). Təbii ki, *qatıq* süddən hazırlanır. Süddən hazırlanan sərinləşdirici içki kimi türklərdə *ayran* və *kımızdan* istifadə olunmuşdur. *Kımızın* at südündən hazırlanmış içki olduğunu və qırğızlarda *kımız* sözünün işləndiyini L.Z.Budaqov lüğətində qeyd etmişdir. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 65). Onu da qeyd edək ki, Orta Asiya türklərində *kımız* geniş istifadə olunan içkidir.

Təbii ki, süddən digər yeyinti məhsulları (yağ, pendir və s.) da hazırlanmışdır. Bunlardan biri də *lor* olmuşdur. *Lor* sözü V.V.Radlov tərəfindən qeydə alınmış və osmanlı dilində “qatı süd”, “kəsmik, süzmə, şor”, “keçi pendiri” mənaları verilmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 753). Lorun hazırlanması belə olur: pendirin suyu (pendir torbaya töküldükdən sonra üstünə daş qoyulur) süzülür və həmin su qaynadılma prosesində öz-özünə çürüyür, beləliklə, lor (buna şor da deyilir) yaranır.

Katığ//qatıq sözü qədim türkcədə işlənmiş *qat* sözündən yaranmışdır. Qədim türkcədə *qat* sözü “bərkimək, bərk olmaq” mənasında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 432).

V.V.Radlovun lüğətində bu söz *kat* şəklində işlənmişdir. Görkəmli türkoloq *kat* sözünün türk dillərində aşağıdakı mənalarının olduğunu qeyd etmişdir:

I. “möhkəm olmaq”, “bərk, möhkəm, sərt, qa-

ti”, “donmaq, buz bağlamaq, buzlamaq”, “qurumaq” (qırğız, teleut, şor, saqay, osmanlı, cığatay, tarançin dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 277-278).

- II.** “möhkəm olmaq”, “əl çəkməmək” (kazan dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 278).
- III.** “artırmaq, əlavə etmək, üstünə gəlmək, üstünə qoymaq, “birləşdirmək” (osmanlı, cığatay, uyğur dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 278).
- IV.** “müvəqqəti olaraq göndərmək”, “yol yoldaşı ilə birləşmək” (kaçın dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 278).
- V.** “qadın” (şor, saqay, koysal, kaçın, culum dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 277). Görünür ki, Azərbaycan dilindəki *qadın* sözünün *kat* (*//kad*) sözünün “qadın” mənası ilə əlaqəsi vardır (*kat//qadın* → *katın//qadın*). Bizcə, *xatın* sözü də *kat//qad//xat* kökü ilə bağlıdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, V.V.Radlov *kat* sözü ilə yanaşı, *katın* sözünün də türk dillərində “qadın” mənasında olduğunu lüğətində qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 284, 324).

Katın (qadın) “sözünün *kat* sözünün “möhkəm olmaq”, “bərk, möhkəm” mənaları ilə bağlılığını elə bu sözün (yəni katın sözünün) bəzi türk dillərində (məs.: qırğız, qara qırğız, kazan, koman dillərində) “möhkəm olmaq”, “bərk, möhkəm” mənalarında olması da təsdiq edir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 289). Eyni zamanda *kat* sözünün törədici rolu aydın görünür.

Qədim türkcədə *qat* sözünün ifadə etdiyi digər mənalar da olmuşdur: “qalınlaşmaq, qatılmaq (mayenin), “keyləşmək”, “gic olma, tutulma, ürpəşmə”. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 432). Bundan başqa, *qat* sözü qədim türkcədə “lay, qat, sıra”, “qarışdırmaq, qatmaq”, “qarışiq, qatışiq”, “birləşdirmək, qoşmaq”, “qarışmaq, qatışmaq”, “meyvə (bütün meyvələr), giləmeyvə” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 432).

Görünür ki, qədim türkcədəki *qat* sözündən *qatıq, qatışmaq, qarışmaq, qatı* sözləri əmələ gəlmişdir.

Kızıl - qırmızı

**Kul min tiyü Hak əmrini kılmağanlar,
Kudrətini körüp ibrət almağanlar,
İman, islam ehkamların bilməgənlər,
Uluğ kündə *kızıl* yüzlüg bolmas bolur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 60).

Kızıl sözü qədim türk yazılı abidələrində “qırmızı” mənasında işlənmişdir. Məs.: Küntüz olurmatı, *kızıl* kanım tökti, kara tərım yügürti, isig, küçig bertim ök, ben özüm uzun yəlməg ıtım ok.

Tərcüməsi:

Gündüz oturmadı. *Qızıl* qanımı tökərək, qara tərımı axıdaraq, işimi, gücümü (zəhmətimi) verdim, mən özüm uzun (böyük) süvari dəstələri göndərdim.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 358).

Qızıl sözü *qan* sözünü təyin edərək *qızıl qan* şəklində “Koroğlu” dastanında da vardır. Məs.:

**Yağılar çəksin amanı,
Gözüm görməsin yamanı,
Leş-leşə verək düşmanı,
Axsın, *qızıl qan* yerisin!**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 122).

Yaxud:

**Koroğlu yatıb-yatıb oyanmış,
Misri qılınc *qızıl qana* boyanmış,
Mən poladam, dəmirçidə dayanmış,
Şüşəyəmmi əl dəyəndə sınaq mən?**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 124).

Göründüyü kimi, *qızıl* sözü “qırmızı” mənasında işlənmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu mənəni *al* sözü də bildirmişdir. *Al* sözünün “qırmızı” mənası *al-qumaş*, *al-qan* sözlərindəki *al* hissəsində qorunmuşdur. Məs.:

**Əyləşibdi Çənlibelin elində,
Deyil işlərində naşı Koroğlu.
Misri qılınc həmayıldı belində
Geyər hər vaxt *al-qumaşı* Koroğlu.**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”,
Bakı, 2005, s. 2005, s. 112).

**Coşub oxuyaram dövrən içində,
Görərsən özünü *al-qan* içində,
Şir kimi qızaram meydan içində,
Hayqırıb bağırını yararam, paşa!**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 229).

Al sözü müstəqil işlənərək “qırmızı” məna-
sında olmuşdur. Məs.:

**Haradan tutdun sorağı,
Al eylədin qannı yağı,
Sinənə çəkməmiş dağı,
Buraxmaram səni burdan!**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 83).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *al* sözünün “ya-
lan, hiylə” mənası da öz izini yaşadır. Məs.:

**Zahm fələk mənən düşdü bərəstə,
Meydanda üz-üzə durdu, ay haray!
Namərdlik elədi, *alnan* apardı,
Qolumda torunu qurdu, ay haray!**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 399).

Al sözünün “yalan, hiylə”, “rəng” və “almaq”
mənaları təcniclərdə də diqqəti çəkir. Məs.:

**Ələsgəri çəkməyinən *ala* sən,
Geyinibsən, yar, qəddinə *ala* sən.**

**Lazımdı ki, qərib könlün *alasan*,
İncidərsən, sənə, ay ağa qarqar.**

(bax: Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr.
“Şərq-Qərb”, Bakı, 2005, s.26)

Kızıl sözü Mahmud Kaşğaridə “qırmızı” mənasında işlənmişdir. Məs.: “kızıl mənqizlik = qırmızı bənizli”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 316).

Başqa bir misal:

**“Katun sini çoğladı,
Tanqut bəgin yağladı,
Kanı akıp yağladı,
Boyun suvın *kızıl* sağdı”.**

Tərcüməsi:

**Katun sini bağırdı-çağırdı,
Tanqut bəyi ilə düşmən oldu,
Qanı axıb çağladı,
Boynunun suyu *qızıl* sağdı.**

(Katun sini (bura bir yer adıdır, tanqutlarla Çin arasında yerləşən kiçik bir şəhərdir) xalqı ilə tanqut xalqı çarpışdılar. Katun sini xalqı bağırdı-çağırdı, hayqırdı, tanqutlarla və onların bəyi ilə düşmən oldu, qanları su kimi çağlayaraq axdı, boynlarından qırmızı su, yəni qan sağıldı, şoranlandı).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 286).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində *kızıl* sözü “al (rəng), qırmızı” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Rəsullər örünq yüz ol yüz kə köz

Ya olar *kızıl* enq bu enq kə menqə

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.15).

Tərcüməsi:

Rəsullar bəyaz bir üzdür, o, isə bu üzün gözüdür

Yaxud onlar *al* yanaqdır, o isə bu yanağın xalıdır

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.33).

L.Budaqov *kızıl* sözünün türk dillərində “qırmızı” mənasında işləndiyini və Şah İsmayıl ordusunun qırmızı papaq geyindiklərini və ona görə də *qızılbaşlar* adlandıqlarını (burada da *kızıl* “qırmızı” mənasındadır) qeyd etmişdir. (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 55). V.V.Radlov da *qızılbaşlar* sözünü lüğətində vermiş və burada *qızıl* sözünün (*kızıl* sözü) “qırmızı” mənasında olduğunu söyləmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 826-827). Bundan başqa, V.V.Radlov *kızıl* sözünün türk dillərində “qırmızı” mənasında işlənməsinə dair də xeyli misallar vermişdir: *kıp kızıl* (kazan dilində) “açıq qırmızı”, *açık kızıl* (kazan dilində) “açıq qırmızı”, *yarık kızıl* (teleut dilində) “açıq qırmızı”, *al kızıl* (kazan dilində) “al qırmızı”, *kızıl kat* (teleut dilində) “qarağat” və s. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 827).

Qızıl, *qırmızı*, *qız* sözləri eyni kökdəndir. Bu sözlərin təşəkkül tapdığı ilkin kök *qız//qır* olmuşdur. *Qız* sözü Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-hə-

qaiq” əsərində “nadir” mənasındadır. Məs.:

Nəvadar süzük az bolur həzl öküş

Çuz atlas bolur kız uçuzy böz ök

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, s. 30).

Tərcüməsi:

Qaravəllisi çox olar, nadir, cilalı söz az

Sırmalı atlas *nadir* olar, dəyərsiz olan şey bezdir

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.49).

Yaxud:

Hünər birlə dövlət birikməklisi

Bulunmaz kamuğ kızda ol kızrak ol

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.29).

Tərcüməsi:

Hünər ilə talenin (dövlətin) birləşməsi isə

Bütün *nadir* şeylərdən daha dəyərlidir

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.48).

Na - yeni, təzə

Buludxan Xəlilov

◇

V.V.Radlov şor dilində *na* sözünün (o cümlədən bəzi türk dillərində *nañı, yañı, yeñi* variantlarını qeyd etmişdir) "yeni, təzə//təmiz, tər" mənalərini bildirdiyini qeyd etmişdir: *nə* su - təzə//təmiz su; *nə* balıq-təzə balıq; *nə* ai - yeni ay. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 633).

Süçük - dadlı, ləzzətli, şirin

**İzim yadı uluğ yaddur, aytur bolsam,
Asəl yanqlıǵ süçük bolup tilimməninq,
Özüm fakir, kıldım mukir, boldum hakim,
Kanat kakar uçar kuş dik könqlüm məninq.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoǵlu”, Bakı, 2004, s. 37).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə *süçik//süçük* şəklində işlənir və “şirin; içcək; şərab” mənalarında işlənir. Məs.: “bu ər ol təlim süçik içürgən = bu adamın adəti başqasına şərab içirtməkdir”. Yaxud: “ol *süçik* üşitti = o, içkini soyuğa qoydu, soyutdu”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 211, 254).

Digər misallar:

“*süçik*: şirin olan bir şey”;

“*süçik*: şərab. Bu söz bir-birinə zidd iki mənə bildirir. İla vadisində yaşayan yağma, toxsu, çigil boyları şəraba “qırmızı şərab” demək olan “kızıl süçik” adı verirlər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 406).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində *süçüg* sözü “şirin” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Süçüg tattıq ersə açığka anun

Birin kəlsə rahət kəlür rənc onun

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 21).

Tərcüməsi:

Əgər şirin dadırsa, acıya hazır ol

Rahatlıq bir-bir gələrsə, əziyyət on-on gələr.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 40).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, yazılı mənbələrdə “şirin” mənasında *sılığ* sözü də işlənmişdir. Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

“Uluğ bolduğunqça tüzünrək bolup

Uluğka kiçigkə *sılığ* kıl sözünq

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 26).

Tərcüməsi:

Yüksəldikcə daha da yumşaq xasiyyətli ol

Böyük və kiçiklə şirin dillə danış

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 45).

Tim - düz

Tim sözü cığatay dilində "lap, tamam, tamamilə düz" mənasındadır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1408). Azərbaycan dilindəki *dimdik* sözünün *dim* hissəsi də bu sözlə bağlıdır. Deməli, *dimdik* sözü *dim* (/tim) və *dik* sözlərinin birləşməsindən formalaşmışdır.

Titiz - titiz

Osmanlı dilində "hirsli, tündxasiyyət, tündməcas", "tezacıqlanan, əsəbi", "şıltaq", "tərs, inadkar, inad" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1391).

Türlüq - cürbəcür, müxtəlif, dürlü.

**Yaşım mini yaş bətur dip aytur irdim,
Hər nə hasil bolsa az dip aytur irdim,
Türlüq-türlüq dava işlər kılur irdim,
İmdi bildim, min aytkən dik bolmas irmiş.**

(Əhməd Yəsəvi. Divanı hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 72).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə *türlüg* şəklində
“dürlü” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**“Türlüg çəçək yarıldı,
Barçın yadhım kərildi”**

Tərcüməsi:

**Dürlü çiçəklər açıldı,
İpək döşək sərildi.**

Yaxud:

təgmə *türlüg* ig iglədi = hər dürlü xəstəliklə
xəstələndi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 179, 317).

Türlüg sözü “dürlü, müxtəlif, cürbəcür” mə-
nalarında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq”
əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Nə *türlüg* arıqsız arır yumakın
Cahil yur arımaz arıqsız erür**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.18).

Tərcüməsi:

Necə ki, çirkli şeylər yumaqla təmizlənər

Ancaq cahil yumaqla təmizlənməyən bir çirkdir

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.36).

Yaxud:

Kamuğ *türlüg* iştə biligsiz onqı

Ökünç ol anqar yok onq anda adın

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.18).

Tərcüməsi:

Hər işdə biliksizin qisməti peşmançılıqdır

Və ona bundan başqa qismət yoxdur

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.36).

V.V.Radlovun lüğətində *durlu* sözünün “cürbəcür, müxtəlif, dürlü” mənalarında osmanlı, krım dillərində işləndiyi göstərilmişdir: *har durlu* - hər cür; *durlu* söz-cürbəcür//müxtəlif söz. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1807).

Türlüq sözü *dürlü* şəklində Amasiya dialektində işlənir. Məs.: *Dürlü-dürlü* söhbət.

Uğan - qüdrətli

Tövbə kılğan aşıklarğa nuri irür,

Tüni, küni sayım bolsa, könqli yarur,

Kaçan ölüp gurgə kirsə, gurı kingür,

Uğan İzim, Rahim, Rahman, rahməti bar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 41).

Uğan sözü Oğuz dialektində “uğultu” mənasında işlənir.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, s. 43).

Bu sözün teleut dilində *ulğan//ulqen* şəklində işləndiyini V.V.Radlov qeydə almışdır. Teleut dilində *ulğan//ulqen* “yuxarıda, ucada, ən yüksəkdə olan xoşxasiyyət, zəhmli, mərhəmətli Allah” mənasında işlənmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с. 1857).

Uluğ -ulu, böyük

**Kırk birimdə ixlas kıldım yol tapay dip,
İrənlərdin hər sır kirsəm min yapay dip,
Piri - muğan izin alıp min öpəy dip,
Zatı *uluğ* xacəm, siğnıp kıldım sanqa.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 20).

Uluğ sözü qədim türk yazılı abidələrində “böyük” mənasında işlənmişdir. Məs.: Barmış bodun ölü, yitü yadağın, yalıqın yana kəlti. Bodunığ igidiyin tiyin yırağaru oğuz bodun tapa, ilgəru kıtay, tatabı bodun tapa, birigəru Tabğaç tapa *uluğ* sü eki yığirmi sülədim... sünüşdüm (anta).

Tərcüməsi:

Getmiş (səpələnmiş) xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) piyada, yalın yenə gəldi. Xalqı yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə

kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaçı (Çinə) qarşı *böyük* qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim... döyüşdüm. (Ondan)

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 283).

Uluğ sözü Mahmud Kaşğaridə “ulu, böyük; uca; ululuq, böyüklük” mənasını bildirir. Məs.:

**“Bəyim özin oğurladı,
Yarağ bilip oğurladı,
Uluğ tənqri ağırladı,
Anıq kut kıv türi toğdı”**

Tərcüməsi:

**Bəyim özünü gizlədi,
Bunu silah bilib gözlədi,
Ulu tanrı əzizlədi,
Onun qutu, dövləti doğdu.**

(Düşməyə qarşı pusquya yatmış tanqut bəyindən bəhs edərək deyir: “bəyim özünü qoşundan gizlətdi, bu gizlənməni yaraq, fürsət bilib gözlədi, ulu tanrı ona iltifat etdi, buna görə də dövləti və bəxti yüksəltdi”).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 320-321).

**“Ündəp *uluğ* tabaru
Tavrak kəlip yügürgil,
Kurğak yılın budhun kör,
Kanda tüşər kodu ıl”.**

Tərcüməsi:

**Yaşlı adam haylasa,
Dərhal yüyür yanına,**

**Quraq ildə köçsə el,
Sən də köçüb ora get.**

(Yaşlı, ulu bir adam səni çağırırsa, dərhal onun səsinə səs ver, ona tərəf qoş, yüyür, qıtlıq, quraqlıq vaxtı el hara köçsə, sən də onunlə bərabər köç get).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 66).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində *uluğ* sözü “ulu, böyük, uca” mənalarında olmuşdur. Məs.:

**Bu kudrət idisi *uluğ* bir bayat
Ölügləni tircüzmək asan anqa**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 15)

Tərcüməsi:

**Bu qüdrət sahibi *uca* tanrıdır,
Ölülərə həyat vermək ona asandır**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 32)

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “lovğalanmaq, yekəxanalıq etmək” mənasında olan *uluğsun* və “ucalıq” mənasında olan *uluğluğ* sözləri də işlənmişdir. Məs.:

***Uluğsınma* zinhar *uluğ* bir bayat
Uluğluğ məninq siz alınmaq tidi**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 24)

Tərcüməsi:

Yekəxanalıq etmə, ulu bir tanrıdır

O “ucalıq mənimdir, siz üzərinizə almayın” dedi

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 42).

Yaxud:

Tavar birlə ersə uluğsunduğunq

Uluğlug taparu əlig sunduğunq

Tavar aşğı nə ol barur sən yalınq

Kalur munda kidin səpəd sanduğunq

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.24).

Tərcüməsi:

Təkəbbürlü olmağın və ucalığa əl uzatmağın

Mal-dövlət ilə bağlıdırsa

Mahn faydası nədir ki, çıpaq (bu dünyadan) gedərsən

Səbət və sandığın burada -geridə qalar

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.43)

Ulu sözündən *uluğsun*, *uluğluğ* sözləri təşək-
kül tapmışdır.

Uluğ sözü “Mənzum oğuznamə”də də “bö-
yük” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Uluğ toylar it(t)i, ulus toyladı,

Oğuz öz xatunu bilə toyladı.

Tərcüməsi:

Böyük toylar etdi, xalq toya gəldi,

Oğuz öz xatını ilə toyda əyləndi.

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 16).

Ulu sözü “Oğuznamə”də “böyük” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Kəbab tuzlu gərək, tuzsuz gərəkməz!

Gözəl yüzlü gərək, yüzsüz gərəkməz!

Ulular uslu gərək, ussuz gərəkməz!

Sular buzlu gərək, buzsuz gərəkməz!

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 172).

Usul - incə, zərif

V.V.Radlov bu sözün türk dillərindəki aşağıdakı mənalarını qeydə almışdır:

I. Kırım tatar və osmanlı dillərində "əda, xasiyyət, adət", "surət, sima, şəkil", "qayda, qanun" mənaları. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с. 1747).

II. "sakitlik, sakit", "nizam-intizam", "yumşaq-lıq, incəlik, mülayimlik, həlimlik", "ədəb, nəzarət, mərifət" mənaları. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с. 1747). *Usul* sözünün "sakitlik, sakit" mənalarını Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində işlənən *ustuf* (sakit mənasında) və *ustufca* (sakitcə mənasında) sözləri ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Usul sözünün "incə, zərif" mənası ilə Qaraca-oğlanın yaradıcılığında qarşılaşırıq. Məs.:

**Ala gözlərini sevdiyim dilbər,
Səni görməyəli görəsım gəldi.
Altun kəmər sıxmış incə belini
Usul boylarını sarasım gəldi.**

III. *Usul* sözü krım tatar dilində "cəldlik, diri-başlıq, çeviklik, zirəklik", "bacarıq, məhərət", "lazım olan üsul, qayda" mənalarında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с. 1747).

Yalğan - yalan

**Rahat taşlap can mihnətin xoşlagənlər,
Səhərlərdə canın kaynap aşlagənlər,
Hay u həvəs, ma vü mənni taşlagənlər,
Çın aşıkdur, hərgiz anı yalğanı yok.**

(Əhməd Yəsəvi. Divanı hikmət.
"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 29).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində də işlənmişdir. Məs.: "yalğan kişi=yalançı adam", "yalğan söz=yalan söz".

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
"Ozan", Bakı, III cild, 2006, s. 39).

V.V.Radlov *yalğan* sözünün türk dillərində aşağıdakı mənalarını vermişdir:

I. "yalan, uydurma", "yalançı" (koman, taran-çin, cığatay, barabin, tobol, kazan dillərinin)

də). Məs.: *yalğan* söz (kazan dilində) - yalan söz. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 175).

- II. “*istəmək, diləmək*”, “*xahiş etmək, rica etmək, yalvarmaq*” (kazan dilində). (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 176).

V.V.Radlov tərəfindən *yalğançı* (kazan dilində), *yalğançak* (teleut dilində), *yalğanlıq* (karaim dilində) sözlərinin “*yalançı*” mənasında işləndiyi qeyd olunmuşdur. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 176).

Azərbaycan dilindəki *yalançı* sözünü bu sözlərlə müqayisə etmək mümkündür.

Yalanğaç - çılpaq

Muhammədni babası saklağandır,

Yalanğac açlarını yoklağandır.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 92).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə *yalındak//yalınğ* şəklində işlənir və “çılpaq” mənasını bildirir. Məs.: “*yalındak* ər = çılpaq adam”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 51).

Azərbaycan dilində “çılpaq” mənasında olan *yalın* sözü vardır. *Yalın* sözü Mahmud Kaşğaridə “soyunmaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “*ər yalındı = adam soyundu*”.

Yazılı mənbələrdə “yalın, çılpaq” mənasında olan *yalınq* sözü də işlənmişdir. Məsələn, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

Çığaylık *yalınlık* azuk yokluğu

Çığaylık tip ayma tavar yokluğu

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.21)

Tərcüməsi:

Fəqirlik, yoxsulluq gələcək ruzisinin yoxluğu

Mal-dövlət yoxluğuna yoxsulluq, fəqirlik demə

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.39).

V.V.Radlov *yal* sözünün cığatay dilində “lüt, çılpaq, yalın, üryan”, “açılmış, soyundurulmuş”, “alçaq, kiçik, zəif” mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 153).

V.V.Radlov *yalın/yalanğaç* sözünün *yalan* variantını da qeydə almışdır. O, *yalan* sözünün türk dillərində aşağıdakı mənalarını vermişdir:

- I. “tarla, zəmi, əkin yeri”, “dərə, vadi”, “düzənlik, düzəngah, düzən, düz yer” (altay, teleut, çulum, lebedin dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 157).

- II. “enli, geniş”. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 157).
- III. “lüt, çılpraq, yalın, üryan”, “açılmış, soyundurulmuş, açıq” (barabin, uyğur və koman dillərində) mənalарında: *yalaη* ayak (barabin dilində) - ayağı yalın; *yalaη* paş (barabin dilində) - başı açıq. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 157-158).
- IV. “bir, tək, təkсə” (cığatay, tarançin dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 158).
- V. “lüt, çılpraq, yalın, üryan” (tarançin və cığatay dillərində) mənası: *yalaη* baş (tarançin dilində) - açıq *baş/başı* açıq. Müqayisə üçün qeyd edək ki, kazan və tarançin dilində “lüt, çılpraq, yalın, üryan” mənasında *yalaηaç* sözü olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 158). Bu sözün mənasını Azərbaycan dilində *yalavac* sözü bildirir.

Qeyd olunan sözlər ilkin *yall/yar* kökündən formalaşmışdır.

Yaş - gənc, təzə

**Yaşım mini yaş bolur dip aytur irdim,
Hər nə hasil bolsa az dip aytur irdim,
Türlüq - türlüq dava işlər kılur irdim,
İmdi bildim, min aytkən dik bolmasirmiş.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004. s. 72).

Yaş sözü Cəbrayıl dialektində “təzə-tər” mənasında işlənir.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.
Bakı, 2007, s. 543).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində “yaş” mənasında işlənmişdir. Məs.: Ança sakıntım. Közdə *yaş* kəlsər, etidə köñültə sıgıt kəlsər, yanturu sakıntım, katığdı sakıntım.

Tərcüməsi:

Eləcə düşündüm. Gözdən yaş gəlsə, könüldən güclü sıtqı gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 286).

Yaşlığ - qoca, yaşlı

**Hak Mustafa Cəbraildin kıldı sual,
Bu nəçük ruh, təngə kirməy tapdı kəmal,
Közü yaşlığ, halka başlığ, kaddı hilal,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 11).

Yaşlığ sözü Mahmud Kaşğaridə “yaşlı, gənc olmayan “ mənasında işlənmişdir. Məs.: “*yaşlığ* ər = yaşlı adam. Mahmud Kaşğari yazır: “Gənc olmayan heyvanlar üçün də belə deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 43).

Mahmud Kaşğaridə bu sözlə bağlı belə bir misal da verilmişdir: “man *yaşlığ* koy = dörd yaşını keçən qoyun”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 157).

SAYLAR

Altı - altı

**Altı yaşda turmay kaçtım xəlayıkdın,
Kökkə çıkıp dərs öyrəndim məlayıkdın,
Damən kiçip həmə əhl ü əlayıkdın,
Ol səbəbdin altmış üç kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 12).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Səkkiz yigirmi yaşına *altı* çub soğdak.

Tərcüməsi:

On səkkiz yaşında *altı* bağlı (vilayətli, qəbiləli) soğdaqlara.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 320).

Biş - beş

**Biş yaşında bilim bağlap taat kıldım,
Tatavvu [la] Ruzə tutu padət kıldım,
Kiçə-kündüz zikrin aytıp rahat kıldım,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 12).

Biş sözü “beş mənasında qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Kamuğı *biş* otuz sülədimiz, üç yigirmi sünüşdümüz.

Tərcüməsi:

Cəmi iyirmi *beş* dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüsdük.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 282).

Kalaba - çoxlu

Bu söz V.V.Radlovun lüğətində "artıq, artıq çəki", "çoxlu, külli miqdar" mənalarında işlənmişdir. V.V.Radlov bu sözün osmanlı dilində işləndiyini qeyd etmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.233). *Kalaba* sözü qeyd olunan mənalarda Amasiya dialekt və şivələrində (qələbə şəklində) işlənir. Amasiya dialekt və şivələrində *kalaba* sözündən əmələ gəlmiş *kalabalık* (qələbəlik şəklində) sözü də işlənir. *Kalabalık* sözü V.V.Radlovun lüğətində (krım, osmanlı, karaim dillərində) aşağıdakı mənalarda işlənmişdir:

- I. "çoxlu, külli miqdar", "böyük bir şəxsin müşayiətçiləri", "adamların bir yerə yığılması", "izdiham" mənaları: bir dali kanlı adam idi, amma *kalabalıkta* savuştu qitti (osmanlı dilində). (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.233).
- II. "basabas, basırıq, tünlük, qələbəlik", "bir yerə yığılmuş adamların hərəkəti", "səsküy, qalmaqal", "çaxnaşma, vəlvələ, həyə-

can, təlaş, təşviş" mənaları. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 233).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan dilində "səs-küy, qalmaqal" mənasında olan *qalmaqal* sözü də işlənir. Bu sözü L.Z.Budaqov *kalmakal* şəklində vermişdir. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 24).

- III. "baqaj, yük" mənası. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.233).

Köp - çox, çoxlu

Tiləgəning kabul kıldım, ya hak Rəsul,
Sin aytkəninq kabul kıldım, bolma məlul,
Köp-köp tilə hacətinqni, kılay qəbul,
Çın ümmət sin, iştip dürud aytınq, dostlar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 84).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *köp* sözü "çox, bütün, hamısı; gur" mənalarında işlənmişdir. Məs.: "*köp* nənq = sıx, dolğun, gur olan nəsnə", "*köp* saç = gur saç", "*köp* sögütgə kuş konar, körklüg kişigə söz kəbir = şax söyüdə quş qonar, gözəl qıza söz gələr".

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
"Ozan", Bakı, I cild, 2006, s. 336).

Başqa bir misal:

**“Əligim arıǵ kırçatur ok başaǵı,
Önmiş uluǵ tərñqək üzə köp kaşaqı”.**

Tərcüməsi:

**Əlimi büsbütün sıyırar ox başıǵı,
İri gölməçələr üzərində bitmiş qındıra otu.**

(Ox başıǵı əlimi yara-bərə edər, sıyırar, mən isə yerdən çıxaraq çoxalan su gölməçələri üzərində bitmiş qındıra otlarının arasından keçərəm).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 316).

Bu söz Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Köp ilni körür biz ədib sözünü
Bilə bilməgəndin ular özünü**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.31).

Tərcüməsi:

**Bir çoxlarını görürük ki, ədibin sözünü
Anlaya bilmədikləri üçün özlərini üzərlər**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.51).

Köp sözü “Mənzum oğuznamə”də işlənmişdir. Məs.:

**Atası Q(a)ra xan s(e)və başladı,
Köb ilninq içində anı qaşladı.**

Tərcüməsi:

Atası Qara xan sevdi oğlunu,
Çoxlu elin içində tərif etdi onu.

(Mənzum oğuznamə. Bakı, 2005, s. 15).

Qədim türkcədə bu söz *köp* şəklində işlənmiş və aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

- I. “çox, çoxlu” mənasında: çıxayqa üladı *köp* altun kümüş — o kasıba çoxlu qızıl və gümüş verdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317).
- II. “bol”, “böyük, yekə, iri”, “möhtəşəm, gurultulu” mənasında: *köp* sögütka quş qonar - *möhtəşəm//böyük//iri* ağaca quş qonar. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317).

Qədim türkcədə *köp* sözü sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaratmışdır: *köp-kök* (“çox göy” mənasında. Müqayisə et; Azərbaycan dilində gömgöy). (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317).

Bizcə, qədim türkcədə “köpük” mənasında olan *köpük//köpük* (Azərbaycan dilində köpük) sözü və “körpü” mənasında olan *köprük* sözü (Azərbaycan dilində körpü) *köp* sözündən yaranmışdır. Misallara diqqət yetirək: köl *köpügi* - göl körpüyü; taluy *köpügi* - dəniz körpüyü; taş *köprükünü* öhdün sınarqı - daş körpü öndədir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317).

Bizcə, *köp* (insanda, heyvanda), *köpmək* (xəmirin köpməsi, şişməsi), *köpək* (lit) və qədim türkcədə “döşək” mənasında işlənmiş *köpsün* (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317) sözləri *köp* sözündən törəmişdir.

V.V.Radlov *köp* sözünün altay, teleut, lebedin, şor, saqay, koybol, qırğız, tarançin, qara qırğız və s. dillərdə “çox”, “çoxlu” mənalarında olduğu-

nu qeyd etmişdir: *köp* kiji (altay dilində) - çox adam; *köp* akça (teleut dilində) - çox pul; *köp* yok-şı (altay dilində) - çox yaxşı. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 1309-1310).

Köp sözü altay, teleut, lebedin, qırğız, şor, çulum dillərində “şişmək”, “köpmək”, şor dilində “köpüklənmək, köpükləndirilmək”, “turşumaq, acımaq, qısqırmaq” mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с. 1309-1310).

Yazılı mənbələrdə “çox” mənasında *telim* sözü də işlənmişdir. Məsələn. Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

Xirədlik mu bolur tili boş kişi

***Telim* başını yidi bu söz til boşı**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.19).

Tərcüməsi:

Boşboğaz adam ağıllı olarmı?

Bu boşboğazlıq və yüyənsizlik çox başları yedi.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993).

Yaxud:

Öküş sözləgəndə öküngən *telim*

Tilin bəkləgəndə ökünmüş kanı

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.19).

Tərcüməsi:

Çox söyləyənlərdən peşman olan çoxdur

Dilini gözləyəndən (saxlayandan) peşman olan hanı!?

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s.37).

Minq - min

Hikmət birlən ol adəmdin bar eylədi,

On sikiz *minq* kamuğ aləm hayran irür.

Kalu bəla digən kullar ülüş aldı,

Sükut itkən kullar dini viran irür.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 67).

Mahmud Kaşğaridə *minq* sözü “min” (say) mənasında işlənmişdir. Məs.:

“*Minq* kişi yoluğı bolup özünqə,

Bergələr özün aninq közünqə”.

Tərcüməsi:

Minlərlə gənc adam qıyar özünə,

Fəda edər canını onun gözünə.

(Minlərlə adam özünü onun üçün fəda edər, gözünü görərək canını verər).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 21).

Başqa bir misal:

“birin-birin *minq* bolur, tama-tama köl bolur = birər-birər min olar, dama-dama göl olar”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.

“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 313).

Digər bir misal:

**“Səndə kəpər çadhanlar,
Kudhu sinqək yılanlar,
Dük *minq* kayu təmənlər,
Kudhruk tikip yügrüşür”.**

Tərcüməsi:

**Səndə olar çayanlar,
Çibin, sinək, ilanlar,
Min neştərli, təmənlər,
Quyruq dikib qaçışar.**

(Yazla qışın deyişməsinə təsvir edir, qış yaza deyir: sən gələndə əqrəblər, çibinlər, ağcaqanadlar, ilanlar, bir sözlə, neştərli həşəratlar quyruqlarını düyərək xalqın üstünə hücum edir).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 318-319).

Mahmud Kaşğaridə “tümən minq” min dəfə min, bir milyon mənasında işlənmişdir. Məs.: “tümən *minq* yarmak = bir milyon pul”.

Burada *tümən* sözünün “çox” mənası özünü qoruyur. Bu məna Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir. Məs.: “tümən türlüg sözlədi = çoxlu, müxtəlif, bir yığın söz söylədi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 400).

Otuz - otuz

**Otuz yaşda otun kılıp köydürdilər,
Cümlə büzürg yığılıp dünya koydurdılar,**

**Urup, sögüp, yalğur Haknı söydürdilər,
Ol səbəbdin Hakka sığnıp kıldım muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 17).

Bu söz Qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Tenri tæg tenridə bolmış türk bilgə kağan bu ödkə olurtım. Sabımın tükəti esidgil: ulayı iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım, biriyə şad apıt bəylər, yıraya tarkat buyuruk bəglər, *otuz*...

Tərcüməsi:

Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum. Sözümlü bitənə qəder eşit: məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyuruq bəylər, *otuz*...

Otuz sözü Mahmud Kaşğaridə *ottuz//otuz* şəklində işlənmişdir. Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, *otuz* sözü “üç” əvəzində də işlənmişdir. Əslində *otuz* sözü “ot” və “uz” hissələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Burada *ot//üç* “üç” mənasında *uz* isə cəmlilik bildirir.

Mahmud Kaşğari bu söz barəsində yazır: “Ottuz: “otuz yarmak = otuz pul”. Başqa şeylər üçün də belə deyilir. *Otuz* sözünün “üç” əvəzinə işləndiyi hallar da vardır. Mən (Mahmud Kaşğari özünü nəzərdə tutur - B.X.) bunu Künqütdə yağmalardan eşitdim. Bunlar “üç dəfə içək” yerinə “ottuz içəlim” deyirlər. Mənim ya-

nımda adama üç dəfə içdilər”.

Bu bərdə Mahmud Kaşğari bir şeir parçası da vermişdir:

**“Ottuz içip kıkralım,
Yokar kəpup səgrəlim,
Arslan layu kökrəlim,
Kaçtı sakınç, səvnəlim”.**

Tərcüməsi:

**Üç dəfə içib qışqıraq,
Yuxarı tullanaq,
Aslan kimi kükrəyək,
Qaçdı kədər, sevinək.**

(Üç dəfə içək, qışqıraq, atılıb-düşək, aslan kimi kükrəyək, kədərini qorxub bizdən qaçdığını göstərək, car çəkək).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 198).

Siksen - səksən

**Yitmiş, siksən, toksan yaşka yitsə bəndəm,
Kiçip annı günahını kılğum adəm,
Ümmətinqni ğamı kitsün, bolğıl biğəm,
Çın ümmət sin, iştip dürud aytınq, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 85).

Sikkiz - səkkiz

**Hikmət birlən ol adəmdin bar eylədi,
On *sikiz* minq kamuğ aləm hayran irür.
Kalu bəla digən kullar ülüş aldı,
Sükut itkən kullar dini vıran irür.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 67).

Toksan - doxsan

**Yitmiş, siksən, *toksan* yaşka yitsə bəndəm,
Kiçip annı günahını kılğum adəm,
Ümmətinqni ğame kitsün, bolğıl biğəm,
Çın ümmət sin, iştip dürud aytınq, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. Bakı, 2004, s. 85).

Tokuz - doqquz

***Tokuz* ay u *tokuz* kündə yirgə tüştüm,
Tokuz saat turalmadım, kökkə uçtum,
Ərş ü Kürsi payəsini barıp uçtum,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 11).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs. ... *tokuz* oğuz bəgləri, bodunu bu sabımın edgüti esid, katığdı tiñlə.

Tərcüməsi:

... *doqquz* oğuz bəyləri, xalqı, bu sözüümü yax-

şıca eşidin, möhkəmcə dinləyin.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 279).

Mahmud Kaşğaridə *tokuz* sözü “doqquz” mənasında işlənmişdir və uğurlu rəqəm hesab olunmuşdur. Məs.: “*tokuz* tuğluğ xan=doqquz tuğlu xan və ya xaqan”. Mahmud Kaşğari yazır: “Xanın vilayəti nə qədər çox, dərəcəsi nə qədər yüksək olursa-olsun, tuğu doqquzdan artıq ola bilməz. Çünki bu, uğurlu rəqəmdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 135).

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, *doxsan* sözü “doqquz on” birləşməsindən yaranmışdır. Yəni *doxsan* “doqquz on” deməkdir. Bu barədə Mahmud Kaşğari yazır: “Töksun: doxsan. Əsli “tokuz on”dur, “doqquz dəfə on” deməkdir. İki söz birləşdirilmişdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 429).

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, *səksən* sözü də belə formalaşmışdır, yəni “səkkiz on” deməkdir. Mahmud Kaşğari yazır: “Səksün: səksən. Əsli “səkkiz on”dur, “səkkiz dəfə on” deməkdir, iki söz birləşdirilmişdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 429).

Tört - dörd

**Hikayətdə bilinq mundağ kiltürdilər,
Baba Maçın ol sultannı yitkürdilər,
Xorasanda tört yüz yaşını yaşadılar,
Yigirmə tört yıçaç hər kün uçtı, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 55).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs. Eçümüz-aramız Bumın kağan *tört* bulunıç kısmıs, yığmıs, yaymıs, basmıs.

Tərcüməsi:

Əcdadımız Bumın (məndə: Yamı) Xaqan *dörd* tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 252).

Tümən - tümən

Tümən sözü türk dillərində aşağıdakı mənalarda olmuşdur:

- I. "on min", "çox, çoxlu": köp *tümən*, tüm *tümən*, түп *tümən* (teleut dilində) - saysız-hesabsız çox. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1602). Bu söz *timan* şəklində karaim dilində "on min" mənasında başa düşülmüşdür. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1408).
- II. "on min nəfərdən ibarət dəstə": tört *tümən* cü kaltı - dörd min nəfərlik qoşun gəldi.

(В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1602-1603).

III. "çox böyük məbləğ, pul" (cığatay dilində).
(В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1603).

IV. "on min nəfərlik ordunun yerləşdiyi vilayət, dairə, mahal" (cığatay dilində). V.V.Radlova görə, Səmərqənd, Buxara bu cür dairə, mahal, vilayət hesab olunmuş, *tümən* adlanmışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1603).

V. "yüz kənd tabe olan şəhər" (cığatay dilində).
(В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1603).

V.V.Radlov *tümən* sözünün cığatay dilində "varlı olmaq", *tümənnik* sözünün Azərbaycan dilində "qızıl sikkə" mənalərini də qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1603).

Yitti - yeddi

**Yitti yaşda Arslan Babam izləp tapdı,
Hər sir körüp pərdə birlə büküp yaptı,
Bilhamdillah, kördüm didi, izim öpti,
Ol səbəbdin altımış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 12).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: *Yeti* yüz ər bolmus.

Tərcüməsi:

Yeddi yüz igid olmuş.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 281).

ƏVƏZLİKLƏR

Anga — ona

**Kildi irsə kördilər ol məşayixını,
Sin şeyxmüsin azğurğucu xəlayıknı,
Uşol azğan gümrahdur min, bilgil munı,
Tiyü hazrət *anqa* cəvab birdi, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət .
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 55).

Mahmud Kaşğarinin “üğətində *anqa//anqar* sözü “ona” mənasında işlənir.

Məs.:

**“Kaçan körsə anı türk,
Budun *anqa* anınq aydaçı:
Munqar təgir uluğluk,
Munda naru kəslünür”.**

Tərcüməsi:

**Haçan görsə onu türk,
Millət ona söyləyər:
Ona dəyər böyüklük,
Onda bitər ululuq.**

(Haçan bir millət türkü görsə, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinə, zirvəsinə çatır).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 359).

Başqa bir misal:

“bəg *anqar* ot berdi=bəy ona ağı verdi, onu zəhərlədi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 110).

Bu sözə *anka* şəklində “Mənzum oğuznamə”-də təsadüf edirik. Məs.:

**İzi ruzi qıldı bir oğlan *anka*,
Nə kim qıssalarını ayayın s (a) nka.**

Tərcüməsi:

**Tanrı bir oğlan nəsb etdi *ona*,
Nələr baş veribsə söyləyim sana.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 14).

Anı — onu

**Əmri — maruf, nəhyi-münkər bilip kılsa,
Yatsa-kopsa bir Xudaynı hazır bilsə,
Ta ölgünçə xacəsiğa hizmət kılsa,
Kuvvət birür, *anı* nə dip düta kılsun?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət .
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 39).

Anı sözü qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.:

... təgdükin, türk bəglər, köp bilirsiz. Ol süg anta yokkışdımız Anta kirsə Yer Bayırnı Uluğ İrkin yağı boltı. Anı yağıp Türgi Yarğem költə buzdımız. Uluğ İrkin azniya ərin təzip bardı. Kül tigin (altı otuz.)

Tərcüməsi:

... hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox (məhv) etdik. Ondan sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağı oldu.

Onu dağıdıb Türki Yarğun gölündə məğlub etdik.
Ulu İrkin azacıq döyüşçüsü ilə qaçıb getdi. Kül ti-
gin (iyirmi altı...)

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 284).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “onu, ona” mənə-
sında işlənmişdir. Məs.: “*anı* sögük sögti = onu
möhkəm söydü”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 76).

“ol *anı* uru yazdı = o, onu az qala vuracaqdı,
döyəcəkdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü “üğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 59).

Bu sözlə “Mənzum oğuznamə”də də qarşıla-
şırıq. Məs.:

**Atası Q (a) ra xan s (e) və başladı,
Köb ilninq içində *anı* qaşladı.**

Tərcüməsi:

**Atası Qara xan sevdi oğlunu.
Çoxlu elin içində tərif etdi *onu*.**

(Mənzum oğuznamə, “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15).

Anı sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlən-
mişdir. Məs.:

**Qoydular *anı*, birisin açdılar,
Gördülər sümük, yabana saçdılar.**

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 41).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında:

Anun kim oğlu-qızı olmya, tənri-təala *anı* qarğayıbdur, biz dəxi qarğarız demiş.

Tərcüməsi:

Bir adamın ki, oğlu-qızı olmaya, *onu* allah qarğayıbdur, biz də qarğayırdıq demişdir.

Anınq — onun

**Aşıqları köp köydürgən Hak dıdarı,
Anınq üçün tınmay yığlap kılur zarı,
Vədə kılğan aşıqları körər arı,
Hak cəmalı köz yaşum müzdi bolğay.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 76).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində də işlənmişdir. Məs.:

**“Anınq ışın keçürdüm,
Eşin yəmə kaçurdum.
Ölüm otın içürdüm,
İçti, bolup yüzi türü”.**

Tərcüməsi:

**Onun işini bitirdim,
Eşini də qaçırdım.
Ölüm ağsını içirdim,
Üzünü bürüşdürüb içdi.**

(Öldürərək onun işini bitirdim, yanındakı yoldaşını da qaçırdım. Ölüm zəhərini içirdim, üzünü bürüşdürərək içdi. Bu da “ölüm şərbətini daddırdım” deməkdir).

(Mahmud Kaşğari. Divanü “üğat-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 120-121).

Bu söz *anınq* şəklində “Mənzum oğuznamə”-də işlənmişdir. Məs.:

**Anı taqı aldı. Oğuz s (e) vmədi,
T (a) yaqdın közini *anınq* açmadı.**

Tərcüməsi:

**Oğuz onu da aldı sevmədi ancaq,
Açmadı onun gözünü kötəkdən nahaq.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 17).

Barça — bütün, hamı

**Cünki tüştüm meydanğa, meydanı tola kördüm,
Yüz minq aryni kördüm *barça* cövlan içində.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 104).

Barça sözü Mahmud Kaşğarinin lüğətində “bütün, hamısı” mənasında işlənmişdir. Məs.: “bəri *barça* ulışdı = bütün qurdlar ulaşdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 237).

Başqa bir misal:

**“Abanq kolsam, udhı barıp,
Tutar ərdim süsin tarıp,
Bulun kılıp, başı yarıp,
Buluğ *barça* manqa yığdı”.**

Tərcüməsi:

**Əgər istəsəydim dalınca varıb,
Tutardım, qoşununu dağıdıb,
Özünü əsir edib, başını yarardım,
Nəyi varsa, önünə yığdı.**

(Savaşda məğlub olan bir adamdan bəhs edərək deyir: Əgər mən istəsəydim onu təqib edər və tutardım, qoşununu tar-mar edib özünü əsir alar, başını yarardım, ancaq canını qurtarmaq üçün varını-yoxunu fidyə olaraq önünə yığdı, mən də onu buraxmaqla üstünə minnət qoydum).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 398).

Bu söz “Mənzum oğuznamə”də “hər kəs” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**Kim aş tart (t)ı barça yidilər boğuz,
Oğul öz atını atadı Oğuz.**

Tərcüməsi:

**Ziyafətdə hər kəs doyunca yedi,
Oğlan da öz adına Oğuz dedi.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15).

Bol — bu

**Əhməd, sin həm aşık bol, sıdığınq birlə sadık bol,
Dərgahığa bayık bol, canan bolğan aşıklar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 115).

Əhməd Yəsəvinin “Divani hikmət”ində **bu** sözü də “*bu*” əvəzliyi kimi (işarə əvəzliyi kimi) olmuşdur. Məs.:

**Vade kıldı aşıklarğa yüz ming Burak
Alem halkı melametni anga yırak
Bu alemdin il közige yanğan çerak
Ukba içre yüz ming köşkler bina kıldım**

(Ahmed Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmeler. Ankara, 2000, s. 132).

Əhməd Yəsəvinin “Divani hikmət”ində *uşbu* sözü “bu” əvəzliyi kimi işlənmişdir. Məs.:

**Namaz ruze tevbe üzre bərğanlarğa
Hak yoluğa kirip kadem koyğanlarğa
Uşbu tevbe birle anda bərğanlarğa
Yarlıkanmış kullar birlen söhbəti bar**

(Ahmad-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçməler.
Ankara, 2000, s. 152).

Bizcə, *uşbu* əvəzliyi *uş* və *bu* əvəzliliklərinin birikməsindən yaranmışdır. Hər iki əvəzlik “bu” işarə əvəzliyi olmuşdur. Məs.:

**Anın *uş* çıkardım bu türki kitab
Kərək kıl tap ey dost kərək kıl itip**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 30).

Tərcüməsi:

**Onun üçün də bu türkcə kitabı çıxardım
İstər bunu kafi bil, ey dost, istər əlavə et**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 49).

Yaxud:

**Bu yalğan söz (y)ig tæg köni söz şifa
Bu bir söz ozakı urulmuş məsəl**

(bax: Əhməd Yügnəki. Atəbətül-həqaiq.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 20).

Tərcüməsi:

**Yalan söz xəstəlik, doğru söz şəfa kimidir
Bu söz qədimdən deyilmiş bir məsəldir**

(bax: Əhməd Yügnəki. Atəbətül-həqaiq.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 38).

Kamuğ//Qamuğ — hamı, bütün

Arif aşık can mülkidə ələm tartsa,
On sikiz minq *kamuğ* aləm ğulğul bolur,
Könqül kuşı şövk kanatın tutup uçsa,
Cümlə vücud yadın sayrar, bülbül bolur.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 57).

Kamuk balıka təgdim, akunladım (S.Y.Malov:
kunladım, H.N.Orkun: konuldum), altım. Süsi kəl-
ti. Karasın yığdım, bəgi kaçdı...ğ erti.

**Tabğaç bodun... tokıdım, yığdım, basdım, yay-
dım... boznunça.**

Tərcüməsi:

Bütün şəhərlərə hücum etdim, axın etdim, aldım.

Qoşunu gəldi, əsgərlərini (qara camaatı) öl-
dürdüm, bəyləri qaçdı... idi. Tabğaç (Çin) xalqı...
qalib gəldim, yığdım, basdım, dağıtdım (yay-
dım)... pozunca...

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 252).

Kamuğ sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində
“bütün, hamı, hamısı” mənasında işlənmişdir.
Məs.:

“Öç, kək *kamuğ* kişininq
Yalınquk üzə alım bil,
Edhgülüküg uğança
Əliginq bilə təlim kıl”.

Tərcüməsi:

**Bil ki, qisas başqasından alınacaq bir bərc kimidir,
Gücün yetən qədər qonağa, qəribə yaxşılıq elə.**

(Qisas, kin-küdurət alacağıın bərc kimi bir şeydir, ondan çəkin, vaz keç, qəriblərə, qonağa gücün yetən qədər hörmət elə).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 117-118).

Kamuğ sözü “hər, hamı, bütün” mənalarında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində işlənmişdir. Məs.:

Eşit büt bu sözkə kamuğ tanqda tən

Turup tilkə yüknüp tazarru kılır

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 19).

Tərcüməsi:

Dinlə və bu sözə inan ki, tən (vücut) hər səhər

Durub baş əyərək dilə yalvarar

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 38).

Kança — neçə, nə qədər

Xuda aydı: Mihman bolup kildinq manqa,

Kança bolsa hacətinqni ayğıl manqa.

Kılıp koşnud hacətinqni birəy sanqa,

Çın ümmət sin, iştip dürud aytinq, dostlar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 84).

Kança sözü Mahmud Kaşğaridə “haraya” mənasında işlənir. Məs.:

**“Ağdı bulut kökrəyü,
Yağmur, tolu səkriyü,
Kalık anı ügriyü,
Kança barır bəlgüsüz”.**

Tərcüməsi:

**Yüksəldi bulud kükrəyərek,
Yağış, dolu səyriyərek,
Hava onu sürüyərek.
Hara gedir, bəlli deyil.**

(Bulud yüksəldi, yağış, dolu yağır. Hava buludu sürükləyib aparır, hansı tərəfə götürdüyü məlum deyil).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 362).

Kanda — harada

**Dərviş min dip taat kılur xalk içində,
Kiya kılıp yügrüp yörər anda-munda,
Allah üçün taat kılğan dərviş kanda,
Çın dərvişlər tağ u çölni məkan kılur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 64).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “harada” mənasında işlənmişdir. Məs.: “kanda ərđinq = harada idin”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 415).

Kanda sözü Mahmud Kaşğaridə *kayda* şəklində də “harada” mənasında işlənmişdir. Məs.: “kayda sən = haradasan”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 169).

Yazılı mənbələrdə “harada” mənasında *kayda* sözü işlənmişdir. Məsələn, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

Hələl kəndü *kayda* bu kün kanı kim

Həramı yiyürdə həram tıp yidi

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 28).

Tərcüməsi:

Bu gün halalın özü hardadır ki, o

Həramı yeyərkən həram deyə yeyir.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 47).

Bu söz *qanda* şəklində “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

Tündə daim səy edib şəhri arar,

***Qanda* ölsə bir qərib, kəfən verər.**

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 42).

Bu söz *qanda* şəklində “harada” mənasında “Oğuznamə”də işlənmişdir. Məs.: *Qanda* isə uyur uyuru bulur.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 155).

Kanı — hanı

İşksizlərnı həm canı yok, həm imanı,
Rəsulullah sözün aydım mənə *kanı*,
Niçə aytsam işitküçi bilgən *kanı*,
Bixəbərgə aytsam, köngli katar, dostlar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 48).

Bodun ança timis: İllig bodun ertim, ilim amtı *kanı*? Kimkə ilig kazğanurmən? — Tir ermis. Kağanlıq bodun ertim, kağanım *kanı*? Nə kağanka isig, küçig birürmən? — tir ermiş . Ança tip Tabğaç kağanka yağı bolmıs.

Tərcüməsi:

Xalqı elə demiş: elli (müstəqil dövlətli olan) xalq idim, elim indi *hanı*? Kimə el qazanıram? — deyir imiş. Xaqanlı (öz xaqanı olan) xalq idim, xaqanım *hanı*? Hansı xaqana iş, güc verirəm? - deyir imiş. Elə deyib Tabğaç (Çin) xaqanına yağı olmuş.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006. s. 281).

Kanı sözü Mahmud Kaşğaridə “hanı, haradadır” mənasında işlənmişdir. Məs. “oğlum *kanı* = oğlum hanı, haradadır”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 221).

Mahmud Kaşğaridə *kayu*, *kanu* sözləri “hansı, hansı şey” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “Türklər hansı şey mənasında “kayu nənq”, arğular “kanu” deyirlər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 105).

Kay//Kaysı — hansı

**Təcəllini makamıdır əcəb makam,
Ol makamda aşık kullar cövlan kılır,
Kay könqülgə təcəllisi pərtəv salsa,
Bixod bolup özin bilməy əfğan kılır.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət .
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 62).

“Oğuznamə”də “hansı” mənasında *qanğı* sözü işlənmişdir. Məs.:

Qanğı kədiyə baqsan, sıçan ögər.

(Oğuznamə. “Yazıcı”, Bakı, 1987, s. 148).

Kay//kaysı, *qanğı* sözləri eyni kökdən (*kay//qan//ka//qa*) formalaşmışdır.

Manqa — mənə

**Kəlam kıldım, xurmadın manqa vahşət kıldılar,
Ey biədəb kudək dip asa alıp sürdilər,
Vahşətidin korkmadım manqa bakıp turdılar,
Aslan Babam sözlərin işitinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət .
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 33).

Manqa əvəzliyi “mənə” mənasında Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. Məs.:

**“Kəldi manqa tat,
Aydım: əmdi yat,
Kuşka bolup ət,
Səni tilər us, böri”.**

Tərcüməsi:

**Gəldi mənə tat,
 Dedim: indi yat.
 Quşa olub ət,
 Səni dilər us, bөрü.**

(Yanıma bir uyğur kafiri tat gəldi. Onu öldürüb dedim ki, burda yat, qurda-quşa yem ol).

(Mahmud Kəşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 111).

Başqa bir misal:

**“Üdhik mini komıttı,
 Sakınç manqa yumıttı,
 Könqlüm anqar əmitti,
 Yüzüm məninq sarğarur”.**

Tərcüməsi:

**Sevgi məni coşdurdu,
 Sıxıntı başıma vurdu,
 Könlüm ona axtı,
 Üzüm mənim saralır.**

(Sevgilimə bəslədiyim eşq məni həyəcanlandırdı, təlaşa saldı, könlüm ona meyl etdi, ona görə də rəngim saralır).

(Mahmud Kəşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 137).

Klassiklərin yaradıcılığında *mən* əvəzliyi *bən* formasında məhsuldar şəkildə işlənmişdir. Məs.:

Əgər divanə oldum bən onun əqlinə nə nöqsan.

(Q.Bürhanəddin. Divan. “Azərnəşr”, Bakı, 1988, s. 20).

Bən kəndü canıma yalunuz kəm görürəm.

(Q.Bürhanəddin. Divan. “Azərnəşr”, Bakı, 1988, s. 611).

Bəndəsin sən, bəndəyim bən tapuna.

(Q.Bürhanəddin, Divan. “Azərnəşr”,
Bakı, 1988, s. 91).

Yönlük halda olan *manqa* əvəzliyi klassiklərin yaradıcılığında *bana* şəklində geniş yayılmışdır. Məs.: Cəfa atma binibən *bana* ulaşma, bəgim.

(Q.Bürhanəddin. Divan. “Azərnəşr”,
Bakı, 1988, s. 62).

Bənəm sərxoş — əsli ayılmax *bana* yoxdur.

(Q.Bürhanəddin, Divan. “Azərnəşr”,
Bakı, 1988, s. 376).

Yönlük halda olan *mana* əvəzliyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır. *Mana* əvəzliyi klassiklərin yaradıcılığında işlənən *bana* əvəzliyi ilə müvazi şəkildə işlənən bir formadır.

Min — mən

**Babam aydı: ey balam, təklif kılmadınq manqa,
Biş yüz yıldur kamımda saklap irdim min sanqa,
Məzəsini siz alıp tilfin birdinqiz manqa,
Arslan Babam sözlərin işitinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət .
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 34).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: *Mini* osğançuladı bu moğoclar, tip.

Tərcüməsi:

Məni ovsunladı bu sehrbazlar, deyib.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 405).

Mahmud Kaşğaridə *mən//bən* əvəzliyi “mən” mənasında işlənmişdir. Məs.: “*mən* andan aşnu kəldim = mən ondan əvvəl gəldim”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 118).

“*mən* anı körsədim = mən onu görmək istədim”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 259).

Min sözü “mən” şəxs əvəzliyi kimi “Mənzum oğuznamə”də də işlənmişdir. Məs.:

Ayur bir iziğa çınoq bütə sin

S (e) vəyin sini xoş can (ı) m birlə *min*.

Tərcüməsi:

Dedi: bir olan Tanrıya iman gətirsən,

Sevərəm səni yaxşı canla-başla *mən*.

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 17).

Muna — budur

Va dirığa, nətük kılğum ğariblığda,

Ğariblığda ğürbət içrə kaldım *muna*,

Xorasan u Şam u İrak niyyət kılıp

Ğariblığnı kör kadrını bildim *muna*

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 24).

**Nələr kilsə körmək kirək ol Xudadın,
Yusifini ayırdılar ol Kənanın,
Toğğan yirim ol mübarək Türkistandın,
Bağırımğa taşlar urup kildim *muna*.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 24).

Ni — nə

**Binamaz u bitaatkə birməs kuvvət,
Tili zaif, özi mayub, birməs himmət,
Rızkı nakıs, özi nacıns, körməs dövlət,
Ol fasıkın dilin *ni* dip safa kılsun?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 39).

Mahmud Kaşğaridə *nə* sözü “nə, necə” mənasında işlənmişdir. Məs.: “bu yır *nə* kög üzə ol = bu şeirin vəznü, ölçüsü *nə* üstündədir, bu şeir hansı vəzndədir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü “üğat-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 137).

“atınq *nə* tülüg = atın *nə* rəngdədir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü “üğat-it-türk. “Ozan”,
Bakı, III cild, 2006, s. 199).

Bu söz “nə” mənasında “Mənzum oğuznamə”də də işlənmişdir. Məs.:

**Çını birlə büt (t) i yaratqanğa ol,
Bu işdin t(u) yındı *ni* xoş toğrı yol.**

Tərcüməsi:

Can-başla yaradana iman etdi o,

Bu işdən duyuldu nə yaxşı doğru yol.

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15).

V.V.Radlov *nə* sözünün sual əvəzliyi kimi uyğur, cığatay, osmanlı, altay, teleut, barabin, koman və s. dillərdə işləndiyini və bu sözün *no* şəklində şor, saqay, koybal, kaçın dillərində olduğunu qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 666, 692).

Sin — *sən*

Nəfsinqni *sin* öz rəyiğə kayma, zinhar,

Yiməy, içməy, taat birlə bolğıl bıdar,

Axır bir kün körsətküsi sanqa dıdar,

Bıdar bolğan anda dıdar körər, dostlar.

(Əhməd Yəsəvi. Divanı hikmət .

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 50).

Mahmud Kaşğaridə *sən* əvəzliyi işlənmişdir.

Məs.:

“Uluğlukuğ bolsa *sən* edhgü kılın,

Bolğıl kişig bəglər katın yaxşı ulan”.

Tərcüməsi:

Böyüklüyə çatdığın zaman xoşxasiyyət ol,

Bəylər yanında yaxşılığa “ayiq adam ol.

(Rütbə və ululuğa çatanda xoşxasiyyət ol, bəylər yanında daim başqaları üçün xeyir verən ol).

(Mahmud Kaşğari. Divanı “üğat-it-türk.

“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 133-134).

Sən sözü barədə Mahmud Kaşğari yazır: “Sən: sən. Türklər bu sözlə uşaq, nökr kimi özlərindən yaşca və mövqecə kiçik olanlara müraciət edirlər. Möhtərəm, mənşəbli kimsələrə “siz” deyirlər. Oğuzlar isə işi tərsinə çevirərək böyük üçün “sən”, kiçik üçün “siz” deyirlər. Cəmdə də belə deyilir, qayda da belədir, çünki “siz” cəmi olan bir isimdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü “üğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 350).

Mahmud Kaşğaridə *sən* şəxs əvəzliyindən əmələ gəlmiş sənle sözü işlənmişdir. Bu söz “sən deyə çağırmaq; həqir görmək, təhqir etmək” mənalığında olmuşdur: “ol anı sənlədi = o ona sən deyə xitab etdi” (o ona önəmsiz adama xitab edilən kimi xitab etdi).

(Mahmud Kaşğari. Divanü “üğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 268).

Mahmud Kaşğari müraciətdə çox zaman “sizlədi” sözünün işləndiyini də qeyd etmişdir. Ona görə, bu sözün mənası “siz” deməkdir və xaqanlara “layiq xitabdır . “Ulu Tanrının [biz onu (Qurani) nazil etdik] sözü kimi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü “üğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 268).

Mahmud Kaşğaridə “sən” mənasında olan *sa* sözü də vardır: “sa ayur mən = sənə deyirəm”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü “üğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 200).

Türkologiyada sən şəxs əvəzliyinin *sa//sə* kökündən formalaşması fikri mənbələr əsasında sü-

buta yetirilmişdir. Mahmud Kəşğaridə “*sən*” şəxs əvəzliyi kimi *sa* sözünün işlənməsi də bir daha bunu təsdiq edir. Təsdiq edir ki, tarixən *sa//sə* ilkin kök olmuşdur. Şifahi dilimizdə *sənə* əvəzinə *sa*: işlənir ki, bu da ilkin formanı qoruyur, burada “n” samiti və yönlük hal şəkilçisi (-ə) işlənmir.

Bu söz “Mənzum oğuznamə”də də işlənməmişdir. Məs.:

Sin ol t (e) nqriğa büt imanğa ulan.

Qoy ol batıl işni bu yanğa ulan.

Tərcüməsi:

Sən o Tanrıya inan, imana gəl,

Burax o batıl işi, bu yana gəl.

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 14).

Şol — bu

Vəhdət xumı açıldı, meyxaşəğa kirsəm min.

Bir cam içip şol meydin məst — heyran bolsam min.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət .

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 111).

Şol sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənməmişdir”. Məs.:

Bindi sultan oğlu şol dəm atına,

Sürdü gəldi ol rəmmalın qatına.

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 53).

Uş//Uşbu//Uşol — bu, həmin bu, o, həmin o

Ğafil bolmas Hək yadının tünlər tamam,

Loxma həlal tələb kılır, yiməs haram,

**Dərviş kirək *uşbu* sifət birlə müdam
Kul boluban kulluğının tanmas bolur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət .
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 60).

**Hak yolını şövki köptür bilgənlərgə,
Korkunç birlə yitkil *uşol* ölgənlərgə,
Asan körnür yolını müdam yörgənlərgə.
Mundağ kullar gur əzabın bilməs bolur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 61).

**Mən rəbbük dip turğanda kara kündür *uş* anda,
Rəbbinq kimdür digəndə nə kılğay min, Xudaya?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 102).

Uş sözü “Mənzum oğuznamə”də işlənmişdir.
Məs.:

**Biz *uş* xain dinini qoya birmədik
Oğuznunq din (i) ğa uyup kirmədük.**

Tərcüməsi:

**Biz *bu* xan dinini qoya bilmədik,
Oğuzun dininə uyub girmədik.**
(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 20).

Bu sözlə “Mehri və Vəfa” əsərində də qarşı-
laşırıq”. Məs.:

**Ayıtdı: Var isə, budur ol gəncəxanə,
Sığınuram *uş* bəni yaradanə.**
(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 44).

“Mehri və Vəfa” əsərində *uşbu* sözü də “bu” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Aytdı: Yigit, sənin adındır Vəfa

Uşbu işdən sən çəkərsən çok cəfa.

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 43).

“Oğuznamə”də “budur” mənasında *uşta* sözü işlənmişdir. Bu söz “Oğuznamə”də modal söz və ədat kimi olmuşdur.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 221).

Bu sözlər — *uşta, uş//uşbu//uşol* sözləri eyni köklü sözlərdir.

Uşol//Ol — o

Bu əvəzliliklərin hər biri “o” işarə əvəzliyi kimi işlənmişdir. Məs.:

Allah diben otka kirdi Halilullah

Uşol otnı bustan kıldı körüng Allah

Boynın kısıp yığlar aydı şeyen “illah

Fakır miskin otda ne dip heva kılsun

(Ahmed-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmələr.

Ankara, 2000, s.150).

Hayfa adem öz kadrını özi bilmes

Menlik kılıp yahşılarnı közge ilmes

Hu söhbetin kurgen yirge kaçıp kilmes

Ol bivefa ahdge ne dip vefa kılsun

(Ahmed-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmələr.

Ankara, 2000, s.148).

Yaxud, Əhməd Yügnəkidə:

Ol ər kim uluğsındı mən mən tidi

Anı nə xəlayık sevər nə xalığ

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 23).

Tərcüməsi:

O adam ki, yekəxanlıq etdi, mən mən dedi

Onu nə xəlayıq sevər, nə xalıq

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 42).

FELLƏR

Angamak//Anqlamak — anlamaq

**Kul Xacə Əhməd, işsizlərin işi düşvar,
Tanqla barsa, Hak körsətməs *anga* didar,
Ərş — Kürsi, “əvh — Kaləm həmə bızar,
İşsizlərğa duzəx babın açar, dostlar**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 47).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə *anqla* şəklində “anlamaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ol sözüg *anqladı*=o, sözü anladı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 312).

Anqamak//Anqlamak — anlamaq

**Kul Xacə Əhməd, işsizlərin işi düşvar,
Tanqla barsa, hak körsətməs *anğa* didar
Ərş — Kürsi, “əvtı — kaləm həmə bızar
İşsizlərqa duzəx babın açar, dostlar**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 47).

Mahmud Kaşğaridə *anqlamaq* sözü “anlamaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ol sözüg *anqladı* = o, sözü anladı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 312).

“Mənzum oğuznamə”də bu söz işlənmişdir.
Məs.:

**Eş (i)tkən bu sözni barı tanqladı,
Oğuznunq işini q(a)muğ anqladı.**

Tərcüməsi:

**Eşitcək bu sözü donub qaldı
Oğuzun işini hamı anladı.**

(Mənzum oğuznamə. Bakı, “Ulu” İKF, 2005, s. 15).

Bu söz Şərur dialektində *anğarmax* şəklində işlənir və “başa düşmək, anlamaq” mənasını bildirir. Məs.: Onun sözdərin *anğarmağ* olmur.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.
Bakı, 2007, s. 24).

Aytmaq — demək, söyləmək

**Hər subh-dəm nida kildi kulakımğa,
Zikr ayt didi, zikrin aytıp yördüm muna.
İşksızları kördüm irsə, yolda kaldı,
Ol səbəbdin işk dükkanın kurdum muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət .
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 14).

Buludxan Xəlilov

◇ *Aytmaq* sözü qədim türk yazılı abidələrində də “söyləmək” mənasında işlənmişdir. Məs.: Mən Mısır Sıla *ayıdıp* bididim.

Tərcüməsi:

Mən Mısır Sıla *söylədiy* yazdım.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 411).

Bu söz “söyləmək, soruşmaq” mənasında Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir. Məs.: “ol manqa söz ayıttı = o məndən söz soruşdu”. Mahmud Kaşğari yazır: “Oğuzlar “mən anqar söz ayıttım” deyirlər, “mən ona söz söylədim” deməkdir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 257).

Bu sözün kökü *aymaq* sözündəndir. Aymaq Mahmud Kaşğarinin lüğətində “demək, söyləmək” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ol manqa söz aydı = o mənə söz söylədi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 225).

Başqa bir misal:

“Təgür məninq savımı bilgələgə, ay,
Tınar kalı atatsa kısraq sıpı tay”.

Tərcüməsi:

Çatdır mənim sözümü bilgələrə, de:

Day at olanda qısraq dincələr, çünki onu minərlər.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 158).

Aymaq feli qədim türkcədə “demək, danışmaq, nağıl etmək”, “aydınlaşdırmaq, başa salmaq, izah etmək” mənalari ilə yanaşı, “göstərmək, işarə etmək, nişan vermək”, “rəhbərlik etmək, idarə etmək”, “adlandırmaq, ad vermək, ləqəb vermək” mənalalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 25).

Azərbaycan dilində işlənən *ayama* sözü *ay* — felinin “adlandırmaq, ad vermək, ləqəb vermək”

mənalarından formalaşmış, ilkin *ay* — kökündən yaranmışdır.

Azərbaycan dilindəki *haylamaq*, *hay vermək*, *hoydu-hoyduya götürmək*, *hay-hayı gedib*, *vay-vayı qalib* nümunələrindəki *hay//hoy* hissəsi *ay* — kökü ilə bağlıdır. Bu sözlərdən bəziləri mənəbələr də qeydə alınmışdır. Məsələn V.V.Radlov *hayla* sözünün *haila* şəklində (hai-la) osmanlı dilində “çığırmaq, qışqırmaq, bağırmaq”, “qoşmaq”, “hay-küylə, qışqırıq, bağırıtı ilə qovmaq”, “nə bərədəsə qayğıya qalmaq, qeydə qalmaq, fikrini çəkmək”, “(özü üçün) görmək, müşahidə etmək, anlamaq, duymaq, hiss etmək, işarə etmək” mənalarında işləndiyini lüğətində vermişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1739).

V.V.Radlov osmanlı dilindəki *haida* (“di”, “irəli” mənasında, müqayisə et: Azərbaycan dilindəki *hoydu* sözü ilə: *hoydu*, dəlilərim, *hoydu*, yeriyin düşmən üstünə), tarançin, osmanlı, cığatay dillərində *haida* (“qovmaq”, “soymaq, qarət etmək, talamaq, çalıb çarpmaq” mənalarında), osmanlı dilində *haidamak//haidud* (“quldur, yolkəsən, soyğunçu” mənalarında) sözlərindən də bəhs etmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1740).

Buludxan Xəlilov

◇ Bu sözlərin hamısında “h” samiti səəartımı kimi çıxış edir (məs.: *h* — *ay-la*), *ay* morfemi isə ya olduğu kimi, ya da fonetik variantlarda (məs.: *h-ay-la*, *h-ai-da*, *h-ay-du* və s.) qorunur.

Qədim türkcədə *ay* — kökündən yaranmış *aymaq* sözü də işlənmişdir. *Aymaq* sözü qədim türkcədə “aydınlaşdırma, izah etmə, başa salma”, “söhbət, müsahibə” mənalarını bildirmişdir.

(Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 30). Bu sözün “söhbət, müsahibə” mənalarını qeyd edərkən *sab*, *sav*, *söz* sözlərindən bəhs etməyi də vacib sayırıq. *Sab* sözü qədim türkcədə “söz, kəlmə”, “dil, nitq” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 478). Bu söz qədim türkcədə *id* sözü ilə birgə işlənmiş (*sab id*) və “danışmaq, demək, söyləmək”, “bildirmək, xəbər göndərmək” mənalarını bildirmişdir: *sab* ança *ıdmış* - o belə dedi; bitiginta ıncı *ter sab ıdmış erdi* — o öz məktubunda növbəti məsələlər barədə *məlumat/xəbər* göndərdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 478).

Deməli, *sab* sözü qədim türkcədə mövcud olmuş *id* sözü ilə işlənmiş, “xəbəri, məlumatı, sözü çatdırmaq” mənasını ifadə etmişdir. Burada *id* sözünün ifadə etdiyi mənaların izahına da ehtiyac vardır. Qədim türkcədə *id* sözü “göndərmək, yollamaq”, “buraxmaq” (saç *buraxmaq/uzatmaq*) mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 217). *Id* sözü *söz* və *sab* kəlməsi ilə birgə işlənərək (*söz id*, *sab id*) “söz, xəbər, məlumat göndərmək” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 217).

Qədim türkcədə *sab* sözü *ötüg* sözü ilə paralel işlənmiş (*sab ötüg*) “xahiş, istək, dilək”, “xəbər” mənalarını bildirmişdir. *Sab* sözü qədim türkcədə *sı* və *söz* sözləri ilə də birgə işlənmişdir:

Sab sı “sözü təhrif etmək”, *sab söz* “söz, kəlmə”, “dil, nitq” mənalarında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 478). Hal-hazırda Azərbaycan dilinin dialektlərinin

də *söz-sab//sav* qədim türkcədəki *sab* söz kəlməsinin ifadə etdiyi mənalarda işlənir.

Qədim türkcədə *sab* sözündən əmələ gəlmiş *sabçı* sözü işlənmişdir. *Sabçı* sözü qədim türkcədə “xəbərverən, carçı”, “gələcəyi görən, gələcəkdən xəbər verən, qabaqcadan xəbər verən” mənalərini bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 478).

Maraqlıdır ki, *sabçı* sözü digər fonetik variantda (*hapçı//havçı//xabçı//xavçı*) etnoqrafik leksik vahid kimi Amasiya dialektlərində işlənir. Bu fonetik variantlar dolayısı yolla *s~h-x* səs keçidləri əsasında formalaşmışdır. Qonşuluqda yaşayan adamlar bir müddət sağdıqları südü qonşunun birinə, bir müddət isə digərinə borc kimi vermişdir. Bu cür münasibətlər əsasında qonşular özləri üçün süd məhsulları hazırlamışdır. Belə qonşuluq münasibəti *sabçılıq//hapçılıq//havçılıq//xabçılıq//xavçılıq* adlanmışdır. Burada *sabçı* sözünün “xəbərverən, carçı” mənalari ilə yanaşı, *sap* sözünün (*//sab*) “birləşdirmək, bitişdirmək, bağlamaq”, “qurmaq, düzəltmək, quraşdırmaq”, “sıxmaq, basmaq, qısqmaq”, “sarımaq, dolamaq”, “keçirmək, taxmaq (*sapı* iynəyə)” mənalari ilə yaxınlığı vardır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485). Ona görə ki, *sabçılıq//hapçılıq//havçılıq//xabçılıq//xavçılıq* münasibətində olanlar bir-birinə verdikləri südün sayını (*//həcmiini//qədərini//miqdarını*) sapa vurduqları düyünlərin sayı ilə müəyyən etmişlər. Həm də bu proses qonşuları bir-birinə bağlamışdır ki, bunu da *sap* (*//sab*) sözünün “birləşdirmək, bitişdirmək, bağlamaq”, “keçirmək, taxmaq (*sapı* iynəyə)”, “sarımaq, sadala-

maq” mənaları təsdiq edir.

Bundan başqa, qədim türkcədə *sap* sözünün “növbə”, “ardıcılıq” mənalarında işlənməsi (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485) deyilənləri həm də ona görə təsdiq edir ki, qonşular *sabçılıq//habçılıq//havçılıq//xabçılıq//xavçılıq* münasibətini növbə ilə, ardıcılıqla həyata keçirmişlər. Qədim türkcədə *sap* sözündən əmələ gəlmiş *sapça* (“nizamla, intizamla, ardıcılıqla, növbə ilə” mənasında), *sapçı* (“növbə ilə, bir-birinin ardınca” mənasında) sözləri (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 485) deyilənləri bir daha təsdiqləyir, qədim türkcədə *sapça//sapçı* variantlarının mövcud olduğuna tam zəmanət verir.

Qədim türkcədə *sab* sözünün *sav* variantı (*sab//sav*; b~v əvəzlənməsinin mövcud olduğunu göstərir) “söz, kəlmə, dil, nitq”, “xəbər, məlumat”, “məktub, müraciət”, “atalar sözü, məsəl”, “nağil etmə, hekayə, hadisə”, “qabaqcadan xəbər vermə” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 491).

Qədim türkcədə *sav* sözündən *savçı* sözü əmələ gəlmişdir. *Savçı* “peyğəmbər, rəsul, nəbi”, “müjdəçi, elçi” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 492).

Qədim türkcədə *sav* sözündən *savla* sözü də əmələ gəlmişdir. *Savla* sözü “danışmaq, demək, söyləmək”, “atalar sözünü nümunə gətirmək”, “məsəl, atalar sözü, zərbi-məsəl” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 492).

Qədim türkcədəki *sab//sav* sözünün allo-

morflarından biri də *söz* morfemidir. *Söz* morfemi qədim türkcədə “söz, kəlmə, dil, nitq” mənalarda işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 511). Qədim türkcədə *söz aç* (*söz açmaq//danışmaq//söhbət aparmaq*), *söz id* (məlumat, xəbər *vermək//göndərmək*. Buradakı *id* sözü ilə V.V.Radlovun qeyd etdiyi *ı* sözü eyni kökdəndir. Bizcə, *ı* kökündəndir. *I* — kökü altay, teleut, lebedin, cılım, koman dillərində “göndərmək, yollamaq, atmaq”, “buraxmaq, uzatmaq (saqqal, dırnaq), boşaltmaq” mənalarda işlənmişdir. Həmin mənalara karaim dilində *ıs, ut* (yəni *id*) sözləri bildirmişdir. Bu bəzədə bax: В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с.1409), *sözdin yan* (dediyindən *dönmək//yan keçmək*), *söz yanıl* (sözündə *yanılmaq//səhvliyə yol vermək*), *söz yasıla* (dürüst, dəqiq, aydın, *müxtəsər//qısa danışmaq*), *söz kes* (sözün qurtarması//kəsilməsi), *söz ört* (sözü gizlətmək), *söz qabart* (söz qabartmaq), *söz sözlə* (söz söyləmək), *söz tiz* (söz düzüb qoşmaq, şeir yazmaq), *söz tut* (dinləmək, kiminsə sözünü tutmaq//tərəfini saxlamaq), *söz uzat* (sözü uzatmaq, çox danışmaq), *söz üz* (susmaq, səsini kəsmək, sakit olmaq) ifadələri də işlənmişdir ki, bunların hamısında *söz* allomorfu qorunub saxlanılmışdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, “Ленинград, 1969, с. 511).

Qədim türkcədə *kap//qap* sözü də işlənmişdir. Bu sözün tarançin, cığatay dillərində “söz, kəlmə”, “dil”, “danışq, nitq” mənalara olmuşdur: *qap atti* (cığatay dilində) — o danışdı; *qap kildi* (tarançin dilində) — o danışdı. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899,

II т., II часть, с.1576). V.V.Radlov tarançin dilində *qapla* (qap-la “danışmaq” mənasında), *qapçi* (qapçi “danışmağı bacaran adam” mənasında), *qapçil* (qap-çil “danışqan, söhbətçil, çoxdanışan” mənalarda) və s. sözlərin işləndiyini lüğətində vermişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1576-1577).

Aymaq sözü Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “demək, söyləmək” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Tarığlık tip *aymiş* ajunni rəsul

Tarığlıkta katlan tarı edgölük

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 21).

Tərcüməsi:

Rəsul dünyanı, bir tarladır demiş

Tarlada çalış, yaxşılıq toxumu ək

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 39).

Əhməd Yügnəki “söyləmək” mənasında olan *ayıtmaq* sözünü də işlətməmişdir. Məs.:

Tamamı erür Kaşğari til bilə

***Ayıtmiş* Ədib rıqqəti-dil bilə**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 31).

Tərcüməsi:

Əsərin tamamı Kaşğar dili ilədir

Ədib bunu könül rıqqəti ilə söyləmişdir

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 51).

Bu söz “söyləmək” mənasında “Mənzum oğuznamə”də də işlənmişdir. Məs.:

**Tüshündə körər oğlu aytu (r) anqa,
Eş(i)tsənq anam bir sözü m bar s (anqa)**

Tərcüməsi:

**Yuxusunda görür oğlu söyləyir ona,
Eşitsən, anam, bir sözü m var sana.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 14).

Aytmaq sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Aytdılar: Şah cahan gözünü aç,
Sonra görək kimin olsun xəttü tac.**

(İsa. Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi,
Bakı, 2001, s. 40).

Aytmaq sözü “Oğuznamə”də gen-bol işlənmişdir. Məs.:

Oküz aytmış: “Bən ölicək gönümi inək üstünə sərün”.
(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 30).

Eşəgə *aytmışlar*: “Nə qatı yürürsən?!” *Aytmış*: “Bizləngicim* bilür”.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 45).

Devlət aytmış: “Dövlətsizə devlət olaydım”,
dövlətlüdən qaçup qurtulmazın.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 100).

**Azğurmaq — azdırmaq, yaddan çıxartmaq
Əstağfir istiğfarnı kılğıl yırak şeytandın,**

* Bizləngic sözü “bizləyən adam” mənasındadır.

Şeytan sini azğurur, pənah birgil səhərdə.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 106).

Bu söz “azmaq, yoldan çıxmaq” mənasında olan *azmaq* sözündən yaranmışdır.

Baika - görmək, müşahidə etmək

Baika sözü qırğız dilində "görmək, müşahidə etmək", "duymaq, hiss etmək", "yadda saxlamaq", "nişanlamaq", "ətrafına baxmaq", "ətrafına göz gəzdirmək", "göz gəzdirmək, baxmaq, süzmək", "düşünmək, fikirləşmək, götür-qoy etmək", "ləngitmək, yubatmaq, uzatmaq, yavaş hərəkət etmək", "gəcikdirmək, süründürmək" mənalarında işlənmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1422).

Azərbaycan dilində "bəlgə aparmaq (qız üçün), nişanlamaq" mənasında olan *bəlgə* sözü işlənir. *Baika* və *bəlgə* sözləri eyni kökdəndir.

Barmaq — getmək, çatmaq,

qarışmaq

**Mədinəgə Rəsul barıp boldı ğarıb,
Ğarıblikdə minət tartıp boldı habıb,
Cəfa tartıp Yaratkanğa bodı karıb,
Ğarib bolup akbələrdin aştım muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 7).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində “get-

mək” mənasında işlənmişdir. Məs.: Türk bodun adı yok bolu *barmıs* erti.

Tərcüməsi:

Türk xalqının adı yox olaraq *getmiş* idi.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 252).

Qədim türkcədə *barmaq* sözünün ifadə etdiyi mənalar belə olmuşdur: “getmək (piyada)”, “yola düşmək, yollanmaq” (məs.: beş yegirmi yaşında tabqaç qanqa bardım — on beş yaşında tabğaç hökmdarına tərəf getdim), “yerimək, veyllənmək, avara gəzmək, dolanmaq, dolaşmaq” (məs.: yer sayu bardıq — sən bütün ölkələri dolaşdın), “yox olmaq, itmək, gözdən itmək” (məs.: barmış neniñ saqınma — yox olmuş mal//var haqqında təəssüflənmə), “ölmək” (məs.: barur sen bu malıñ azunda qalur — sən öləcəksən, ancaq sənin var-dövlətin bu dünyada qalacaq). (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 83). *Barmaq* sözünün qədim türkcədəki “ölmək” mənası Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin əksəriyyətində *varıb getdi*, *vardı getdi* şəklində işlənir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *var get*, *var azarına get* ifadələri də işlənir. Bu da onu göstərir ki, *barmaq* və *varmaq* sözləri eyni mənəni bildirir. Qədim türkcədə *barmaq* sözü sonralar *b-v* əvəzlənməsi ilə *varmaq* şəklinə düşmüşdür.

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “getmək, varmaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “o, əvğə bardı = o, evə vardı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 36).

Inaru bar = bu yana get”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 211).

Başqa bir misal:

“Bardı sanqa yek ortu tutup bal,

Barçın kedhibən tölü yuvğa bolup kal”.

(Şeytan sənə qarşı çıxdı, sənə bal verdi (bununla dünya “əzzətini və nemətlərini nəzərdə tutur), ipək paltar geydirdi, onun hiyləsini anlayıb başa düşmədin, artıq yuxa ağıllı, kəmsər və dəli olaraq qal).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 156).

Barmaq sözü “getmək” mənasında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

Baxıl tirdi zər sim həramdın öküş

Vəbal kötrü bardı özəlkə söküş

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 23).

Tərcüməsi:

Paxıl haram yolla simü-zər topladı

Vəbal götürdü, üstəlik söyüş qazanıb getdi

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 41).

Barmaq sözü “getmək” mənasında “Mənzum Oğzunamə”də də işlənmişdir. Məs.:

Barur m(ə)n Q(a)ra xan q(a)t(ı)nda t(u)rub,

Yükünüb ayur m(ə)n yürümni urub.

Tərcüməsi:

**Gedib Qara xanın hüsurunda durub,
Səcdə edib deyərəm, üzümü tutub.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 17).

Bu söz *varmaq* şəklində “Oğuznamə”də işlənmişdir. Məs.: *Varduğun* evdəkilər əgər qaragıysa, sən də bir gözün qıpa qo.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 182).

Yaxud:

Varmaq iradət ilə olur, getmək icazət ilə olur.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 183).

Barmaq sözü *varmaq* şəklində dastanlarımızda da gen-böl işlənmişdir. Məsələn, “Koroğlu” dastanında “getmək” mənasında:

**Əcəli qoydum börkümə
Büründüm çodar kürkümə.
Gəl min Qıratın tərkinə,
Varaq, a qəssabın oğlu!**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.

ADPU-nun nəşri, Bakı, 2005, s. 97).

Yaxud:

**Ərzurumun bazarına varanda,
Məqamda düşmanı atmağın gərək.
Gördün ki, mətləbin başa varmadı
Ərəbat yalına yatmağın gərək.**

(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 115).

Varmaq sözü “Koroğlu” dastanında “çatmaq” mənasında da işlənmişdir. Məs.:

**Üç yaşından beş yaşına varanda
Yenicə açılmış gülə bənzərsən.**

**Beş yaşından on yaşına varanda,
Arıdan saçılmış bala bənzərsən.**
(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 343).

Yaxud:

**Vuram xotkar, tutam paşa,
Xanlar məndən çəkə haşa,
Bu dövrənin vara başa,
Sönməyən sırağım ola.**
(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 231).

Bu sözün *var get* şəklində işlənməsinə aid nümunələr də az deyildir. Məs.:

**Koroğlu der, xub yetişdim mən cana,
Mən sərimi top eylərəm çovqana,
Varıban gedərəm Təkə-Türkmana,
Ollam Əli qullarının yekrəngi.**
(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 252).

Yaxud:

**Osmanlı qoşunu gəlir qurd kimi,
Var get, əcəm oğlu, qalma bu yerdə!
Başım gedər, gövdən qalar yurd kimi,
Var get, əcəm oğlu, qalma bu yerdə.**
(bax: Koroğlu. “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 120).

Varmaq sözü və onun *var get* şəklində işlənməsi hal-hazırda Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində qorunub saxlanılmışdır.

Birmək — vermək

**Kul Xacə Əhməd, nəfsni tiftim, nəfsni tiftim,
Andın kiyin cananını izləp taptım,**

**Ölməs burun can *birməkni* dərdin tarttım,
Bir — barım, dıdarıñqı körər min mü?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 23).

Bu söz “vermək” mənasında qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Altun, kümüş, isigiti, kutay bunsız ança *birür* Tabğaç bodun sabe süçig, ağısı yımşak ermiş.

Tərcüməsi:

Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər çox *verən* Tabğaç xalqının sözü (dili, nitqi) şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş.

(Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 279).

Birmək sözü “vermək” mənasında “Mənzum Oğuznamə”də də işlənmişdir. Məs.:

**Oğuzqa y(a)ratqan yarı *birdi* kör,
Atası közini kim oq qıldı kör.**

Tərcüməsi:

**Oğuzə yaradan bəxtiyarlıq *verdi*, gör,
Atasının gözünü kimsə oxla etdi kor.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 22).

Bitirmək — yazmaq

**Mürşidlərgə hızmət kılmaq nəfskə afət,
Tigmə nadan kıllar bu yollarda kılmas takat,
Sadık kullar bu yolları *bitür* rahat,
Tiring ölməy dıdar arzu kılmaq, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 52).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində “yazmaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: On ok oğlın, tatınə təgi bunı körü bilin, Bengü taş tokıtdım ... yirtə... tokıtdım, *bitirdim*.

Tərcüməsi:

On ox oğluna, tatına təki bunu görərək bilin. Əbədi daş hördürdüm ... yerdə ... hördürdüm, *yazdım*.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 325).

Bitirmək sözü “yazmaq” mənasında olan *biti* sözü ilə eyni kökdəndir. *Biti* sözü “yazmaq” mənasında Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. Məs.: “ər bitik *bitidi* = adam kitab yazdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 313).

Mahmud Kaşğaridə *biti* sözü “səmavi kitablərin hər biri” mənasında da işlənmişdir. Məs.: “*Biti*: göydən nazil olan, səmavi kitablərdən hər biri; Tövrat, İncil, Zəbur və ya Quran”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 207).

Mahmud Kaşğaridə “kitab, məktub, yazı; kağız” mənasında olan *bitik* sözü də işlənmişdir. Məs.: “bu *bitik* ol kişini okıtğan = bu kitab adamı çox oxutdurur”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 210).

“olar bir birgə *bitik* ötrüşdi = onlar bir-birlərinə məktub göndərdilər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 270).

“ol *bitik* köçürdi = o, kitabın üzünü köçürdü”.

(Mahmud Kaşğari. *Divanü lüğat-it-türk.*

“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 112).

Bitik sözü Mahmud Kaşğarinin lüğətində “əfsun, sehr, cadu” mənasında da işlənmişdir. Məs.: “yel kovuz *bitigi* = çin çarpmasına qarşı əfsun, sehr, dua”.

(Mahmud Kaşğari. *Divanü lüğat-it-türk.*

“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 162).

Bitirmək sözü “Mehri və Vəfa” əsərində “bitirmək, yetişdirmək” mənalərində işlənmişdir. Məs.:

Qış götürür, göstərir ibrətləri,

Yaz götürür, *bitirir* nemətləri.

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 39).

Bolmaq — olmaq

İşk padişah, aşık fakır dəm uralmas,

Hakdın ruxsat *bolmağunça* sözləy — almas,

Hak pəndini alğan dünya izləy-almas,

Laməkanda Hakdın səbak aldım muna.

(Əhməd Yəsəvi. *Divani hikmət.*

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 26).

Bu söz “olmaq” mənasında qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Bu Tabğacda yıraya bəs oğuz ara yeti ərən yağı *bolmuş*.

Tərcüməsi:

Bu Tabğaçdan şimala bəy oğuzlar arasında

yeddi ən igid (ərən) yağı *olmuş*.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 252).

Bu söz “olmaq” mənasında Mahmud Kaşğari-də işlənmişdir. Məs.: “iki bəg birlə el *boldı* = iki bəy bir-birilə barışdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”,
Bakı, I cild, 2006, s. 122).

Başqa bir misal:

“bəg xanka ala *boldı* = bəy xanın sözündən çıxdı, onun üzünə ağ oldu, xanın düşmənlərinə uydu”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 148).

Digər bir misal:

“ol bizgə kəlgü *boldı* = onun bizə gəlmə zamanı oldu”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 84).

Bolmaq sözü “olmaq” mənasında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

Tirildi ulamsız ulamı *bolup*

Ajunda at edgü kodup bardı kör

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 22).

Tərcüməsi:

Ehtiyacı olanların köməyi olaraq yaşadı

Bax ki, dünyada yaxşı ad qoyub getdi

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 41).

Bol sözü “çox” mənasında “Mehri və Vəfa əsərində işlənmişdir. Məs.:

Razıq öldür, rizqi bizə ol verür,

Kiminə az, kiminə ol *bol* verür.

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 39).

Bolmaq sözü “olmaq” mənasında “Oğuznamə”də işlənmişdir.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 215).

Bulqa - qarışdırmaq

Bu söz qədim türkcədə “yoğurmaq, təzədən yoğurmaq, təkrar yoğurmaq, qədərindən artıq yoğurmaq”, “qarışdırmaq, qatmaq”, “bulandırmaq”, “ovqatını təlx etmək, qanını qaraltmaq, pərt etmək, peşman etmək”, “ziyan vurmaq, zərər vurmaq”, “oyatmaq, oyandırmaq”, “törətmək, doğurmaq (narazılıqla)” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 122).

Çak - çaxmaq

Çak sözü osmanlı, cığatay, tarançin, altay, lebedin, teleut, karaim, kazan dillərində “yüksək zərbə ilə vurmaq”, “birdən tutmaq, yarışmaq, qarmaq”, “sancmaq, çalmaq, vurmaq” mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1832).

Bu söz Azərbaycan dilində *çaxmaq* şəklində

işlənir (məs.: ildırımın çaxması, şimşəyin çaxması və s.). *Çak* sözünün *çax* variantı türk dillərində k~x əvəzlənməsinin mövcudluğunu təsdiq edir.

Çak sözü osmanlı dilində "parıldamaq, işildamaq, şəfəq vermək", "bərq vurmaq", "çaxmaq (ildırım)", "atəş açmaq", "partlamaq, dağılmaq" mənalarında da işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1832).

Çak sözü cığatay və kazan dillərində "sancmaq, neştərləmək, təhqir etmək, sındırmaq, qəlbini qırmaq, incitmək, toxunmaq", "böhtan atmaq, iftira etmək, şər atmaq" mənalarını da bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1832).

Çak sözünün bu mənalarını Azərbaycan dilində *çalmaq* sözü bildirir.

Bizcə, *çalmaq*, *çakmaq*, *çaxmaq* sözlərinin etimoloji mənbəyi *ça* köküdür.

Çarlamaq — çağırmaq, səsləmək

**Oğlun çarlap kiltürgən, dərrə urup ötürgən,
Adil kılıp yol sorgən ədalətliğ Ömərdür.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 98).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə "ağlamaq, bağırmaq" mənasında işlənmişdir. Məs.: "oğlan *çarladı* = uşaq ağladı"; "yanqan *çarladı* = fil bağırdı".

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
"Ozan", Bakı, III cild, 2006, s. 266).

Çulğanmaq — bürünmək, örtül-

mək

**Kirsə karış athğ yılan, çulğansa təngə şol zaman,
Kalmas bütün bir üstühan, bilməmki, halım nə bolur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 120).

Bu söz Şəki dialektində “bürümək, basdırmaq” mənalarında işlənir. Məs.: Qodüşdə qatıx çalif üsdün *çulğalamışam*.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.
Bakı, 2007, s. 107).

Çiçmək — açmaq, çəkmək

**Tövbə kılsa, tövbəsin Mövlam kabul kılmaqəy,
Allah disə, xacəsi kolın tutup almagəy,
Cürm — isyan girihin pirqə barıp çicməgəy,
Arslan Babam sözlərin işitinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 33).

Hürmək — söndürmək, ərimək, sev-

mək

**Kiyamətni şiddətidin aklım hayran,
Könqlüm korkğan, canım hürgən, xarə vıran,
Sırat athğ köfrükidın dilim “ərzan,
Aklım kitip bihuş kaldım, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 19).

Hürkmək — qorxmaq, çəkinmək

Surətləri safı nakş, kıyamətdin korkmaslar,
Fısk u ficur hasılı günahlardın *hürkməslər*,
Riya təsbih ilgində yığlap yaşın tökməslər,
Arslan Babam sözlərin isitinqiz təbərrük.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 31).

İgmək — əymək

Ərş — Kürsı bazarı inayətlığ Muhəmməd,
Sikiz behişt *igəsi* vəlayətlığ Muhəmməd.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 95).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində *əgmək* şəklində işlənir. Məs.: “ol butak *əgdi* = o, budaq əydi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 220).

V.V.Radlov kazan, qırğız, qara qırğız, teleut dillərində “əymək” mənasında *ı* sözünün və onun *aq*, *aη* variantlarının olduğunu qeyd etmişdir: at başın *ıqan* (kazan dilində) — at başını aşağı əydi; moininun *ıyıp turdı* (qırğız dilində) — boynunu əyib durdu. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с.1407).

V.V.Radlov qara qırğız dilində *ı* sözünün “kimə-sə sitayiş etmək, pərəstiş etmək”, “müraciət etmək”, “kimsə ilə danışmaq” mənalərini da göstərmişdir.

(В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласные), с.1408).

İltmək — **istişamətləndirmək, yö-nəltmək**

**Cənazəməni arkasından taşlar atınq,
Ayakımdın tutup südrəp gurgə *iltinq*,
Hakka kulluk kılmadınq dip yançıp tipinq,
Ol səbəbdin Hakka sığnıp kildim muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 16).

Yazılı mənbələrdə “göndərmək” mənasında olan *ıdur* sözü işlənir. Məsələn, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

**Yimə tört işinqə *ıdur* mən səlam
Olardan usanmaq kaçan ol manqa**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 15).

Tərcüməsi:

**Yenə (onun) dörd xəlifəsinə salam *göndərirəm*
Onları (anlamaqdan) heç vaxt usanmıram.**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 33).

Başqa bir misal:

Sözünq boşlağ *ıdma* yığma tut tiling

Yetər başqa bir kün bu til boşlağı

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 19).

Tərcüməsi:

Sözün yüyənini boş buraxma, dilini saxla

Dilin yüyənsizliyi bir gün başa bəla olar.

(bax: Qədim türk abidlərinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 37).

Bizcə, *iltmək*, *ıdur* sözləri *il//ıd//i//ı* kökünün törəmələridir.

İmək — olmaq

Hakka aşık bolğan kullar dayım bıdar,

Rıdvan iməs maksudları *irür* dıdar,

Əhl — iyal xanımandı bolur bızar.

İsmail aziz canın kurlan kılır.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 63).

Burada söz kökü tək bir sait səsdən ibarətdir. Qədim türkcədə tək bir saitdən ibarət söz kökləri olmuşdur. Bunların bəzilərinə diqqət yetirək:

ı — “bitki” mənasında. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 257). Qədim türkcədə *ı ıqaç* “bütün bitki növlərini” bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 216).

ö — “fikirləşmək, düşünmək, götür-qoy etmək” mənalərini bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 375). Azərbaycan dilindəki *öyüd*, *öyrənmək* sözləri də bu kökdəndir.

u — “yuxu” mənasında. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 603). *U* - kökü qədim türkcədə həm də “çıxartmaq, aparmaq”,

“davam gətirmək, tab gətirmək, dözmək”, “gücü çatmaq, bacarmaq, qadir olmaq”, “mövcud olma” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 603).

İnanmaq - inanmaq

V.V.Radlov bu sözün *nan* şəklində qırğız dilində "inanmaq, etibar etmək, bel bağlamaq" mənalarında olduğunu qeyd etmişdir: *san mağan nanmadıη* - sən mənə inanmadın. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 645).

Bu fakt əsas verir deyək ki, *inanmaq* sözünün yaranmasında belə bir ehtimal ola bilər ki, *nan* morfeminin əvvəlinə sonralar "i" saiti səsartımı kimi qoşulmuşdur: *i - nan-maq*. Ona görə ki, *nan* morfeminin izi təkcə bir dil faktında deyil, V.V.Radlovun lüğətində qeydə aldığı onlarla dil faktında qorunub saxlanılır. Məsələn, *nanım* (*nan-ım*; qırğız dilində "etibar, inam, etimad" mənalarında), *nanımdı* (*nan-ım-dı*; qırğız dilində "inam, etibar, etimad qazanmaq" mənasında), *nanyı* (*nan-yı*; *koybol*, kaçın dillərində "dostlaşmaq, dost olmaq" mənalarında), *nanyılaş* (*nan-yı-laş*; *koybol*, kaçın dillərində "dost, yoldaş" mənalarında), *nanyılık* (*nan-yı-lık*; *koybol* dilində "dostluq" mənasında) sözlərində (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 646) *nan* morfeminin izlərini görməmək mümkün deyildir.

İnqrəmək — inləmək, zarımaq

**Şibli dik [həm] aşık bolup səma ursam,
Bayəzid dik tün-kün tınmay Kəbə barsam,
Kəbə içrə yüzüm sürtüp zar *inqrəsəm*,
Bu iş birlə, ya Rəb, sini tapkay mu min?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 38).

İrmək — çatmaq

**İrənləri Hak yadının ğafil bolmas,
Ricalun “a tulhıhim dir xalikul-nas,
İrən yolun tutkan hərgiz yolda kalmas,
Ol həzrətdə sır əsrarı makbul bolur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 57).

Bu söz “Mənzum Oğzuna mə”də də işlənmişdir. Məs.:

Bir il kiçdi oğlan uluğ bold [1] xoş,
Anası sörindin qılır *ırdi* cüş.

Tərcüməsi:

**Bir il keçdi oğlan *çatdı* boya-başa,
Anası sözündən gəlirdi *cuşa*.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15).

İrmək sözü “Oğuznamə”də “çatmaq, qovuşmaq, yetişmək” mənalarında işlənmişdir. Məs.:
Bu gün yarına *irməz*.

(Oğuznamə. “Yazıcı”, Bakı, 1987, s. 71).

Bulanıq suda boy vermə, boyun *irməz*.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 73).

İrgəşmək — toplanmaq, izləmək

**İrni kördüm *irgəştim*, istədügümnü sordum,
Barçası sində didi, kaldım heyran içində.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 104).

Mahmud Kaşğarının lüğətində *irk* “toplanmaq, yığışmaq” mənasında işlənir. Məs.: “ər tavar irkti = adam mal topladı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 364).

Mahmud Kaşğaridə *irkəş* sözü də işlənmişdir. Bu söz “toplaşmaq” mənasında olmuşdur. Məs.:

**“Budhraç yəmə kudırdı,
Alpağutın ödhürdi,
Süsin yana kadırdı,
Kəlgəlimət *irkəşür*”.**

Tərcüməsi:

**Budhraç yenə qudurdu,
Alpağutunu seçdi, ayırdı,
Qoşununu yana döndərdi,
Gəlmək üçün toplanır.**

(Yabaku boyunun bəyi Budhraç yenə qudurdu, əsas alpağutlarını seçib ayırdı, ordusunu geri döndərdi, yürüş etmək, gəlmək üçün toplanır).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 200).

Mahmud Kaşğaridə *irkil* sözü “toplanmaq,

çoxalmaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “sü təlim *irkildi* = çox əsgər toplandı”.

(Mahmud Kəşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 284).

Mahmud Kəşğarinin lüğətində *irkin* sözü “yığılan, toplanan şey” mənasında işlənmişdir. Məs.: “*irkin* suv = yığılmış su”. Mahmud Kəşğari yazır: “Toplanmış, bir yerə yığılmış hər şeyə belə deyilir. Bu sözdən ilham alaraq karluq boyunun böyüklərinə “köl irkin” deyilir ki, “ağlı göl kimi dolmuş, toplanmış” deməkdir”.

(Mahmud Kəşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 170).

Karmaq — qarışdırmaq

**Hak sarıdın nida kildi “ərini” məni,
Ey Həbibim manqa *karıb* kilgil bəri,
Məhrəm kılav xas sırrımğa imdi sini,
Çın ümmət sin, iştip dürud aytınq, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 84).

Katıqlanmaq — əziyyət çəkmək

**Kul Xacə Əhməd, işkdin *katıq* bəla bolmas,
Mərhəm sürmə işk dərdiqə dəva bolmas,
Köz yaşının özgə hiç kim güvah bolmas,
Hər nə kılсанq aşık kılğıl, Pəvərdigar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 45).

Mahmud Kəşğaridə bu söz “çabalamaq, əlləş-

mək, uğraşmaq” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “kiçikdə *katıqlansa*, ulğadhu səvnür = kiçikkən çabalasa, əlləşsə, böyüyəndə sevinər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 265).

Bu söz *qatuğ* şəklində “çətin” mənasında “Mənzum oğuznamə”də işlənmişdir. Məs.:

**Bu iş birlə avğa müdam atlanır,
Kim öz dini içrə q (a)tuğ q(a)tlanır.**

Tərcüməsi:

**Bu işi ilə müdəm ov üçün atlanır,
Öz dini uğrunda hər çətinə qatlanır.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 16).

Mahmud Kaşğaridə *katığ* sözü “sərt, qüvvətli, möhkəm, qatı” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ol *katığ* nənqni kəvşətti = o, qatı nəsnəni yumşaltı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 323).

“yavlak katığ yığac = çox sərt ağac”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 45).

Kelınla - evləndirmək

Kelınla sözü qədim türkcədə "evləndirmək" mənasında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 296).

Bu söz *kelın/gəlin* sözü ilə - *la*² şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Kılmaq — olmaq, etmək

**Kələm kıldım, xurmadın manqa vahşət kıldılar,
Ey biədəb kudək dip asa alıp sürdilər,
Vahşətidin korkmadım manqa bakıp turdılar,
Arslan Babam sözlərin isitinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 33).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində “etmək” mənasında işlənmişdir. Məs.: Yok çıxay bodunıǵ kop kobartdım, çıxay bodunıǵ bay *kıltım*, az bodunıǵ üküş *kıltım*.

Tərcüməsi:

Yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı *etdim*, az xalqı çox *etdim*.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 280).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “qılmaq, etmək” mənasında işlənmişdir. Məs.: ol yükünç etti = o, namaz qıldı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 223).

Qədim türkcədə *kıl-//qıl* — sözü “etmək, qayımaq, qurmaq, yaratmaq, tikmək, qurmaq”, “iş görmək”, “qadınla əlaqədə olmaq” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 442).

L.Z.Budaqov *kılmak* sözünün türk dillərində işləndiyini lüğətində qeyd etmişdir. (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 104).

V.V.Radlov *kılmak* sözünün türk dillərində işləndiyini qeyd etmiş, müxtəlif nümunələr vermişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.766-767).

Kılmaq sözü Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “etmək, qılmaq” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Bilig bildürür bil bilig kadrını

Biligni biligsiz otun nə kılur

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 18).

Tərcüməsi:

Bil ki, biliyin qədrini yenə bilik bildirər

Biliksiz odun biliyi nə edər?

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 36).

Yaxud:

İsiz kılğan ərkə sən edgü kıl a

Kərəminq başı bu erür ked bilə

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 25).

Tərcüməsi:

Pislik edən adama sən yaxşılıq *et*

Kərəmin başı budur, bunu yaxşı bil

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 44).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “davranış, xasiyyət, tövr” mənasında olan *kılık* sözü işlənmişdir. Bizcə, *kılık* sözü *kılmaq* felindən mənənin şaxələnməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Misala diqqət yetirək:

Təkəbbür kamuğ tildə yirlür kılık

Kılıklarda edgü kılık kodğılık

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 23).

Tərcüməsi:

Təkəbbür bütün dillərdə nifrət olunan bir xasiyyətdir

Xasiyyətlərin yaxşısı alçaq könüllü olmaqdır

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 42).

Qədim türkcədə *kılık//qılıq* sözü “rəftar, hərəkət tərzi, davranış, xarakter, xasiyyət” (məs.: bu körklüg kişi qılıq körklüg bolur - bu gözəl insanın xasiyyəti gözəl olur), “əsas xüsusiyyət, mahiyyət, məğz, əsas, təbiət (insanın)” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 443-444). Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim türkcədə “xasiyyət, əda, adət” mənalarında *qılinc* sözü də işlənmişdir: edgü *qılinc* — yaxşı xasiyyət (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 443). Bu müqayisə əsasında belə bir fikir söyləmək olar ki, *kılık//qılıq* və *qılinc* sözü ilkin *kıl-//qıl-* morfemindən formalaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, *qılinc* sözünün qədim türkcədə “hərəkət, iş, fəaliyyət” (məs.: er tegma qılinc qılındı — kişi bütün işlərlə məşğul oldu), “rəftar, əməl” (məs.: edgü qılinc qılısar — əgər siz yaxşı rəftar etsəniz), “qəriblik, ədabazlıq”, “şiltaq, naz, kef”, “kamil, mükəmməl, əla, nöqsansız”, “mülahizə, fikir”, “şüur, düşüncə, idrak” mənaları da olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 443).

Kılık sözü Azərbaycan dilində *qılıq* kimi işlə-

nir. *Qılıq* sözünə “Koroğlu” dastanında rast gəlik. Məs.:

**Qədəm qoyar hərdən-hərdən yerişlər,
Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz,
Beş-beş deyər, on beş-on beş bağışlar,
Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz.**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 96).

L.Budaqov *kılık* sözünün türk dillərində işləndiyini lüğətində qeydə almışdır. (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 63).

Azərbaycan dilindəki *qılıq*, *qılıqlama*, *qılıqlanma*, *qılıqlı*, *qılıqsız* sözləri *kılmaq* sözü ilə eyni kökdəndir.

Kıvanmaq — güvənmək

**Ey müminlər, taat kılıp tayanmanqız,
Əmanətdür aziz canğa inanmanqız,
Haram — harış yığmış malğa *kuvanmanqız*,
Malları karış atlığ yılan kılır**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 63).

Qədim türkcədə *kevan* sözü “əldə etmək, almaq nail olmaq”, “etibar etmək” mənalarda işlənmişdir: *kevanma* qovı qutqa quş teg ucar — *mənasız//boş//dəyərsiz* xoşbəxtliyə etibar etmə, quş kimi uçub gedər. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 304). Qədim türkcədəki *kevan* sözü Azərbaycan dilində *güvənmək* şəklində işlənir. *Güvənmək* sözü L.Budaqovun lüğətində *kuvanmak* şəklində qeyd olunmuş və türk dillərin-

də işlənmə imkanına geniş yer ayrılmışdır. (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 68).

Qədim türkcədə *kevinc* sözü də işlənmişdir. Bu söz “etibar”, “sevinc, fərəh, şadlıq” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 304). Bu söz Azərbaycan dilində *güvənc* şəklində işlənir.

Qədim türkcədə *kevas* sözü də olmuşdur. Bu söz “vüqarlı, məğrur” mənalarında işlənmişdir: yaqın bolsa *begka küdazgil kevas* — əgər sən bəyə yaxın olsan, onda vüqarını qoru. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 304).

Qədim türkcədə “inam etmək, etibar etmək”, “sevinmək, sadalanmaq, fərəhlənmək, “qürurlu olmaq” mənalarında olan *küvan*, “etibar, inam”, “sevinc, fərəh” mənasında olan *küvinc*, “qürurlu, vüqarlı, məğrur” mənasında olan *küvinc*, “qürurlu, vüqarlı, məğrur” mənasında olan *küvas* sözləri də işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 330). Bunların hamısı eyni kökün törəmələri və fonovariantları kimi diqqəti cəlb edir.

Bizcə, bu törəmələr və fonovariantlar *kev-//küv-* morfemindən təşəkkül tapmışdır. Ancaq bu morfemin qədim türkcədə ifadə etdiyi mənaların hamısı qeydə alınmamışdır. Qeydə alınan mənalar isə bunlardır: “arıqlatmaq, zəiflətmək, əldən salmaq, taqətdən salmaq, üzmək” (məs.: *telim yorıp küci kevdim* — mən çox gəzdim və onu taqətdən *saldım//əldən saldım//üzdüm*), “gəmirmək, çeynəmək, çırtlamaq, gövşəmək” (məs.: *tañçunu kevdü* — o bir parçanı, tikəni çeynüyirdi). (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 304). *Kev//küv*

morfeminin bu mənələrindən qədim türkcədə *kevmaq* (zəifləmə mənasında), *kevra* (zəifləmək mənasında), *kevrak* (zəif, gücsüz, qüvvətsiz mənasında), *kevşak* (yumşaq, zəif mənələrində), *kevşa* (çeynəmək, gövşəmək mənasında) sözləri əmələ gəlmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 304). Ancaq *kev//küv* morfemindən qədim türkcədə əmələ gəlmiş *kevin* (“sevinmək, şadlanmaq, fərəhlənmək”, “razı, məmnun, xoşhal” mənələrində), *kevinc* (sevinc, fərəh, şadlıq mənasında) sözləri (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 304), ilkin morfemlə (*kev//küv*) semantik əlaqəni itirmişdir. Yaxud da *kev//küv* morfeminin digər bir mənası “Qədim türk lüğəti”ndə qeydə alınmadığından bu qəbildən olan törəmələrin ilkin köklə (*kev//küv*) əlaqəsini bərpa etmək çətinlik yaradır.

Bizcə, *kev//küv* morfeminin *küt//güd* allomorfu da olmuşdur. Bu allomorflardan *küt* qədim türkcədə “gözləmək” mənasında işlənmişdir: eki ay *kütdüm* — mən iki ay gözlədim. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 330). Bu söz *güdmək* şəklində (özünü gözləmək//özünü qorumaq mənasında) Azərbaycan dilində işlənir. Bizcə, *kev//küv//küt//güd* allomorfları arasındakı mənə əlaqəsi hələ qədim türkcədə itmişdir. Ona görə də bu allomorfların törəmələri arasındakı mənə əlaqəsini bərpa etmək o qədər də asan deyildir. Ancaq bu allomorfların bir etimoloji yuvadan təşəkkül tapdıqları qənaətini təsdiq edirik.

V.V.Radlov *küt//köt* allomorfunun kazan dilində “gözləmək”, “nəzarət etmək, göz yetirmək,

gözətçilik etmək”, “gözü ilə otarmaq”, “kimisə izləmək, güdmək” mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir: andan yaxşılıq *kötmö* — ondan yaxşılıq gözləmə. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1334).

Kilmək — gəlmək

**Zar yıǵlaban zar ingrəgil, rəhmi kilsün,
Yol adaşsanq, rəhmi *kilip* yolǵa salsun,
Xizmət kılǵıl, pırı — muǵan kolunq alsun,
Xizmət kılǵan muradıǵa yitər dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoǵlu”, Bakı, 2004, s. 48).

Qədim türkcədə “hərəkət” anlamlı (getmək, gəlmək, gəzmək, yerimək və s.) ilkin allomorflar yeni-yeni sözləri törətmişdir. Qədim türkcədəki *kilmək//kəlmək//gəlmək* həmin allomorflardan olan *ki-//kə-//gə-//qə-//ya-//ye-* allomorflarından (*ki-//kə-*) törəmişdir. Bunlardan *ya -//yaq* - allomorfundan qədim türkcədə *yaquq* (Azərbaycan dilində yaxın), *yaquqluq* (Azərbaycan dilində yaxınlıq) sözləri törəmişdir. Qədim türkcədə *yaq* - “yaxınlaşmaq” mənasında işlənmişdir: *yaqmışı* ben ertim — mən ona *yaxınlaşdım//yaxın* oldum. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 224).

Kinqümək — genişlənmək

Tövbə kılğan aşıklarğa nuri irür,
Tüni, küni sayım bolsa, könqli yarur,
Kaçan ölüp gurgə kirsə, gurı *kingür*,
Uğan İzim, Rahim, Rahman rahməti bar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 41).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “genişlənmək” mənasında işlənmişdir. Məs.: “yer *kinqüdi* = yer *genidi*, yer genişləndi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 344).

Bu söz “gen, geniş” mənasında olan *kinq* sözündən əmələ gəlmişdir. *Kinq* sözü Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir. Məs.: “*kinq* nənq = gen, geniş nəsnə”; “*kinq* ton opramas, kənqəşlig bilig artmas = gen paltar yıpranmaz, məsləhətli iş pozulmaz”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 312).

Kinq sözü “geniş” mənasında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

◇

Kim ol yolluğ ersə aninq yolu yok

Kim ol yolsuz ersə anqar *kinqrü* yol

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 28).

Tərcüməsi:

Yol kimin haqqıdırsa, onun yolu yoxdur

Yol haqqı olmayana *geniş* yol vardır.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 47).

Qədim türkcədə işlənmiş *keη* sözü *kinq* sözü ilə eyni kökdəndir. *Keη* sözü qədim türkcədə “geniş, böyük, iri”, “bol, çox” (məs.: tuzı etməki ham ası ken kerak - onun çörəyi, duzu və xörəyi bol olmalıdır), “səxavətli” (məs.: yiti köz qulaq saq köñül keη kerak - göz iti, qulaq sağ, könül səxavətli olmalıdır) mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 298).

Qədim türkcədə işlənmiş *keηa*, *keηaş* (gənəşmək şəklində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənir), *keηaşçı*, *geñü* sözləri *geñ* sözü ilə eyni kökdəndir. *Kena* sözü qədim türkcədə “məsləhləşmək” mənasında işlənmişdir: ol meηa *keηadi* — o mənimlə məsləhləşdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 298). *Kenaş* sözü isə qədim türkcədə “məsləhət, məşvərət” (qədi türkcədə *keñiş* variantı da vardır) mənasını bildirmişdir: seniñdin qolur men bu işka *kenaş* — bu işdə sənin məsləhətinə ehtiyacım var. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 299). Qədim türkcədə “məsləhətçi, məsləhət verən, məşvərətçi” mənalarını bildirən *keηaşçı* sözü işlənmişdir: vazir begka tutçı *keηaşçı* bolur — vəzir bəyə həmişə məsləhətçi olur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 299). *Keη* sözü ilə eyni köklü olan *keñü* sözü (Azərbaycan dilində *genimək* şəklində işlənir) qədim türkcədə “genişlənmək, artmaq, böyümək”

mənalarını ifadə etmişdir: yer *keñüdi* — yer *genişləndi//artdı//böyüdü*. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 299).

V.V.Radlov *kiñ//kañ* (kazan dilində “geniş, böyük, iri” mənalarında), *kiñaş//kañaş* (kazan dilində “gənəşmək” mənasında), *kinaşçı* (kazan dilində “məsləhətçi” mənasında) sözlərini lüğətində vermişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1342).

Kolmak — üzr istəmək, tövbə etmək

**Kamuğ dünya yıǵkanlarını vallah kördüm,
Ölər vaktı *kolar* sin dip halın sordum,
Şeytan aydı, imamğa çəngal urdum,
Can çıkarda yıǵlay-yıǵlay kitər, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 49).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “xahiş etmək, istəmək” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “ol mən-din nənq *koldı* = o məndən bir şey istədi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 52).

Başqa bir misal:

“bütün ümlüg kaçça *kolsa*, oturur = paltarı möhkəm olan hara istəsə otura bilər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 264).

Kopmaq — ayağa durmaq, zühur et-

mək

Səhər vaktıda *kopup* — yığlap nalə eylə,
Nalışıngdin yir — köklər nəva kılsun.
Hakka sığnıp köz yaşınqını jalə eylə,
Andın sonqra Hak dərđinqqə dəva kılsun.

(Əhməd Yəsəvi. Divanı hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 39).

Kopmaq sözü Mahmud Kaşğaridə “qopmaq, gəlmək, başlamaq, çıxmaq, baş qaldırmaq” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “irtəş *kopdı* = mübahisə qızışdı, mərəkə qopdu”.

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 161).

Başqa bir misal:

“Tümən çəçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı,
Öküş yatıp üzəldi,
Yerdə *kopa* adhrışur”.

Tərcüməsi:

Min-min çiçək düzüldü,
Qönçəsindən açıldı,
Çox yatarıq sıxıldı,
Yerdən qoparaq ayrışır.

(Yazdan bəhs edərək deyir: min bir çiçək qönçəsindən çıxaraq açıldı, yer altında çox yatarıqdan sıxılan bitkilər filizlənərək ayağa qalxır və bir-birindən ayrılır).

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 271).

Azərbaycan dilində *toz*, *duman qopdu*, *toz*,

duman qalxdı ifadələri işlənir. Burada *qopmaq* və *qalxmaq* sözləri bir-birinin sinonimi kimi çıxış edir. *Qopmaq* və *qalxmaq* sözlərinin ifadə etdiyi “qalxmaq” mənası qədim türkcədə *aqmaq* sözü ilə də bildirilmişdir. Qədim türkcədə *aqmaq* sözü aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

- I. “qalxmaq (yuxarı)”, “çıxmaq, doğmaq (günəş), yüksəlmək” mənalarını bildirir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 16).
- II. “qalxmaq (dumanın, buludun yüksəkliyə, ucalığa qalxması)”, “qopmaq (səs-küy)”, “durmaq (yuxudan)” mənalarını bildirir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 16).
- III. “qabarmaq”, “balaca qalxmaq, azca qalxmaq” mənalarını bildirir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 16).

Qədim türkcədə *aqmaq* sözü “sir-sifətini dəyişmək”, “ağarmaq, solmaq, saralmaq, rəngi qaçmaq” mənalarında da işlənmişdir: ölüm körüp yüzi *aqdı* — ölüm gördü (yaxın adamın) sir-sifəti dəyişdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 16).

Qədim türkcədə *aq* - sözünün “qalxmaq” mənası ilə sinonim olan *ör* - sözü də işlənmişdir. *Ör* - sözü qədim türkcədə “görünmək, görsənmək”, “qalxmaq” mənalarını bildirmişdir: bulut *örüp* kök örtüldü — bulud qalxdı və göy örtüldü; qoy *ördi* — qoyun göründü. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 388).

Qədim türkcədə “yuxarıda, üstdə”, “yuxarı, üzüyuxarı, başıyuxarı” mənalarında *örü* sözü olmuşdur: qılıncın *örü* kötürüp — qılıncını yuxarı qaldırıb. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 390). Bizcə, *örü* sözü *ör* - kökünün törəməsidir. *Ör* - kökündən qədim türkcədə *örüş* sözü (bu söz Azərbaycan dilində işlənir: mal, qoyunun *örüş* yeri) də əmələ gəlmişdir. Qədim türkcədə *örüş* sözü “götürmə, götürülmə, qaldırma, qaldırılma”, “qalxma, çıxma” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 391).

Kop sözü qədim türk yazılı abidələrində “bütünlüklə” mənasında işlənmişdir.

Məs.: Yok çıxay boduniğ *kop* kobartdım, çıxay boduniğ bay kılıtım, az boduniğ üküş kılıtım.

Tərcüməsi:

Yoxsul, kasıb xalqı *bütünlüklə* topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 280).

Kop sözü Mahmud Kaşğaridə “çox: təkid və mübaliğə ədatı” kimi işlənmişdir. Məs.: “*Kop*: mübaliğə və şiddət ədatı”. “oğul *kop* bedhüdi = uşaq çox böyüdü, “*kop* edhgü nənq = çox yaxşı nəsnə”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 336).

Koymaq — qoymaq, imtina etmək

Yiti yaşda Arslan Bab Türkiстанğa kildilər,
Başım *koyup* yıǵladım, halim körüp küldilər,
Minq bir zikrin örgätip mihribanlıǵ kıldılar,
Arslan Babam sözlərin işitinqiz təbərrük.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoǵlu”, Bakı, 2004, s. 33).

Mahmud Kaşğarının lüğətində bu söz “qoymaq, buraxmaq; tökmək, çalxamaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ər küpgə suv *koydı* = adam küpə su qoydu, suyu küpdə çalxaladı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 231).

V.V.Radlov bu sözün *kö* şəklində tarançin dilində “qovmaq” mənasında olduğunu qeyd etmişdir: *ko* = *kağ*, *kabu*, *kabo*, *kau*, *kou*, *ku*. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 498). Kırım, osmanlı, cığatay dillərində *ko*=*kot*, *koi* aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

- I. “qoymaq”, “çəkmək”, “çıxarıb qoymaq”: ad *komak* (osmanlı dilində) — ad qoymaq; bir yana *komak* (osmanlı dilində) — bir yana qoymaq; sıraya *komak* (osmanlı dilində) — sıraya qoymaq; içəri *komak* (osmanlı dilində) — içəri qoymaq və s. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 498).
- II. “icazə vermək, izin vermək”, “qoymaq”, “saxlamaq” (osmanlı dilində): *ko dursun* —

qoy dursun, ardına *komak* — ardına qoymaq
və s. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских
наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть,
с. 499).

III. qara tatar, lebedin, teleut dillərində (*ko=ku*,
koğ) “dalınca getmək, ardınca getmək”.
(В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских на-
речий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.
499).

V.V.Radlov *koi* sözünün də “qoymaq” mənə-
sında türk dillərində işləndiyini lüğətində zəngin
misallar əsasında vermişdir. (В.В.Радлов. Опыт
словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899,
II т., I часть, с. 501-502).

Köymək — yanıb qovrulmaq

**Kul Xacə Əhməd kullu kiçrə sabit bolsam,
Zakir bolup, zikrin aytır Rəbbi disəm,
Zikirində şövkənbən köyüp yansam,
Bu iş birlə, ya Rəb, sini tapkay mu min?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 38).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “yanmaq, yax-
maq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “otunq *köydi*
= odun yandı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 232).

“Oğuznamə”də *göymək* sözü işlənir. Bu söz
“halına yanmaq” mənasındadır.

(Oğuznamə. “Yazıcı”, Bakı, 1987, s. 219).

Oldur - oturmaq, əyləşmək

Oldur sözü (/oltur) qədim türkcədə "oturmaq, əyləşmək", mənasında qədim türkcədə işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 366).

Bizcə, *oturmaq* sözü ilə *oldur* sözü eynidir. *Oturmaq* sözü *ol* və *dur//tur* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Onu da qeyd edək ki, qədim türkcədə *ol* sözü köməkçi fel olmaqla yanaşı, "durmaq, dayanmaq", "yerləşmək, sığmaq", "olmaq" mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 366).

Onqmaq — yaxşılaşmaq, sağalmaq

**Zikrin ayğıl, kanlar aksun közlərinqdin,
Hikmət ayğıl, dürlər tamsun sözlərinqdin,
Güllər onqsun hər yir baskan izlərinqdin,
Güldə baksanq, gül açılıp xəndan bölür.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 59).

Mahmud Kaşğaridə *onqul* sözü "yaxşılaşmaq, düzəlmək, yaxşı olmaq" mənasında işlənmişdir. Məs.: "sü kəl *onqultı* = xəstə yaxşılaşdı".

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
"Ozan", Bakı, I cild, 2006, s. 258).

XII yüzilliyin görkəmli türk ədiblərindən olan Əhməd Yügnəkinin "Atəbətül-həqaiq" adlı fəlsəfi-didaktik poemasında *onqa* sözü "nəsib, qismət, hissə, fayda, pay" mənasını bildirir. Məs.:

İlahi öküş həmd ayur mən sanqa

Səninq rəhmətinqdən umar mən onqa

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 14).

Tərcüməsi:

İlahi, (daima) sənə çox həmd edirəm

(Daima) sənin rəhmətindən fayda umuram

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 32).

Yaxud:

Kamuğ türlüg iştə biligsiz onqı

Ökünç ol anqar yok onq anda adın

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 18).

Tərcüməsi:

Hər işdə biliksizin qisməti peşmançılıqdır

Və ona bundan başqa qismət yoxdur

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 36).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində *onqul* sözü “yaxşılaşmaq” mənasında işlənmişdir. Misala diqqət yetirək:

Bəxıllık otalap onqulmaz ig ol

Birimdin bəxıl əlgi ked bərklig ol

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 23).

Tərcüməsi:

Xəsislik dərman ilə yaxşı olmaz, bir xəstəlikdir

Nəzir verməkdə xəsisin əli çox bərkdir

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 41).

Onu da qeyd edək ki, *onqmaq, onqsun, onqul, onqa, onq* sözləri eyni kökdən təşəkkül tapmış sözlərdir.

Qədim türkcədə *qut* və *qutadqu* sözləri də işlənmişdir ki, təhlil olunan sözlərlə nisbi mənada olsa da, sinonimlik yaradır. *Qut* sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

- I. “can, ruh”, “ürək, könül, qəlb”, “həyat gücü” mənasında: mən səna başumnu *qutumnu* bera— mən sənə başımı, canımı verirəm. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 471).
- II. “təqvim elementi”, “ünsür” mənasında: grafi sanıçar ol *quti* suv — onun planeti saturn; onun (təqvim) elementi sudur; on toquz yaşlıq erür *quti* torpaq — yaşı on doqquz; (təqvim) elementi torpaqdır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 471).
- III. “bəxt, səadət, tale, xoşbəxtlik”, “bərəkət, bolluq, firavanlıq”, “salamatlıq, əmin-amanlıq”, “müvəffəqiyyət, uğur”, “uğurlu, yaxşı, sağ-salamat” mənalarında. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 471). Qədim türkcədə *qut* sözündən yaranmış *quta* — (“xoşbəxt olmaq” mənasında), *qutad* (“xoşbəxt olmaq” mənasında), *qutadmaq* (“xoşbəxt olmaq” mənasında) sözləri də işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 472).

Kut sözünün türk dillərində ifadə etdiyi mənaları L.Z.Budaqov lüğətində misallarla vermişdir. Onun lüğətində *kut* sözünün mənaları belədir: “həyat”, “bəxt, səadət, tale, xoşbəxtlik”, “ürək, qəlb, könül”, “qoçaqlıq, igidlik, cəsurluq, mərdlik”, (altay dilində) “can, ruh”, “ruhlu olma, sağlam olma” və s. (Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 69-70).

V.V.Radlov *kot=kut* sözünün kazan dilindəki mənalərini belə vermişdir: “səhhət, sağlamlıq, cansağlığı”, “insanın can sağlığı”. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.681). Bizcə, V.V.Radlovun kazan dilindən verdiyi *kotlo* — (“təbrik etmək”) sözü də *kot=kut* sözündən əmələ gəlmişdir: *kot//kut*-la. Eləcə də kazan dilindəki *kotlou* (“təbrik”), *kotlo* (“sağlam”, “yaxşı vəziyyətdə olmaq”, “xoşbəxt, bəxtli”) sözləri *kot//kut* sözündən yaranmışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с.681-682).

V.V.Radlov *kut* sözünün teleut, qara qırğız, uyuğur və cığatay dillərində “sədət, xoşbəxtlik, tale” mənalərində olduğunu da qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 990-991). Bundan başqa, *kut* sözünün teleut dilində “həyat eşqi”, “can, ruh” mənalərində işləndiyini də qeyd etmişdir: *kudu çıktı* (müqayisə et: Azərbaycan dilində (gülməkdən) özündən getdi). Cığatay dilində *kutan* — sözünün (*kut-an*) “sevinmək”, “xoşbəxt olmaq” mənalərini da lüğətə daxil etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 991-992).

V.V.Radlovun lüğətindəki bir sıra sözlərin *kut* sözündən əmələ gəldiyindən bəhs etməmək mümkün deyildir. Həmin sözlərin bir qismi aşağıdakılardır:

kutkal =kutul (cığatay dilində) “xilas edilmiş, qurtarılmış, nicat verilmiş”;

kutla — (karaim dilində) “əziz tutmaq, müqəddəs saymaq”;

katlan — (osmanlı dilində) “xoşbəxt olmaq”, “yemək əldə etmək”;

kutlandır — (osmanlı dilində) “yemləmək”;
kutlu (koman, krım dilində) “bəxtli, xoşbəxt”,
 bəxtiyar;

kutlu (barabın dilində), kutluk (uyğur dilində)
 “bəxtli, xoşbəxt, bəxtiyar” və s. (B.V.Радлов.
 Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург,
 1899, II т., I часть, с. 995-996).

V.V.Radlov *kuda* sözünün uyğur dilində “dost,
 yoldaş”, altay dilində “elçi, quda” mənalарında ol-
 duğunu və *kudai* sözünün teleut dilində “Allah,
 Tanrı” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir.
 (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий.
 Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 998). *Kuda* sö-
 zünün (Azərbaycan dilində quda) “dost, yoldaş”,
 “elçi, quda” mənalарı, *kudai* sözünün “Allah, Tan-
 rı” mənalарı (müqayisə et: Azərbaycan dilində *xuda*
 (kuda~xuda; k~x əvəzlənməsi) “Allah, Tanrı” mə-
 nasında) imkan verir qeyd edək ki, *kut* sözü ilə bun-
 ların hər biri arasında bir etimoloji yaxınlıq vardır.

Müqayisə etsək yerinə düşər ki, yazılı mənbə-
 lərdə “yaxşı, seçmə” mənasında olan *talı*, “yaxşı”
 mənasında olan *edgü*, “yaxşı, gözəl” mənasında
 olan *uz*, “gözəl” mənasında olan *görlük* sözləri iş-
 lənmişdir. Bu sözlərə Əhməd Yügnəkinin “Atə-
 bətül-həqaiq” əsərində rast gəlirik:

Ol ol xalk *talı* kişi kutluğı

Törütmişə yok bil anqa tuş tenqə

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
 ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 15).

Tərcüməsi:

O, xəlq olunanların xası və insanların ən bəxtəvəridir,

Bil ki, yaradılanların arasında onun tayı-bərabəri yoxdur.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
 ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 33).

**İsiz kılğan ərkə sən edgü kıl a
Kərəmning başı bu erür ked bilə
Əgər kəlsə ərdin banqa edgülük
Öküş kıl ol ərning sənəsin tİLə**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 25).

Tərcüməsi:

**Pislik edən adama sən yaxşılıq et
Kərəmin başı budur, bunu yaxşı bil
Əgər bir kəsdən sənə yaxşılıq gələrsə
O adamı çox mədh et və (onun tərifini) istə**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 44).

**Anın uz erür bu kitab bir süzük
Talulap gətürdüm kəmiştim çözük**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 30).

Tərcüməsi:

**Onun üçün bu gözəl və süzölmüş (cılalanmış) bir kitabdır
Sözləri seçərək gətirdim və çözülmüşləri atdım**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 49).

**Köki körklüg ərning xuyı körklüg ol
Bu körklüg kılığka könqül örklüg ol**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 25).

Tərcüməsi:

**Əsli gözəl olan adamın xasiyyəti də gözəl olar
Bu gözəl xasiyyətli adama könül bağlanar**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 44).

Qədim türkcədə *körklüg* sözünün əmələ gəldiyi *körk* sözü işlənmişdir. *Körk* sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənaları bildirmişdir.

- I. “surət, sima, şəkil”, “təsvir etmə, göstərmə” mənalarını bildirmişdir: *meniñ körkümka* tapıq uduq qılsun — qoy mənim surətim qarşısında baş əysin. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317).
- II. “gözəllik”, “üz, sifət, zahiri görünüş” mənalarında işlənmişdir: *yay körkiņa* inanma — yay gözəlliyinə inanma; *kişi körkü* söz ol—insanın gözəlliyi sözündədir; *eran körki* aql — kişinin gözəlliyi ağındadır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317).
- III. “görünüş”, “əlamət, nişanə” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317).

Qədim türkcədə *körk* sözündən əmələ gəlmiş *körgıt//körgüt//körgür* (“göstərmək” mənasında: *bezənip bu dünya özin körgitür* — bu dünya bəzənib özünü göstərir; *ol meņa neñ körgütü* — o mənə bir şey göstərdi; *men seņa başlap yolnu körgürür* — mən nağıl edim//danışım sənə və sənə yolu göstərəcəyəm. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317), *körgıtmak* (“göstərmə” mənasında), *körgülüg* (“görməli, məşhur” mənasında) sözləri də işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 317).

V.V.Radlov koman, uyğur, cığatay dillərində *körk* sözünün “gözəllik, göyçəklik, qəşənglik” mənasında, *körkam* sözünün cığatay dilində “gözəl, göyçək, qəşəng”, “çox gözəl, çox qəşəng, əla, çox yaxşı” mənalarında, *kürik* sözünün tobol dilində “gözəl göyçək, qəşəng” mənalarında işləndiyini lüğətində

vermişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., II часть, с.1259-1260,1455).

Öçmək — sönmək

**Zikrin tamam kılıp öttüm divanəğa,
Hakdın özgə hiç sözləməy biganəğa,
Şəmin izləp şagird kirdim pərvanəğa,
Ahkər bolup köyüp — yanıp öçtim muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 9).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə *öçür* şəklində işlənmiş və “söndürmək, yatışdırmaq, soluğunu kəsmək” mənalarında olmuşdur. Məs.: “ol otuğ *öçürdi* = o, odu söndürdü”; “otuğ odhğuç birlə *öçürməs* = odu atəşlə söndürməzlər”; “anınq öp-kəsin *öçürdi* = onun hirsini soyutdu”; “ol anı urup tını *öçürdi* = o onu döyərək soluğunu kəsdi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 227-228).

Bu söz Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-hə-qaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Yalnlansa tutnup ğəzəb hıkd otı
Həlimlik suvın saç ol otını *öçür***

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 26).

Tərcüməsi:

**Qəzəb və düşmənçilik odu tutaşıb alovlanısa
Yumşaqılıq suyunu səp və odu söndür**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 44).

Örkülmək — dörd yanı dolaşmaq

Hər dəm başı *örkülüp*, közi xalka tilmürüp,
Hu-hu tiyü çörkülüp giryan bolğan aşıklar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 115).

Ötəlmək — keçib getmək

Makamıdın *ötəlməyin* Gibril kaldı,
Cılavnı ol Mikail kilip aldı,
Axır dəmdə ol Mikail xarıp kaldı,
Çın ümmət sin, istip dürud aytnıq, dostlar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 83).

Örtəlmək — yandırmaq

Ötkənlərdin ibrət alıp yolğa kirməy,
Növbə, fəryad aytıp anda *örtəp* yanmay,
Kiçə-kündüz yörimiş min özni bilməy,
Sorar bolsa min kul anda, nə kılğay min?

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 80).

Mahmud Kaşğaridə *örtə* sözü “yaxmaq, yandırmaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ol otunq *örtədi* = o, odun yaxdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 299).

Mahmuş Kaşğaridə “yaxılmaq, yandırılmaq” mənasında olan *örtəl*, “yanmaq, tutuşmaq” mənasında olan *örtən* sözləri işlənmişdir.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, IV cild, 2006, s. 414).

Örtən sözü Mahmud Kaşğaridə “qızarmaq (bulud, üfüt)” mənasındadır. Məs.: “bulıt *örtəndi* = bulud qızardı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 284).

Azərbaycan dilinin Qafan dialektində “yandırmaq” mənasında olan *örtəndirməx'* sözü işlənir. Məs.: Qoyma uşağı yayın isdisində aparır *örtəndirsin*.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, s. 389.)

Qədim türk yazılı abidələrində “yanmış” mənasında olan *örtənmiş* sözü işlənmişdir. Məs.: Uluğ eb *örtənmiş*, katıña təgi kadmaduk, bökiñə təgi kodm (ad)uk, - tir.

Tərcüməsi:

Böyük ev *yanmış* (örtən alov), mərtəbələrində tək qalmamış, bünövrəsinə tək qoymamış, - deyir.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 384).

Sa - danışmaq, demək, söyləmək

Sa - sözü uyğur dilində "danışmaq, demək, söyləmək", "saymaq, hesablamaq", "hesab etmək, güman etmək" mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с. 216).

Azərbaycan dilindəki *sanmaq, saymaq, sanamaq, sadalamaq* sözləri *sa* sözünün bu mənaları ilə əlaqəlidir.

Sa sözünün mənə tutumu geniş olmuşdur. Bu söz aşağıdakı mənaları da bildirmişdir:

- I. "soğan", "yaу, kaman" (saqay dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с. 215).
- II. "qala, saray", "kilid, qıfıl" (uyğur dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с. 215).
- III. "çalağan" (tarançin dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с.217).
- IV. "püfə, saman" (teleut, şor dillərində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с.217).
- V. "sağlam", "sağ (qol, ayaq)" (osmanlı dilində). (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с. 217).

Azərbaycan dilində bu mənə sağ sözü ilə bildirilir. Aydınca görünür ki, *sa* sözündən *sağ* sözü əmələ gəlmişdir. Bəzi türk dillərində (komandin, qırğız, kazan, tobol dillərində)

"sağlam", "ayıq, sağlam düşüncəli" mənalarını *say* sözü bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с. 233).

Beləliklə, *sağ* və *say* variantlarının mövcudluğu onu təsdiq edir ki, türk dillərində *ğ* və *y* səsləri bir-birini əvəz etmişdir. Yəni türk dillərində *ğ* ~ *y* əvəzlənməsi olmuşdur.

VI. "sağmaq" (osmanlı, altay, teleut dillərində).

(В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с. 217).

Azərbaycan dilində "sağmaq" mənası işlənilir və *sa* sözündən əmələ gəldiyini təsdiq edir.

VII. "qüvvə, qüvvət, güc", "zor", "iqtidar,

qüdrət", "vaxt, zaman, çağ" (qırğız, komandin, kazan, tobol dillərində).

(В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., I часть, с. 218).

Azərbaycan dilində "vaxt, zaman, çağ" mənasını *çağ* sözü bildirir. Görünür ki, *s-ç* əvəzlənməsi *sa* sözünün *ça* variantını yaratmış, buradan da *çağ* sözü əmələ gəlmişdir.

Sayramak — ötmək, civildəmək

Arif aşık can mülkidə ələm tartsa,

On sikiz minq kamuğ aləm ğulğul bolur,

Könqül kuşı şövk kanatın tutup uçsa,

Cümlə vücud yadın *sayrar*, bülbül bolur.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

"Çaşıoğlu", Bakı, 2004, s. 57).

Azərbaycan dilində *səyrimək* sözü işlənir. Bu söz (məs.: gözün səyriməsi) *sayramaq* sözü ilə eynidir.

Hər iki söz fonetik cəhətdən fərqlənsə də, mənaları üst-üstə düşür. Bundan başqa, “Oğuznamə”də “dəf etmək, ötüşdürmək” mənasında olan *savmaq* və “ötüb keçmək” mənasında olan *savılmaq* sözləri işlənir.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 220).

“Oğuznamə”dəki *savmaq*, *savılmaq* sözləri *sayramaq//səyrimək* sözü ilə eyni kökdəndir (*say//səy//sav*).

Sögmək — söymək, təhqir etmək

**Şomlugumdın tağ u taşlar sögti mini,
Fasih tildə sögüp aydı, filinq kannı,
Aşık bolsanq əvvəl barıp Hakkını tanı,
Məhrəm bolup yir astığa kirdim muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 27).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə *sökmək* şəklində işlənmişdir. Məs.: “ol anı *sökdi* = o ona söydü, o onu söydü, həqarət etdi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 180).

Söymək — sevmək

**Muhabbətliğ aşıklarını Xuda söydi,
Anınq üçün dünya ukbın talak koydı,**

**Candın kiçip yaşın saçır aşık boldı,
Ruzi — məhşər dıdarını körər irmiş.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 70).

Bakı dialektində “sevgilin” mənasında olan *söygülün* sözü işlənir. Məs.: *Söygülün kimdi?*

Sözləmək — söyləmək, söz demək

**Tən sözləməs, can sözləməs, iman sözlər,
Candın kiçkən çın aşıklar Haknı közlər,
Ariflərgə hizmət kılıp yolın tüzlər,
Ol aşıkını xəlayıqka sultan kılır.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 64).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “söyləmək, danışmaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “tümən türlüg *sözlədi* = çoxlu, müxtəlif, bir yığın söz söylədi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 400).

Tınlamaq — dinləmək

**Dərdsiz adəm adəm irməs, muni anqlanq,
İşksiz adəm hayvan cinsi, muni *tinqlanq*,
Könlünqizdə işk bөлmasa, manqa yığlanq,
Giryanlarğa xas işkımını ata kıldım.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 35).

Bu söz “dinləmək” mənasında qədim türk ya-

zılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Öbkələpən təzipən barmış, yana sakınmış kəlmiş, ögüm öten alayın, kaqım sabın *tinlayın* — tip, gəlmiş, - tir.

Tərcüməsi:

Küsüb qaçıb getmiş, yenə fikirləşib gəlmiş, ana nəsihəti alım, ata sözü *dinləyim*, - deyib gəlmiş, - deyir.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 389).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “dinləmək” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ər söz *tinqladı* = adam söz dinlədi, sözə qulaq asdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 350).

Mahmud Kaşğaridə *tinmaq* sözü də işlənmişdir və “dinləmək, nəfəs almaq; dinmək, sonu gəlmək” mənalarını bildirmişdir. Məs.: “yağmur *tındı* = yağmur dayandı, yağış dindi”.

Başqa bir misal:

“ər uluğ *tındı* = adam tövşüyə-tövşüyə nəfəs aldı”.

Mahmud Kaşğari *tinmaq* sözü barədə həm də belə yazır: “Tındı: “aruk tındı = yorğun adam dincəldi”. Oğuzlar bir adamın danışmasını istəmədikləri zaman “tinma!” deyirlər. Bu, əslində “susma!” deməkdir. Digər türklər isə “sus!” mənasında “tin!” deyirlər. Onlar “tinma!” dedikləri zaman “susma!” mənası anlaşılır. Oğuzlar burada yanılmışlar”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 54).

Mahmud Kaşğaridə *tin* sözü “ruh, nəfəs, soluğ” mənasında da işlənmişdir. Məs.: “anınıq *tin* kəsildi=onun nəfəsi kəsildi, ruhu çıxdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 349).

**“Kaklar kamuğ kögərđi,
Tağlar başı ilərđi,
Ajun *tin* yılırđı,
Tütü çəçək çərkəşür”**

Tərcüməsi:

**Quru tamam göl oldu,
Dağlar başı göründü,
Dünyanın nəfəsi qızdı,
Dürlü çiçəklər sıralandı.**

(Yazı tərənnüm edir: su artdı, çala-çuxuru doldurdu, dağların başı göründü, dünyanın nəfəsi qızdı, gül-çiçək açdı).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 278-279).

Bu sözlərin ilkin *ti//tin* kökündən yarandığını söyləmək mümkündür.

**Tındırmaq — dindirmək,
sakitləşdirmək**

**Kəbə işkin açturğan, barça bütni sındurğan,
Rəsul könqlin *tındurğan* ədalətliğ ömərdür.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 98).

Tıgmək — çatmaq

İşk babını Mövlam açkaç manqa *tigdi*
Tofrak kılıp, hazır bol dip boynum igdi
Baron sıfat mələmətni akı *tigdi*
Peykan alıp yürək bağrım *tiştım* muna.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 7).

“Çatmaq” mənasında Əhməd Yügnəkinin
“Atəbətül-həqaiq” əsərində *təgmək* sözü işlən-
mişdir.

Məs.:

Əgilməz könqülni axı ər əgər
Təgilməz muradğa axı ər təgər

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 22).

Tərcüməsi:

Əyilməz könülü cəmərđ adam əyər
Əl çatmaz murada cəmərđ adam yetişər

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 41).

Azərbaycan dilində *dəymək* sözü (kiməsə baş
çəkmək, kimisə yoxlamaq mənasında) işlənir.
Dəymək, tıgmək, təgilmək sözləri *dəy//tıg//təg* kö-
künün törəmələridir.

◇ Buludxan Xəlilov

Tifmək — təpmək

Dünya *tifməy* raks u səmə urgən cahil
Hak yadını bir dəm aytmay yörür ğafil,

**Dərviş min dir, dünya sarı könqli mayıl,
Dünya üçün raxs u səma urdu, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 54).

Tilmək — dəlmək, deşmək

**Əya, ğafil, Hak zikrini *tildin* koyma,
Dünyalıkdın bir zərrəni kolğa alma,
İrənlərnı arkasıdın hərgiz kalma,
Yolğa kirgən axır murad tapar, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 50).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində “uzununa *yarmaq* və ya *kəsmək*” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ər yarındak *tildi*=adam qayış yardı”. Mahmud Kaşğari yazır: “Uzununa yazılan hər şey üçün belə deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, II cild, 2006, s. 50).

Tolğanmaq — dolanmaq, dolaşmaq

**Tokuzumda *tolğanmadım* toğru yolğa,
Təbərrük dip alıp yördi koldın kolğa,
Kuvanmadım bu sözlərgə, kaçdım çölgə,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 13).

Tozmaq — gəzmək, köhnəlmək

**Tüsim uzaq, burak tozar, kitsə bazar,
Dünya bazar, içrə kirip kullar azar,
Başım bizar, yaşım sizar, kanım tozar,
Atım Əhməd, Türkistandır ilim məninq.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 37).

Qədim türkcədə “yerimək, yüyürmək, gəzmək, getmək, gəlmək” anlamlı (“hərəkət” anlamlı) sözlər yaxın mənalı ilkin allomorflardan törəmişdir. Onların bir çoxusu nəinki müasir türk dillərində, o cümlədən qədim türkcəyə aid yazılı mənbələrdə öz izini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Belə ilkin allomorfları yalnız bərpa etməklə, törətdikləri sözlərdə axtarmaqla üzə çıxarmaq mümkün olar. Bu mənada *tozmaq//təzmək* sözü (“gəzmək” mənasında) *toz-//təz* - allomorfu ilə bağlıdır. Bu söz *təz* - şəklində qədim türkcədə işlənmişdir.

Təz - sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənalarını bildirmişdir:

- I. “qaçmaq, yüyürmək, sürətlə getmək, qaçıb gızlənmək, qaçıb qurtarmaq, qaçıb getmək” mənaları. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 57).
- II. “uzaqlaşmaq, çəkilmək, rədd olmaq, getmək” mənaları. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 557).

Qədim türkcədə *tez* - sözü *bar* -, *küra*, *qaç* - sözləri ilə birgə işlənmiş (*tez bar*, *tez küra*, *tez qaç*) “qaçmaq, qaçıb getmək” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 557).

Deməli, *toz-//təz//* allomorfları *ye-//ke-//kə-//qə-//ya* və s. ilkin allomorflarla etimoloji cəhətdən eyni yuvadandır. Hətta bu yuvanın “hərə-kət” anlamı ilə sinonim olan digər söz kökləri, allomorflar da mövcud olmuşdur. Məsələn, belə allomorflardan biri də *ad-//ay-* allomorfudur. Bu allomorflar hələ qədim türkcədə birikmə prosesini sona yetirmişdir. Qədim türkcədə işlənmiş *adaq*, *adır*, *adırt*, *ayran* və s. sözlərdə bu allomorfları bərpa etmək olur. Ona görə də bu sözlərin hər birinin izahına diqqət yetirək.

Adaq sözü “ayaq (insan və digər canlıların)” (məs: *adaqı* ud *adaqı* teg — onun ayağı buğa ayağı kimidir), “ayaqcıq”, “dayaq, dəstək, altlıq (hər hansı əşyanın, cismin)”, “əsas, özül, bünövrə, oturacaq (əşyanın, cismin)”, “ətək, dib (dağın)” (məs.: muzday tegan taqnuş *adaqıqa* keldi — (o) Muzday adlanan dağın ətəyinə gəldi), “çay ağzı, mənsub” (məs.: ol suvuş *adaqı* — o çayın ağzı) mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 8).

Adaq sözü Azərbaycan dilində *ayaq* kimi işlənir. Burada *d//y* səsəvəzlənməsini nəzərə almaq “azımdır. *Adaq* sözündəki *ad* - morfemi “ağıрмаq” mənasındadır. *Ayaq* variantındakı *ay* - morfemi də belədir. Qədim türkcədə *yayaq//yadak* (*y-ay-aq//yad-ak*) “piyada getmək” mənasındadır (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 226) və *ay-//ad* - morfemindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *yayaq* (“ayaqla, piyada getmək” mənasında) sözü işlənir. *Ad-//ay* - morfeminin “ayırmaq” mənasını qədim türkcədə işlənmiş *adır* - (Azərbaycan dilindəki ayır -) sözündə də bərpa etmək mümkündür.

Adır - sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənələrdə işlənmişdir:

- I. “ayırmaq, bir-birindən ayırmaq, ayırı salmaq” mənası. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 11).
- II. “sökülmək, qaydaya salmaq”, “anlamaq, qanmaq” mənası. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 11).
- III. “ayırmaq, aralarına hədd qoymaq” mənası. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 11).
- IV. “(kiminsə) ölümünü yaşamaq” mənası: altı yaşında qatı *adırdım* bilinmədim üç eçimə yıta *adırdım* — altı yaşında atamdan ayrıldım (atamı itirdim//öldü mənasında) bilmədim, üç böyük qardaşımdan ayrıldım (itirdim//öldü mənasında). (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 12).

Qədim türkcədəki *adırlı* - (ayırılmaq mənasında; Azərbaycan dilində ayrılmaq), *adırtla* - (ayırtlamaq mənasında; Azərbaycan dilində ayırtlamaq), *adru* (ayrı mənasında; Azərbaycan dilində ayırı) sözləri *ad-//ay* - morfeminin törəmələridir.

Qədim türkcədə işlənən *ayran* (içki növü) sözü də *ad-//ay* - morfeminin “ayırmaq” mənasının törəməsidir. *Ayran* inək südündən hazırlanmış qatığın nəhrədə çalxanması ilə yaranır. Belə ki, qatıq nəhrədə çalxandıqdan sonra yağ yaranır, yerdə qalan duru, maye hissə isə *ayran* olur. Hətta *ayranı* südünə birbaşa nəhrədə çalxalamaq yolu ilə də əldə etmişlər. Nəhrədə süd çalxandıqdan sonra yağ yaranmış, yerdə qalan duru, maye hissə isə *ayran* olmuşdur. Sərinləşdirici bir içki növü kimi *ayrandan* lap qədimlərdən istifadə etmişlər. Qədim

türklərdə içki növü kimi *ayranla* yanaşı, *yoqurt*dan da istifadə olunmuşdur. **Yoqurt** qədim türkcədə “kəsmikləşmiş *südə/qatıq*” mənasındadır: yoqurt udıstı — kəsmikləşmiş *südə/qatıq* uyuşdu (yəni qatıq tutdu); ol sirkəni yoqurtqa *qattı* — o sirkəni kəsmikləşmiş *südə/qatığa* qatdı. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 270). *Yoqurt* içki növü proseslə bağlı olaraq belə adlandırılmışdır. Belə ki, qədim türkcədə *yoqur* - sözü aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

I. “qarışdırmaq”, “yoğurmaq (xəmir), “tutmaq” (palçıq) mənasını: künçit yağı birlə *yoqurup* - künçüt yağı ilə qarışdırıb. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 270). Doğrudan da nəhrədə südü atıb-tutmaq, qarışdırmaq (buna nəhrənin çalxalanması deyilir) *yoqurt* yaranır. Prosesin özü isə *yoqurmaq* (Azərbaycan dilində *yoğurmaq*) adlanır. Azərbaycan dilində *xəmirin yoğrulması, süzmənin yoğrulması, südün çalınması* ifadələri də belə yaranmışdır.

II. “keçmək, aşmaq, addamaq”, “çevirmək”, “təzədən bişirmək, təzədən qaynatmaq” mənası. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 270).

Qədim türkcədə *yoqur* - sözünün hər iki mənası ilə yaxınlıq yarıdan, daha doğrusu, bu sözdən yaranmış *yoqurquc* sözü (*yoqur-quc*) “oxlov”, “val” (dəzğahda) mənasında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 270).

Qədim türkcədə sərinləşdirici içki növlərindən biri də *kımız/qımız* olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с.

444). Hal-hazırda Orta Asiya türkləri bu içki növündən istifadə edirlər.

Tu//Tuğ//Do//Doğ - doğmaq, çıxmaq (günəşin çıxması)

Tu sözü altay, teleut, şor, saqay, koybal, qırğız, qara qırğız, kazan, koman, kaçın dillərində "doğmaq, yaratmaq, törətmək", "yumurtlamaq" mənalarında işlənmişdir: kuştar *tup-yat* (altay dilində) - quşlar yumurtladı. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.1422).

Tu sözü kazan dilində "doğulmaq, anadan olmaq", "törənmək, doğmaq, əmələ gəlmək" mənalarındadır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1422).

Tu sözü kazan dilində "çıxmaq", "doğmaq", "qalxmaq, yüksəlmək" mənalarında olmuşdur: köyoş *tudi* - günəş doğdu/çıxdı; ai *tudi* - ay çıxdı. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1422).

V.V.Radlov *tuğ* sözünün də tarançin dilində (=toğ, tok) "doğulmaq, anadan olmaq", "törənmək, doğmaq, əmələ gəlmək" mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1430). Osmanlı dilində *dö* sözü (=doğ) "doğulmaq, anadan olmaq", "törənmək, doğmaq, əmələ gəlmək" mənalarında, *doğ* sözü (=toğ, dö, tü) həmin mənalarla yanaşı, "çıxmaq", "doğmaq", "qalxmaq, yüksəlmək (günəş və

ulduzlara aiddir)" və (vaxtında) "gəlmək", "ortaya çıxmaq (fikrin)" mənalарında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1701, 1705).

Onu da qeyd edək ki, osmanlı və kırım dillərində "nəvə" mənasında *torun* sözü işlənir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1183). Bircə, *torun* sözü *tu//do* kökünün "doğmaq, yaratmaq, törətmək" mənalарı ilə bağlıdır. *Torun* sözünün "dəvə balası, köşək" mənalарını da V.V.Radlov lüğətində vermişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1183).

Torun sözü türk dilindən erməni dilinə keçmiş və "nəvə" mənasında işlənir.

Tüt - tütüləmək, tüstü vermək

Tüt sözü osmanlı dilində "tütüləmək, tüstü vermək, tüstü buraxmaq" mənalарında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с.1571).

Görünür ki, *tütün* sözü *tüt* sözündən əmələ gəlmişdir. *Tütün* sözü türk dillərində (məs.: osmanlı, cığatay, kırım, qırğız, tarançin və s. dillərdə) "tüstü", "çəkməli tütün" mənalарında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., II часть, с. 1572, 1573).

Ukmaq//Unmaq — anlamaq,

dərək etmək

Dür — gühər sözün aləmgə saçsa,

Okup ukxa kəlam-ı Haknı açsa.

(Əhməd Yəsəvi. Divanı hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 89).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “anlamaq” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ər ışın *ukdı*=adam işini anladı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 220).

Uk sözü “anlamaq” mənasında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində işlənmişdir. Məs.:

Biligsiz nə aysa ayur *ukmadın*

Anın öz tili öz başını yiyür

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 19).

Tərcüməsi:

Biligsiz nə söyləsə *anlamadan* söylər

Onun öz dili öz başını yeyür

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 37).

Uk sözündən tarixən *ukuş* sözü yaranmışdır. *Ukuş* sözü “anlayış, ağıl” mənasında olmuşdur. Bu söz Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində işlənmişdir. Məs.:

Kamuğ təgdəçi nənq kazadın erür

***İkuşuzlar* anı səbəbdin körür.**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 29).

Tərcüməsi:

Başa gələn hər şey qəzadan gələr

Anlayışı olmayanlar onu səbəbdən görürlər

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 48).

Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən *unamax* sözü *ukmaq/unmaq* sözü ilə bağlıdır. *Unamax* sözü Ağcabədi, Gədəbəy, Karvansaray, Kürdəmir, Qazax, Mingəçevir, Tovuz dialektlərində “başa düşmək, anlamaq” mənasında işlənir. Məs.: Doğrusu, söylədiyini eşitdim, əmbə nə didiyini *unamadım* (Qazax dialektində); O, sən gəldiyini çoxdan *unamışdı* (Karvansaray dialektində); Heş *unamazdım* kin, səni taparam burda (Gədəbəy dialektində).

(Azərbaycan dilinin dialektoloji düğəti.
Bakı, 2007, s. 518).

Ulamaq — əlavə etmək, birləşdirmək

Sözni aydım, hər kim bolsa dıdartaləb

Cannı canğa peyvənd kılıp rəngi *ulab*

Ğarıb, fakır yetemlərni kondin avlab

Köndi bütün xəlayıkdın kaçtem muna.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 7).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “ulaşmaq, tapışmaq; calamaq, əlavə etmək” mənalığında işlənmişdir. Məs.: “Ol yıp *uladı* = o, ipi bir-birinə bağladı”; “ol yağuk *uladı* = o, qohumlara, yaxın

adamlara baş çəkdi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 238).

Ula sözü qədim türk yazılı abidələrində “bağ-lamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca getmək” mənalarında işlənmişdir. Məs.:

Teñri mən. Sınukının səpərmən, üzükünün
ulayır mən, ilig itmiş mən.

Tərcüməsi:

Tanrısıyam. Sınığlarını birləşdirərəm, üzül-müslərini *calaşdıraram*. El düzəltmişəm.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 388).

Bu sözlə bağlı olan *ulayu* sözü də qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir. *Ulayu* sözü “izlə-yən, ardıcıl, qoşulan” mənaları ilə yanaşı, “başqa” mənasını da bildirmişdir. Məs.: Ögim katun, *ulayu* öglərim, əkələrim, kəlihim, kunçuyularım bunça yemə tirigi kün boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yat-tu kaltaçı ertigiz.

Tərcüməsi:

Anam xatun, *başqa* analarım, böyük bacıla-rım, gəlinlərim, xanımlarım — bunca diriləriniz kəniz olsa idi, ölüləriniz yurdda, yolda yataraq qal-ası idi.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 286).

Ula sözü Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində “bağlamaq, əlavə etmək” mənalarındadır:

Biligdin urur mən sözümkə ula

Biligligkə ya dost özünqni ula

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 17).

Tərcüməsi:

Bilikdən sözümə təməl qoyaram

Ey dost, bilikli ilə yaxın olmağa çalış

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 35).

V.V.Radlov öz lüğətində *ulaş* sözünü qeyd almışdır. Bu söz *ula* - sözü ilə bağlıdır. V.V.Radlov *ulaş* sözünün aşağıdakı mənalarını qeyd etmişdir:

- I. *ulaş* sözü teleut və cığatay dillərində “eyni istiqamətdə olan”, “dalbadal” mənalarını bildirmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с.1684).
- II. *ulaş* sözü uyğur, cığatay və osmanlı dilində “birləşmək, bitişmək, bağlanmaq”, “toхunmaq, əl vurmaq, dəymək, üz-üzə gəlmək” mənalarını bildirmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с.1684).
- III. bu söz uyğur dilində “bir-biri ilə əlaqəsi olmaq”, “bir-biri ilə münasibətdə olmaq” mənalarını bildirmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с.1684).
- IV. *ulaş* sözü cığatay türkcəsində “bir-biri ilə əlaqəyə girmək” mənasını bildirmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с.1685).

V. *ulaş* sözü osmanlı dilində “qarayaxa, təngə gətirən, zəhləpəran, əlçəkməz (xəstəlik)” mənalarında işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с.1685).

Ulamaq sözü *ulamax* şəklində Göyçay, İmişli dialektlərində “birləşdirmək, calamaq, əlavə etmək” mənalarında işlənir. Məs.: Mı:n başına ağac *ulamasan*, çatmaz (İmişli dialektində); Həbələ bazı olurdu, ucuna da ağac *uluyarduğ* (Göyçay dialektində).

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, s. 517).

Çox güman ki, *ulamaq* sözü ilkin “u” kökündən təşəkkül tapmışdır: *u-la-maq*.

İlkin “u” kökü yazılı mənbələrimizdə işlənmişdir. Məsələn, bu kökün Əhməd Yügnəkinin “Atəbətul-həqaiq” əsərində “bacarmaq, qüdrətli olmaq” mənalarına təsadüf olunur:

Ögü bilməz ərkə ögüt ögrətür

Anıq berr u cudi bedi ihsanı

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 16).

Tərcüməsi:

Onun xeyirxahlığı, səxavəti, misilsiz ehsanı

Tərif bacarmayan adamı da dilə gətirən

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 34).

Ulaşmaq — çatmaq

Közüm tüştü, könqlüm uçtı, Ərşka açtı,

Ömrüm kiçti, nəfsim açtı, bəhrim taştı,

**Karvan köçti, mənzil açtı, xarıp tüştü,
Sır ulaştı, nitəg bolğay halım məninq?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 37).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “çatmaq, bitişmək, birləşmək” mənasındadır. Məs.: bir nənq birgə *ulaşdı* = bir nəsne bir nəsneyə çatdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 238).

Urmaq — vurmaq

**Otuz bişdə məscid kirip dövran sürdüm,
Taliblərgə işk dükkannın tola kurdum,
İgri yolğa hər kim kirdi, sögtüm, *urdum*,
Aşıqlarğa Hakdın müjdə yitti, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 18).

Bu söz “vurmaq” mənasında qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Bir ərik okun *urtı*, eki əriğ udırşu sançdı.

Tərcüməsi:

Bir döyüşcünü oxla *vurdu*, iki döyüşcünü təqib edərək sancdı.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 284).

Urmaq sözü Mahmud Kaşğaridə “vurmaq, döymək; qoymaq; taxmaq” mənalığında işlənmişdir. Məs.: “ol kuln *urdu* = o, qulunu döydü”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 218).

Urmaq sözü “Mənzum oğuznamə”də də işlənmişdir. Məs.:

**Xatun t(ə) q evində t(u)rur,
Oğuz kirsə çıqsa anı köb urur.**

Tərcüməsi:

**Xatun təki evində durur,
Oğuz evə girib-çıxdıqca onu çox vurur.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 16).

Urmaq sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Gəldi Mehri başın aldı dizinə,
Yüzünü urdu Vəfanın yüzünə.**

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 45).

Bu söz “Oğuznamə”də də gen-bol işlənmişdir. Məs.:

Şol kigi neyləsün ki, yuqarı asarsa, is olur,
aşağı qoursa, pas olur, *urup* öldürürsə, yas?!

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 121).

Yaxud:

Sorup verincə, urup ver.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 122).

Qədim türkcədə “döymək, taqqılatmaq”, “vurmaq, zərbə endirmək” mənalarında olan *qaq* - sözü də işlənmişdir: anı başra *qaqtı* — onun başına vurdu. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 422).

Azərbaycan dilində *başə qaxınc etmək*, *başə qaxıncı olmaq*, *başə qaxmaq* ifadələrində *qaq* - sözünün mənaları qorunur.

L.Budaqov *kakmaq* sözünün(//*qaqmaq*) “türk,

tatar dillərində “vurmaq”, “döymək”, “taqqıldatmaq”, “döyəcəlmək”, “sındırmaq, qırmaq”, “kəsmək (pul, medal), naxış basmaq (metala)”, “səslənmək, səs vermək” mənalarının olduğu bəhs etmişdir. (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санктпетербург, 1871, II т., с. 19).

Kak — sözünü və onun ifadə etdiyi mənaları V.V.Radlov da lüğətində qeyd etmişdir. V.V.Radlov *kak* - sözünün mənalarını belə vermişdir:

I. teleut, altay, lebedin, şor, qara qırğız, qırğız, kırım, tarançin, kazan dillərində “vurmaq, döymək”, “dəymək, toxunmaq, toqquşmaq”, “taqqıldatmaq” mənalarını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 57). Bundan başqa, *çan kakmak* (kazan dilində) “aləmə car çəkmək”, *komus kaktı* (saqay dilində) “balalayka (barmaqla çalınan üçsimli musiqi aləti) çaldı”, *ajıknı kaktı* (teleut dilində) “qarını döyüdü”, *başa kakmak* (osmanlı dilində) “başa vurmaq” (müqayisə et: Azərbaycan dilində başa qaxınc etmək, baş qaxıncı olmaq, başa vurmaq, başa qaxmaq), *ayak-ıla kakmak* (osmanlı dilində) “ayaqla vurmaq” mənalarından da bəhs olunmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 58).

II. *kak* - sözü osmanlı dilində “mıxlamaq, çalmaq, vurmaq”, “çaxmaq, çalmaq (mıx)” mənalarında işlənmişdir: *mıx kakmak* - mıx çalmaq; *kazık kakmak* - paya çalmaq. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наре-

чий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 59).

III. Kazan dilində “vurub sındırmaq”, “paltarın tozunu çırpmaq”, şor dilində “mal-qaranı öldürmək”, qırğız dilində “qurutmaq”, osmanlı dilində “axtarmaq” mənalarını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 59).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, *ur* - kökünə etimoloji cəhətdən yaxınlıq yaradan *or* kökü də (*ur//or-*) olmuşdur. *Or* - kökü qədim türkcədə “sıxmaq, əzmək, basmaq”, “kəsmək”, “biçmək, çalmaq (ot, taxıl)”, “qırmaq, qırıb tökmək, məhv etmək” mənalarında işlənmişdir: ol ot *ordı* - o otu biçdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 370).

Qədim türkcədə *or* - sözü *bıç* - (Azərbaycan dilində *biç* -) sözü ilə birgə işlənmiş və “kəsmək, biçmək (*//boynunu vurmaq*)” mənalarını bildirmişdir: qılıç *orsa bıçsa* yaqı boynını — (onun) qılıncı düşmən doynunu vurmaldır//kəsməlidir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 370).

Qədim türkcədə *or* - kökü ilə nisbi sinonimlik yaradan *qıy* kökü də işlənmişdir. Qədim türkcədə *qıy* - kökü aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

- ◇ **I.** “kəsmək”, “doğramaq, yarmaq” mənası. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 440). Görünür ki, dilimizdəki *qayçı* sözü bu kökdəndir (*qıy//qay* - → *qay-cı*).
- II.** “razı olmamaq, imtina etmək”, “dönmək, danmaq” mənası: er sözün *qıydı* — kişi sözündən döndü. (Древнетюркский словарь.

“Наука”, Ленинград, 1969, с. 440).

Qədim türkcədə *qıya baq* “çər bahmaq, yandan bahmaq”, “əyri bahmaq”, “ətrafına bahmaq” mənalarında işlənmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 440). Azərbaycan aşiq yaradıcılığında *qıya bahmaq* ifadəsi qorunmuşdur: *Qıya baxdın* məni saldın oda sən.

Bizcə, *qıy* - sözü ilə eyni etimoloji yuvada birləşən *qıs* - sözü də qədim türkcənin sözlərindəndir. *Qıs* - sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

- I. “sıxmaq, qısqmaq”, “sıxışdırmaq, basmaq, əzmək” mənaları: qarıq anıq adaqın *qısdı* — qarı onun ayağını əzdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 447).
- II. “tapdalamaq, təzyiq etmək”, “susdurmaq, sakitləşdirmək, özünə tabe etmək”, “dayandırmaq, qabağını almaq” mənaları (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 447).
- III. “məcbur etmək, vadar etmək” mənaları. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 447).
- IV. “qısaltmaq, gödəltmək”, “kiçiltmək, azaltmaq” mənaları: ol anıq tonluqın *qısdı* - o onun donunu qısaltdı. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 447).

Qədim türkcədə “qısa, gödək” mənalarında olan *qısqa* (Azərbaycan dilində qısa) “sıxılmış, qısilmiş vəziyyətdə olmaq” mənasında olan *qısil* - (Azərbaycan dilində qısilmaq) və “simiclik etmək, əsirgəmək”, “qıymamaq, xəsislik etmək” mənalarında olan *qısqan* - (Azərbaycan dilindəki qısqanc sözü də buradandır) sözləri (Древнетюркский

словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 447) *qıs* - kökünün törəmələridir.

Qədim türkcədə *or-*, *qıs-*, *qıy-* köklərinin ifadə etdiyi bəzi mənalarla *sı* - kökü nisbi sinonimlik təşkil edir. *Sı* - kökü qədim türkcədə “qırmaq, sındırmaq”, “sındırıb tökmək, qırıb tökmək”, “parça-parça etmək, tikə-tikə etmək”, “qalib gəlmək, üstün gəlmək” mənalarını bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 502).

Urumaq — vuruşmaq

**İnna fətəhnanı onup mənə sordum,
Pərtəv saldı, bixod bolup didar kördüm,
Səlam urup üsküt didi, bakıp turdum,
Yaşım saçıp muztar bolup turdum muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 9).

Bu söz “Mənzum oğuznamə”də işlənir. Bundan başqa, “Mənzum oğuznamə”də *urumaq* sözü ilə bağlı olan *uruş* sözü işlənir. Məs.:

**Sökəllər tikən ol y(a)ralıq t(u)rur,
Uruş içrə munlar kör arslan urur.**

Tərcüməsi:

**Xəstələr ayaq üstə, o yaralıdır,
Vuruşda bunlar aslan kimi vurur.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 23).

Uruşmaq sözü “vuruşmaq” mənasında Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir. Məs.:

**“Tokış içrə uruştım,
Uluğ birlə karıştım,
Tügüz atın yarıştım,
Aydım: əmdi ol, Utar”.**

Tərcüməsi:

**Savaş içrə vuruşdım,
Böyüklərlə qarışdım,
Qaşqa atla yarışdım,
Dedim: indi ol, Utar!**

(Savaşda vuruşdum, qövmün böyüyü ilə üz-
ləşdim, qaşqa atımla yarışdım, ox ataraq “al, ey
Utar!” dedim). Burada Utar bir adamın adıdır.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 371-372).

“Mehri və Vəfa” əsərində *urur* sözü işlənir.
Məs.:

**Bir-birinə qarşı rəqqaslar urur,
Söylə kim, çərxi-fələk göydə durur.**

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 67).

Üləşmək — paylamaq

**Otuz üçdə saqi bolup mey üləştim,
Cami-şərab kolğa alıp toya içtim,
Ləşgər tüzüp şeytan birlə köp uruştım,
Bihamdilləh iki nəfsim öldi, dostlar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 18).

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində “paylaşmaq, bölüşmək” mənasında işlənmişdir. Məs.: “olar ikki tavarın *üləşdi*” = onlar ikisi mallarını bölüşdülər”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 238).

Başqa bir misal:

**“Alğul ögüt məndin, oğul, ərđəm tilə,
Boyda uluğ bilgə bolup bilginq *ülə*”.**

Tərcüməsi:

**Ey oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə,
Boyda böyük alim olub biliyini payla.**

(Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və ərđəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 124).

“Mənzum oğuznamə”də *ülüş* sözü işlənmişdir və “pay” mənasını bildirmişdir. Məs.:

**K(ü)müş, altun, at qoy tükədi *ülüş*,
Çü təhsindin özgə yoq erdi yülüs.**

Tərcüməsi:

**Gümüş, qızıl, at, qoyun verdi *pay*,
Çünki alqışdan başqa yoxdu ona *pay*.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s.24).

Ülüş sözü “pay” mənasında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

Ülüş boldı malı kişilər ara

Bəxıl aldı anda ökünçtin ülüş

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 23).

Tərcüməsi:

Mal-dövləti başqaları arasında paylandı

Paxıl yalnız peşimançılıqdan pay aldı.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 41).

Yanmaq — yana çəkilmək, dönmək

Tövbə kılıp Hakya yanğan aşıklarğa

Uçmax içrə tört arıqda şərbəti bar.

Tövbə kılmay Hak *yanmağan* ğafillərğa.

Tar “ahiddə katıq əzab həsrəti bar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 58).

Bu söz “dönmək, döndərmək” mənasında
Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir. Məs.:

“Yandı ərinç oğrağı,

Kəldi bərü tığrağı,

Özi kuyı oğrağı,

Alplar kamuğ tirkəşür”.

Tərcüməsi:

Bəlkə fikrindən döndü,

Onun xəbərçisi bəri gəldi,

Dərəyə varmaq üzrədir,

Bütün alplar toplaşirlar

(Düşməndən bəhs edərək deyir: bəlkə də o, əzmindən vaz keçdi, bizə onun elçisi gəlir, elçi də-rəyə varmaq üzrədir, alpları isə savaşa üçün toplayırlar).

(Mahmud Kəşgəri. Divanı lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 63-64).

“Yana çəkilmək, dönmək” mənasında işlənmiş *yanmaq* sözü yazılı mənbələrdəki *yanğa* sözü ilə əlaqəlidir. *Yanğa* sözü “Mənzum oğuznamə”-də işlənmişdir. Məs.:

**Sin ol f(e)nqriğa büt imanğa ulan,
Qoy ol batıl işni bu yanğa ulan.**

Tərcüməsi:

**Sən o Tanrıya inan, imana gəl,
Burax o batıl işi, bu yana gəl.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 14).

Bizcə, qədim türkcədə *yan* sözü “tərəf (sağ və sol tərəf)” mənasında da olmuşdur. *Yana çəkilmək, yan tərəfə dönmək, yan-yörəsinə baxmaq* (Azərbaycan dilində) tipli misallarda bunu görmək mümkündür. V.V.Radlovun lüğətindəki *yandaş* sözü də belə yaranmışdır: *yan-daş*. *Yandaş* sözü teleut dilində “bir-birinin dalınca getmək”, cığatay dilində, “bir-birinin yanında durmaq”, “çiyin-çiyinə dayanmaq, “yaşın dost” mənalarında olmuşdur. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.93). Cığatay dilində “bir-birinə yaxın olmaq” mənasında *yan-daşta* (/yandaşla) sözü də işlənmişdir. (B.B.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.93-94). Müqayisə üçün

qeyd edək ki, Amasiya dialekt və şivələrində *yan-çıxmaq* (yan çıxmaq, tərəfində olmaq, köməyində olmaq) sözü də *yan* sözünün “tərəf (sağ və sol tərəf)” mənası ilə bağlıdır.

Yancmaq — döymək, parçalamaq

**Əya, nadan, manna bol dip aydı, bildim,
Andın sonğra çöllər kızıp Haknı sordum,
Ruzı kıldı, Arazilni tutup mindim,
Ləngər töküp, bilin basıp *yançtım* muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 9)

Yapmaq — örtmək, qapamaq

**Divanəi — julidə mu Haknı tapkan,
Şəmşiri — Hak kolğa alıp nəfsini çapkan,
Kayda barsa közni yumup sını *yapkan*,
Andağ sını tapkan kişi mərdan bolur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 58).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “örtmək, qapamaq, qurmaq; (divar) hörmək, (çörək) yapmaq” mənalərində işlənmişdir. Məs.: “ər kapuğ yaptı = adam qapı qapadı”; “ər tor *yaptı* = adam tor düzəltdi, tələ qurdu”; “işlər ötmək *yaptı* = qadın çörək yaptı”; “ər tam *yaptı* = adam divar hördü”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 58).

Bu söz “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Okudılar gəldi dünli bənnə,
Yapdılar ol arada bir xoş xana.**

(Mehri və Vəfa. "İrşad" Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 82).

Yarmaq sözü "Oğuznamə"də "qurmaq, tikmək" mənasında olmuşdur. Məs.: *Yarmaq* gücdür, yıqmaq qolaydır.

(Oğuznamə. "Yazıçı", Bakı, 1987, s. 192).

Azərbaycan dilinin Zaqatala dialektində "örtmək" mənasında olan *yarmaq* sözü işlənir. Məs.: *Yarmağa* öyün üsdünə qamış gətirəllər.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, s. 541).

Qədim türkcədə "örtmək, qaramaq" mənasına yaxın olan ilkin *ba* - kökü də işlənmişdir. Bu kök qədim türkcədə aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

I. "bağlamaq, bənd etmək" mənasında: artıq iqa *bayur* ertimiz - biz atı ağaca bağladıq. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 76).

II. "sarımaq" mənasında. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с.76).

◇ III. "dolamaq//sarımaq//bağlamaq" mənasında. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 76).

Qədim türkcədə "bağlamaq", "toxumaq, hörmək" mənasında olan *ör* sözü də işlənmişdir: ol saç *ördi* - o saçını hördü; ol savdıç *ördi* - o səbət hördü. (Древнетюркский словарь. "Наука", Ленинград, 1969, с. 388).

Qədim türkcədə mövcud olmuş ilkin *ba* - kökündən *bağ* sözü yaranmışdır. Bu söz “ip, kəndir” mənasını bildirir. Qədim türkcədə “ip, kəndir”, “yoğun ip, yoğun kəndir” mənasında olan *uruq* sözü də işlənmişdir: ol meña *uruq* tartışdı — o mənimlə kəndir çəkdi. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 616). *Uruq* sözü Amasiya (Ağbaba) dialekt və şivələrində *urğan* şəklində işlənir. Qədim türkcədə *uruq* sözündən yaranmış *uruqluq* (“ipi, kəndiri olan” mənasında: *uruqluq* qova — *ipli/kəndirli* vedrə; “ip, kəndir üçün hazırlanan” mənasında: *uruqluq* yuq — *ip//kəndir* üçün hazırlanan *yun//ip//kəndir* yunu), sözü də mövcud olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 616).

Qədim türkcədə “qalın ip, kəndir” mənasında *örgan* sözü də işlənmişdir: *örgan* örüldi — kəndir hörüldü. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 388). Azərbaycan dilində bu söz örkən kimi işlənir: *örkən* nə qədər uzun olsa da, doğanaqdan keçər.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “örtmək, qapamaq” mənalарına yaxın olan “qorumaq, saxlamaq” mənası da vardır. Bu mənanı yazılı mənbələrdə *küdəzgül* sözü bildirmişdir. Məsələn, Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

***Küdəzgil* tilinqni gəl az kıl sözüng**

***Küdəzilsə* bu til *küdəzlür* özünq**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 20).

Tərcüməsi:

Dilini bərk saxla, sözünü az et

Dilini qorusan özünü qoruya bilərsən

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 38).

Azərbaycan dilinin əksər dialektlərində *güdmək* sözü “qorumaq” mənasında işlənir. Məs.: Özünü *güdə*n adam (yəni, özünü qoruyan adam).

Onu da qeyd etmək ki, “örtmək, qapamaq” mənasına yaxın olan “gizli” mənasını yazılı mənbələrdə *yaşru* sözü bildirmişdir. Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində:

Kamuğ yaşru işin q bolup aşkara

Bu körgən eşitgən sanqa gülməsün

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 20).

Tərcüməsi:

Bütün gizli işlərin aşkar olanda

Görən və eşidənlər sənə gülməsin

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 38).

Azərbaycan dilindəki *yaşmaq*, *yaşmanmaq* sözləri *yaşru* sözü ilə eyni kökdəndir. Görünür ki, bu sözlər *yaş* ilkin kökündən təşəkkül tapmışdır. Bu kök aşıq yaradıcılığında işlənmişdir. Məs.:

Musa gəldi kəndinizdə qalmaq,

Şirin canın eşq oduna salmaq,

Heç yaşınıb bizdən yaşmaq almadı,

Bir belə evyılan bəxtəvər olmaz.

(bax: Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr.
“Şərq-Qərb”, Bakı, 2005, s.41).

Yığlamaq — ağlamaq

**Yiti yaşda Arslan Bab Türkiştanğa kildilər,
Başım koyup yığladım, halim körüp küldilər,
Minq bir zikrin örgətip mihribanlıq kıldılar,
Arslan Babam sözlərin istinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 33).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə də “ağlamaq” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**“Yəlkin bolup bardukı
Könqlüm anqar bağlayu,
Kaldım ərinç kadğuka
Işım udhu yığlayu”.**

Tərcüməsi:

**Yolçu olub yürüdü,
Könlüm ona bağladım,
Qayğı məni bürüdü,
Hey dalınca ağladım.**

(Sevgilim yolçu olub səfərə getdi, mən isə könlümü ona bağlamışdım, o, səfərə çıxalı məni qayğı-kədər bürüdü, eşimin dalınca durmadan ağlayıram).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 276).

V.V.Radlov *yığla* - sözünün “ağlamaq” mənasında koman dilində olduğunu qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.472).

Bu söz Dərbənd dialektində *yığlamağ* şəklində

dədir və “ağlamaq” mənasında işlənir. Məs.: Yas-
da xatınlar *yıǵlıyədi*.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.
Bakı, 2007, s. 550).

Qədim türkcədə *yıqla* - “ağlamaq” mənasında işlənmişdir: oqlan *yıqladı* - oqlan ağladı; *yıqlasa* kök tanrı *yıqlaya* turur - o ağlasa, göy tanrısı da ağlayır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 266).

Qədim türkcədə *yıqla* - sözündən *yıqlaqr-*, *yıqlaş -*, *yıqlat* - sözləri də əmələ gəlmişdir. *Yıqlaqr* - qədim türkcədə “ağlatmaq” mənasında olmuşdur: düşmanlarını *yıqlaqrđum* — mən düşmənləri ağlatdım. *Yıqlaş* - sözü qədim türkcədə “ağlaşmaq” mənasını bildirmişdir: kişi barça *yıqlaşdı* - bütün adamlar ağlaşdı. *Yıqlat* - sözü qədim türkcədə “ağlatmaq” mənasını ifadə etmişdir: ol anı *yıqlattı* - o onu ağlatdı. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 266).

V.V.Radlov teleut dilində *uila=uila, ıǵla, yıǵla, nıla* sözlərinin “ağlamaq” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir. Eyni zamanda şor dilində “ağlama, ağı, ağlamaq səsi” mənalarında işlənən *ı* sözü-nün olduğunu da nəzərdən qaçırmamışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т., (гласны), с.1351-1352).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, *ulamaq* (itin ulaması, vulqar mənada insanın ulaması, yəni ağlaması) sözü elə əslində “ağlamaq” mənasındadır: *y-la-maq*. Burada *u* - kökü təsdiq edir ki, *u~ı* dəyişməsinə nəzərə almaqla vaxtilə qədim türkcədə “ağlamaq” mənasında *ı* - kökü də olmuşdur. Şor dilində isə onun izi qorunub saxlanılmışdır.

Yişmək — açmaq

**Yazık bilən yaşım yitti yigirmə biş,
Sübhan İdəm zikr ögrətib kögsümni tiş,
Kögsümdəki girihlərin sin özünq yiş,
Ol səbədin Hakka sığınıp kildim muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 16).

ZƏRFLƏR

Burun — öncə, qabaqca

**Sindin *burun* yaranlarınq kayan kitti,
Bu dünyağa köngül birməy yığlap ötti,
Ömrinq axır bodı, növbət sanqa yitti,
Günahınqa tövbə kılğıl, ey bədkirdar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 42).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “burun; önə doğru çıxan yer” mənalarında işlənmişdir. Məs.: “tağ *burnu* = dağın irəliyə doğru çıxıntısı, burnu”. Mahmud Kaşğari yazır: “Hər hansı bir şeyin önünə də belə deyilir”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 397).

Burun sözü “öncə, qabaqca, əvvəlcə” mənasında Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

Əgər yığdıñq ersə ümurlük tavar

***Burun* başqa börkni kedər baş kərək**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 24).

Tərcüməsi:

Əgər ömürlük mal-dövlət yığdınsa

Unutma ki, əvvəlcə, börkü qoymağa baş gərəkdir

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 43).

Burun sözü “Mənzum oğuznamə”də “əvvəl” mənasında işlənmişdir. Məs.:

Məşvərət qılalınq özinqə *burun*,

... yoqtur mununq təq yurun.

Tərcüməsi:

Əvvəl özü ilə müşvərət edək,

Yoxdur... başqa çarə bunun tək.

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15).

Mahmud Kaşğaridə də *burun* sözü “öncə” mənasında işlənmişdir. Məs.: “ol məndin *burun* bardı = o məndən öncə gəldi”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 397).

Mahmud Kaşğaridə *burun* sözü ilə eyni kökdən olan *burunduk* sözü işlənmişdir. *Burunduk* sözü “cilov, buruntax” mənasında olmuşdur. Məs.: “ər *burunduk* butluka takdı = adam cilovu buruntaxa taxdı”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 479; II cild, 2006, s. 45).

Bu söz “Qutadqu bilik”də *buruntax* şəklində işlənmişdir. Məs.:

İdrak bir *buruntaxdır*, ər onu əlində tutsa,

Diləyinə, min arzusuna çatar.

(Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik-xoşbəxtliyə aparan elm. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s. 27).

Buludxan Xəlilov

◇

Buruntax sözü dialektimizdə işlənir.

Mahmud Kaşğaridə *burun* sözü ilə eyni kökdən olan *burunla* sözü də işlənmiş və “burnuna vurmaq” mənasını bildirmişdir. Məs.: “ol anı *burunladı* = o onu burnunladı, onun burnuna vurdu”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 299).

İmdi — indi

**Bu dünyada yaratılmış maxluklarğa,
İmdi bildim tiriglik (həm) bolmas irmiş.
Bu ölümniñ şərbətidür açığ şərbət,
Cümlə adəm içməy andın kalmas irmiş.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 73).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “indi” mənasında işlənmişdir. Ancaq oğuzlarda *imdi*, digər türklərdə *əmdi* şəklində olmuşdur. Məs.: “*Əmdi* kəldim = indi gəldim”.

Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, oğuzlar “indi” deyirlər. O, *əmdi* variantına aid bir şeir parçası da vermişdir:

**“Öpkəm kəlip oğradım,
Arslan bayu kökrədim,
Alplar başın toğradım,
Əmdi məni kim tutar?”**

Tərcüməsi:

**Öfkəm gəldi, uğradım,
Aslan kimi kükrədim,
Alplar başın doğradım,
İndi məni kim tutar?**

(Qəzəblə düşmənin üstünə getdim, aslan kimi kükrədim, düşmən əsgərlərinin başını bədənindən üzdüm, məni kim tutar, kim qabağımı kəsə bilər deyər qışqırdım).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 183-184).

İmdi sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənmişdir.

Məs.:

**Çünki məlul oldu Mehri ol gecə,
Eşit *imdi* kömləgül halı necə.**

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 48).

Kaş - ön, qarşı

**Hakka aşık sadıkları yörür xəlvət
Tanqla barsa Hak *kaşıda*, körür izzət,
Cənnət kirip dıdar körər eyş u rahat,
Pinhan yörər, xalkka nə dir riya kılsun?**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 40).

Yaxud:

**Babam aydı: ey balam, *kaşında* tur öləyin,
Cənazəməni okup köm, cən tasadduk kılayın,
Mədəd kılsa Mustafa, İlliyyəngə kirəyin,
Arslan Babam sözlərin işitinqiz təbərrük.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 34).

Kaş sözü Mahmud Kaşğaridə “hər hansı bir şeyin qıyısı, sahili, kənarı” mənasında işlənmişdir. Bu mənə “ön, qarşı” mənaları ilə çox yaxındır.

Mahmud Kaşğarinin verdiyi misala diqqət yetirək: yar *kaşı* = yarğanın kənarı, qıyısı.

(Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 153).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “Oğuznamə”də

“ön, qabaq tərəf” mənasında ög sözü işlənmişdir.
(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 220).

Kaş sözünün qeyd olunan mənaları qədim türkcədə geniş işlənmişdir. Həm də bu söz qədim türkcədə (*kaş//qaş*) “qaş” mənasında olmuşdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 431). *Kaş//qaş* sözünün “qaş” mənası “ön, qarşı” mənalari ilə sıx bağlıdır.

V.V.Radlov *kaş* sözünün türk dillərindəki mənalarını belə qruplaşdırmışdır:

- I. “qabarıq yer, çıxıntı”, “tərəf, səmt”, “bənd, sədd, tərə, torpaq səngər”, “sahil, çox kənar, çox qıraq”, “yüksəlmə, qalxma, ucalma”, “sərhəd, hüdud” mənalari.
- II. “yəhərin qaşı” mənasında.
- III. “göz hədəqəsinin yuxarı hissəsi”, “qaş” mənalari: *çatık kaş* (osmanlı dilində) - *bitişik//qovuşuq qaş* (Azərbaycan dilində çatma qaş), *kalam kaş* (osmanlı dilində) - *nazik qaş* (Azərbaycan dilində qələm qaş), *kaman kaş* (osmanlı dilində), *kaş çatmaq* (osmanlı dilində) - *qaş çatmaq* (qaşı bir-birinə çatdırmaq. Azərbaycan dilində qaş çatmaq kimi işlənir), *kaşlarını kalkan ailamak* (osmanlı dilində) - qaşlarını qalxan eyləmək), *kaş kaldırmak* (osmanlı dilində) - *qaş qaldırmaq*, *kaş göz oinatmaq* (osmanlı dilində) - *qaş-göz oynatmaq* və s. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1899, II т., I часть, с. 386-388).

Kaş sözü bəzi dialektlərdə (məsələn, Bala-kəndə) “bozbaş” mənasında işlənir: Anam *kaş* bisirir. Əlbəttə, *kaş* sözünün dialektlərdəki mənası

ilə “ön, qarşı” mənalarının heç bir əlaqəsi yoxdur. Dialektlərdəki *kaş* “aş” sözünün əvvəlinə *k-h* səs-lərinin əlavəsi ilə yaranmışdır.

Onq — sağ tərəf

**Əcəl kilsə asiğ kılmas sakal yolsanq,
Onq u solgə canınq parə-parə birsənq,
Dünya üçün əziz ömrünq ada kılсанq,
Mələkül-mövt kilsə, fursat koymas irmiş.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 73).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə çigilcə “sağ, so-lun ziddi” mənasında işlənmişdir. Məs.: “*onq* əlig=sag əl”

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 114).

Pıltır - bildir

Pıltır sözü altay, teleut dillərində “keçən il” mənasında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с. 1315). Bu söz tarixən belə formalaşmışdır: *pıl//pir+yıl*+dır. Yəni *bir+il*+dir morfemlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Bir ildir” mənasını ifadə etmişdir. Bundan başqa, altay, teleut dillərində *pıltırğı//pıltırkı* sözü işlənmiş və “keçən ilki” mənasında olmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1315). Bu söz isə belə formalaşmışdır:

pıltır+ğı//pıltır+kı.

Kazan, qırğız dillərində *bıltır* (*bir +yıl+tır*) sözü "keçən il", *bıltırğı//bıltırkı* sözü (*bıltır+ğı//bıltır+kı*) "keçən ilki" mənalarını bildirmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1911, IV т., с.1731).

Azərbaycan dilində hər iki söz (bildir, bildirki) işlənir.

Sonğra — sonra

**Fərzəndim dip hak Mustafa kıldı kəlam,
Andın *sonğra* barça ərvah birdi səlam,
Rahmət — dərya tolup taş dip yitti pəyam,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 11).

“Mənzum oğuznamə”də *sonq* sözü “sonra, son” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**Uş andın *sonq* auğa müdam atlanur,
Nökərləri birlə yörüb quş salur.**

Tərcüməsi:

**Ondan *sonra* Oğuz daim ovda olardı,
Nökərləri ilə dolaşib quş ovlardı.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 18)

“Oğuznamə”də *son* sözü “sonra, sonrakı” mənasında işlənmişdir. Məs.:

***Son* peşimanlıq assı qılmaz.**

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 122).

Tanqla — səhər tezdən, ertədən

Hakka aşık sadıqları yörür xəlvət
Tanqla barsa Hak kaşıda, körür izzət,
Cənnət kirip dıdar körər eyş u rahat,
Pinhan yörər, xalkka nə dip riya kılsun?

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 40).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə *tanq* şəklində işlənmiş və “dan, dan üzü, sübh çağı, obaşdan” mənalərini bildirmişdir.

Məs.: “*tanq* attı = dan attı, dan yeri ağardı, şəfəq söküldü”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 222).

Tanqla sözü “Mənzum oğuznamə”də “heyrət etmək, çaşmaq, donub qalmaq” mənalarında işlənmişdir. Məs.:

Eşitkən bu sözni barı *tanqladı*,
Oğuznunq işini qamuğ *anqladı*.

Buludxan Xəlilov

◇ *Tərcüməsi:*

Eşitcək bu sözü *donub qaldı*,
Oğuzun işini hamı *anladı*.
(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15)

Tün — gecə

**Tün, səhərlər Hak uyğatıp yıǵlatar,
Bıdar kılıp öz ışkıǵa bil bağlatar,
Dəvası yok dərdni birip zar ingrətər,
Munda yıǵlap anda barsa, xəndan kılur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoǵlu”, Bakı, 2004, s. 63).

Mahmud Kaşğaridə bu söz işlənmişdir. Məs.:
**“Kışka etin, kəlsə kalı kalı kutluǵ yay,
Tün, kün keçə alkınur ödhlek bilə ay”.**

Tərcüməsi:

**Qışa hazırlaş sən, gəlsə qutlu yay,
Gecə-gündüz keçərək başa çatar zamanla ay.**

(Mübarək yay gələndə sən qışa hazırlıq gör,
çünki gecənin və gündüzün keçməsi ilə ay və za-
man başa çatar).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 148).

Bu söz “gecə” mənasında qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: İlgərü kün toǵ-sıka, birgərü kün ortusımaru, kurıǵaru kün batsıki-na, yıraǵaru *tün* ortusımaru anta içrəki bodun kop mana körür.

Tərcüməsi: Şərqə — gündoǵana, cənuba — gün ortasına, qərbə — günbatana, şimala — *gecə* ortasına — bu qədər yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 279).

V.V.Radlov *tün* sözünün “gecə” mənasında

uyğur, cığatay, tarançin, qırğız, qara qırğız, altay, saqay, koybol, koman və s. dillərdə işləndiyini qeyd etmişdir: kün *tün* (uyğur dilində) - gecə-gündüz; *tün* ortası (qırğız dilində) - gecənin ortası; *tün* ortozı (teleut dilində) - gecənin ortası; orto *tün* (teleut dilində) - gecənin ortası. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.1548).

V.V.Radlov *tün* sözünün soyon dilində “gecə” və “dünən” (Azərbaycan dilindəki *dünən* sözündə *dün* hissəsi asemantikləşmişdir) mənalarını da vermişdir. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 1548). V.V.Radlovun verdiyi *tüna* (cığatay dilində “dünən” mənasında), *tüna* (uyğur dilində “gecələmək” mənasında), *tünak* (uyğur dilində “qaranlıq yer, qaranlıq”, “dustaqxana, həbsxana, qazamat, zindan” mənasında), *tünaqi* (saqay, koybol, kaçın, cığatay dillərində “dünənki gün” mənasında), *tüneqin* (karaim dilində “dünən” mənasında) və s. sözlərdə (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 1549-1550) *tün//tüna* sözü asemantikləşmişdir. Diqqət yetirək: *tünak*→*tün-a*→*tüna*→*tünak*; *tünaqi*→*tün-a*→*tüna-qi* (Azərbaycan dilində *dünənki*); *tüneqin*→*tün-e*→*tüne*→*tüne-qin//kun//gün*→*tüneqin* (Azərbaycan dilinə *dünən*→*dün-gün*→*dünən*). V.V.Radlov lüğətində tañ (Azərbaycan dilinə *dan yeri*) sözünün cığatay, tarançin, altay, teleut, lebedin, şor, saqay, koybol, kaçın, qırğız, qara qırğız, kazan, koman və s. dillərdə “şəfəq”, “dan, dan yeri, sübh, sabah” mənasında olduğundan bəhs etmişdir. (B.V.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 804). Qeyd etmək lazımdır ki, *tün* sözü ilə *tañ//dan* (dan

yeri mənasında) sözünün əlaqəsi barədə təhlil aparmağa ehtiyac vardır.

Tün sözü Qax dialektində “səkkiz litrlik neft qabı” mənasında işlənir. Məs.: *Tündə* nəvit saxlayır. Bu söz Gəncə dialektində “hər iki tərəfində müxtəlif dükanlar olan üstüörtülü pasaj” mənasında işlənir. Məs.: Başmaxçı Əli kişi *tündə* olur.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, s. 513).

Yırak — uzaq

**On birimde rahmet-derya tolup taşı
Allah didim şeytan mindin *yırak* kaçtı
Hay u heves ma vü menlik turmay köçti
On ikkide bu sırlarını kördüm muna**

(Ahmed-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmələr.
Ankara, 2000, s. 68).

Bu söz Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də eyni mənadadır. Məs.:

**Fili yalğan ərdin *yırak* tur təzə
Keçür sən mə umrünq könilik özə**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 20).

Tərcüməsi:

**Yalançı (riyakar) adamdan *uzaq* ol, qaç
Sən ömrünü doğruluq ilə keçir**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 38).

Bu söz yazılı abidələrimizdə çox məhsuldar

şəkildə işlənmişdir. *Yırak* sözü “uzaq” mənasında Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

yırak yer = uzaq yer.

M.Kaşğari bu söz barəsində yazır: “Qohumlardan və başqasından uzaq olan şeyə belə deyilir”. Görkəmli türkoloq həm də bu sözün şeirdə işləndiyini də qeyd etmişdir:

**“Oğrağım kəndü yırak,
Bulnadı məni karak”
Gedəcəyim yer uzaq,
Əsir etdi məni qara gözlüm.**

(Gedəcəyim mənzil çox uzaqdır, ancaq sevgilimin qara gözləri məni əsir edib yolumdan qaytar-
dı).

(bax: Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. “Ozan”, Bakı, 2006, s. 32).

Yırak sözü V.V.Radlovun lüğətində koman, tobol, uyğur dillərində “uzaq” mənasında olduğu qeyd olunmuşdur. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с.474).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, *uzaq* sözünün antonimi olan *yaxın* sözü (türk dillərində yağuk, yavuk və s. variantlarda) *yuk* şəklində (yaxın mənasında) altay və komandin dillərində işlənmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 537). Deməli, Azərbaycan dilindəki yaxın, türk dillərindəki *yağuk/yavuk sözlərində yax-//yağ-//yav* - hissəsi asemanticləşmişdir.

Bu söz *iraq* şəklində “Koroğlu” dastanında işlənmişdir. Məs.:

**Bəlkə gəlmisən sorağa,
Daşın atılar *irağa*,
Hürü aparsın otağa,
Adı bəlli xan Eyvazım!**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 201).

Yaxud:

***İraqdı* mənzilim, uzaqdı ara,
Suyu çox sərt ola, irəngi qara,
Yarı cılxa polad, yarı nalpara,
Qara əqrəb kimi zəhrimar ola.**

(bax: Koroğlu. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2005, s. 320).

İraq sözü bədii dildə, aşiq yaradıcılığında və şifahi nitqdə çox məhsuldar işlənən sözdür. Bu mənada M.Müşfiqin yaradıcılığında bu sözün işlənməsini dilin təbii imkanlarının tələbi kimi qəbul etmək olar. Məs.:

**Səyyarə tutmuşdur hüsnündən soraq,
Bədnəzər gözündən olasan *iraq*.
Köksümdə gəl gizlən, getmə çox uzaq,
Hicran dağlarını gəzər, maralım.**

Onu da qeyd edək ki, *iraq*, *uzaq* sözləri eyni kökdəndir: *ir//uz*. “Az getdi, uz getdi” nümunəsində *uz* ilkin kök kimi qorunmuşdur.

Qədim türkcədə *iraq*/*yiraq* sözü işlənmişdir. Bu sözün *iraq* variantı qədim türkcədə aşağıdakı mənalarda işlənmişdir:

I. “uzaq, iraq” mənasında: *iraq* yerdəki kişi ke-

lir- uzaq yerdəki adam gəlir; *ıraq* balıqqa barır — uzaq şəhərə gedir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 219). Bu cümlələrin birindəki *kişi* sözü qədim türkcədə “adam” mənasında işlənmişdir. Görünür ki, həm kişi, həm də qadın cinsindən olanların hamısı qədim türkcədə *kişi* adlanmışdır.

- II. “uzağa; uzaqda” mənasında: *ıraq* bars[ar] bolmaz — uzağa getmək olmaz. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 219).

Qədim türkcədə *yıraq* variantının mənası isə belə olmuşdur: “uzaq, *ıraq*”. Misallara diqqət yetirək: közümdin *yıraq* sen köñülka yaqın — gözümdən uzaq olsan da, könlümə yaxınsan; uvutsuznu özün *yıraq* tut saqın — ədəbsiz adamdan özünü uzaq saxla, özünü qoqu. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 268). Qədim türkcədə *ıraq*//*yıraq* sözündən əmələ gəlmiş *yıraqqlan*, *yırqaru* sözləri də işlənmişdir. *Yıraqqlan* sözü “uzaq hesab etmək, uzaq saymaq” mənasında (məs.: er yerig *yıraqqlandı* - kişi yeri uzaq hesab etdi), *yırqaru* “sol tərəfə(//şimala)” mənasında (məs.: *yırqaru* yer bayırqu yeringa tegi süladım — sol tərəfə (//şimala) Yer Bayırku ölkəsinə qədər qoşun çəkdim. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 268). V.V.Radlov teleut dilində “uzaq” mənasında *ırak*=*yırak*, *nırak*, *ırak* sözünün işləndiyini qeydə almışdır. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1893, I т. (гласные), с. 1366).

Qədim türkcədə *ıraq*//*yıraq* sözü ilə nisbi sinonim olan *ımaru* sözü də işlənmişdir. Bu söz

Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində *anarı* kimi işlənir. Qədim türkcədəki *enaru* sözü “o tərəfə”, “ora, orya”, “uzaq” mənalarını bildirmişdir: muntuda *inaru* öhtün yıñaq altun taq bar — qabaqda, o tərəfdə, öndə qızıl dağ var; bu kün-ta *maru* — bu gündən o yana//o tərəfə. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 219).

Qədim türkcədə *maru* berü sözü “ora - buru//bəri” mənasındadır. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 219). Bu söz Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində *anarı-bəri* şəklində işlənir.

Qədim türkcədəki *maru*, qərb qrup dialekt və şivələrindəki *anarı* sözü *in//an* morfemi ilə *qaru//ğaru* qoşmasının birləşməsindən yaranmışdır: *in-//an-+qaru//ğaru* → *inaru//anarı*. Müqayisə üçün qeyd edək ki, “sol tərəfə(//şimala)” mənasında qədim türkcədə olan *yırqaru* sözü də belə yaranmışdır: *yır - +qaru//ğaru* → *yırqaru*.

QOŞMALAR

Bilə//Bilən — ilə

**Ğarıb, fakır, yetimlərnı kılğıl şadman,
Xulklar kılıp azız canınğ eylə kurban,
Taam tapsanq canınq bilə kılğıl ihsan,
Hakdın iştip bu sözləmi aydım muna.**

(Əhməd Yəsəvi. Divanı hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 8).

Bilə sözü Mahmud Kaşğaridə “birlikdə, ilə, bərabər” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**“Kış yay bilə tokuştı,
Kınqır közün baxıştı,
Tutuşkalı yakıştı,
Utğahmat oğraşur”.**

Tərcüməsi:

**Qış yay ilə toqquşdu,
Qızmış gözlə baxışdı,
Tutuşmaqçın yaxlaşdı,
Bir-birini udmağa əlləşir.**

(Yay ilə qış bir-biri ilə döyüşə girişdilər, qəzəblə bir-birini süzdülər, tutuşmaq üçün yaxınlaşdılar, biri digərini udmaq üçün əlləşir).

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 222).

Bilə sözü “Mənzum oğuznamə”də “bərabər, birlikdə” mənalarında və *ilə* qoşması kimi işlənmişdir. Məs.:

**Uluğ toylar itti ulus toyladı,
Oğuz öz xatunı bilə toyladı.**

Tərcüməsi:

Böyük toylar etdi, xalq toya gəldi,

Oğuz öz xatunu *ilə* toyda əyləndi.

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 16).

Bilə sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

Rum elində var idi bir padşah,

Atlanurdu *bilə* yüz bin sipah.

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 40).

Bilə sözü “Oğuznamə”də “birlikdə, bir yerdə” mənalarında olmuşdur.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 214).

Birlə//Birlən — ilə

Yitti yaşda Arslan Babam izləp tapdı,

Hər sir körüp pərdə *birlə* büküp yaptı,

Bilhamdillah, kördüm didi, izim öpti,

Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 12).

Buludxan Xəlilov

◇

Birlə sözü “ilə” qoşmasınının mənasında qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.:

Bu yerdə o turup Tabğac bodun *birlə*.

Tərcüməsi:

Bu yerdə oturub Tabğac xalqı *ilə*.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.

II, Bakı, 2006, s. 279).

Bu sözə “Mənzum oğuznamə”də də rast gəli-
rik.

Məs.:

**Çını birlə büti yaratqanğa ol,
Bu işdin tuyundı ki xoş toğrı yol.**

Tərcüməsi:

**Can-başla yaradana iman etdi o,
Bu işdən duyuldu nə yaxşı doğru yol.**
(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15).

**Bu iş birlə avğa müdam atlanur,
Kim öz dini içrə q(a)tıg q(a)tlanur.**

Tərcüməsi:

**Bu işi ilə müdəm ov üçün atlanır,
Öz dini uğrunda hər çətinə qatlanır.**
(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 16).

Birlə qoşması Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-
həqaiq” əsərində işlənmişdir. Məs.:

**Bilig birlə bulnur səadət yolu
Bilig bil səadət yolını bula**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 17).

Tərcüməsi:

**Biliklə tapılar səadət yolu
Bilikli ol, səadət yolunu tap.**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 35).

Dik//Kimi — tək

Ğurbət tigdi Mustafa *dik* irənlərğa,
Otuz üç minq səhabə, həm yaranlarğa,
Əbu Bəkir, Ömər, Osman, Murtazağa
Ğurbət tigdi alarğa həm, aydım muna.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 24).

“Mənzum oğuznamə”də *teq//kimi* qoşması
“tək” qoşması mənasında işlənmişdir. Məs.:

**Məninq urğum içrə mununq *təq* kişi
Yoq irdi bu bolğay xalayıq başı.**

Tərcüməsi:

**Mənim soyum içində bunun *təki* kişi,
Yoxdur bu xalqa olası başçı birisi.**
(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 15).

Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsə-
rində *təg* sözü qoşma kimi (müqayisə bildirən qoş-
ma) işlənmişdir. Məs.:

**Səlabət içində Umər *təg* erip
Səxavət səmahət tutar Usmanı**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 16).

Tərcüməsi:

**O, mətanətdə Ömər kimidir.
Comərdlikdə Osmana taydır.**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 34).

Başqa bir misal:

Bitidim kitabını məvaiz məsəl

Okısa tatr til yimiş tæg əsəl

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 29).

Tərcüməsi:

Kitabı moizələr şəklində yazdım

Dil oxusa bol yemiş tək dadlı olar.

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 49).

Sarığ — sarı

İşk babını Hak yüzigə va eyləsə,

Hak ışkını könqül içrə ca eyləsə,

Lülf eyləsə, iki aləm şah eyləsə,

Aşıkları Hak sarığa uçar, dostlar.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 46).

Sarığ sözü qədim türk yazılı abidələrində sifət kimi işlənmişdir. Məs.: *Sarığ* atlığ sabçı, yağız atlığ yabalaç edgü söz sab etti gəlir, - tir.

Tərcüməsi:

Sarı atlı çapar, qonur atlı elçi yaxşı söz, xəbər gətirərək gəlir, - deyir.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 384).

Sarığ sözü Salyan dialektində “boğça” mənasında işlənir. Məs.: *Sarığı* yükün dalına qoymuşa. Könnəyin sarığdadır.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007. s. 420).

Tapa — doğru, tərəf

**Ol makamğa yitkən aşık şərab içər,
Xanumanın bərbad birip candın kiçər,
Şövk kanatın Hazrət *tapa* tutup uçar,
Ərş — Kürsü, “əvh — Kələm tayran kılur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 62).

Tapa sözü “qarşı” mənasında qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir. Məs.: Bodunıg igidiyik tiyin yırağaru oğuz bodun *tapa*, ilgərü kıtay, tatabı bodun *tapa*, birigərü Tabğaç *tapa* uluğ sü eki yegirmi sülədimE

Tərcüməsi:

Xalqı yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına *qarşı*, şərqə kıtay, tatabı xalqına *qarşı*, cənuba Tabğaç (Çinə) *qarşı* böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim...

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 283).

Yanqlıǵ — kimi, tək

**Marifətning bistanıda canıq birgən,
Muhabbətning meydanıda baş oynagan,
Hakikatning dəryasidin gövhər alğan
Gavvas *yanqlıǵ* ol dəryadın çıkmaz bolur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət. “Çaşıoǵlu”,
Bakı, 2004, s. 60).

BAĞLAYICILAR

Kim//Kın — ki

**Hər kim Hakmı kulu bolsa, Hakka yansun,
Hakka yanmas ğafil kullar narı barsın,
Kul Xacə Əhməd nəçük munda orun tutsun,
Kiçə-kündüz korka turur, heybəti bar.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 41).

Kim sözü “Mehri və Vəfa əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Sultan aydır: var gətür anı bana,
Hər nə kim, dilər isən, verürəm sana.**
(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 50).

Kim sözünə “Oğuznamə”də də rast gəlirik. Məs.:

**Kimin kim qızı var,
Belində önəməz sızı var.
Həm göydə nəhs yıldızı var.**
(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 171).

Kim sözü qədim türk yazılı abidələrində əvəzlik kimi işlənmişdir. Məs.: Türk oğuz bəgləri, bodun esidin: üzə teñri basmasar, asra yir telinməsər, türk bodun, ilin, törünün *kim* artatı üdaçı erti?

Tərcüməsi:

Türk oğuz bəyləri, xalq eşidin: üstədən tanrı basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini (dövlətini), qanununu *kim* dağıtmağı bacarası idi?

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı, 2006, s. 283).

Kim sözü bənzətmə bildirən qoşma kimi “Mənzum oğuznamə”də işlənmişdir.

Məs.:

**Ayıttı nə *kim* sözlərin barçasın,
Uşattı Oğuznunq könqül serçasın.**

Tərcüməsi:

**Nə sözləri varsa, hamısını söylədilər,
Oğuzun könül şüşəsini çiliklədilər.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 20).

Kim sözü Salyan dialektində “kif, rütubət” mənasında işlənir. Məs.: Öə girəndə *kim* iyi adamı vırır.

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.
Bakı, 2007, s. 255).

PREDİKATLAR

Bar — var

**Ol makamı tövhid atlığ dıraxtı bar,
Sayəsində aşık kullar Burak süvar,
Hər bir şahı minq yolçılıq yolını tutar,
Hər kaysısı öz özində ünvan kılur.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 62).

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “var, mövcud” mənasında işlənmişdir. Mahmud Kaşğari yazır: “Bar: var. Bir şeyin bir yerdə olduğunu göstərən sözdür. Biri “səndə yarmak bar mu = səndə pul varmı” desə, o biri ona “bar” deyə cavab verir. Bu söz ərəbcədəki “leysə” sözünün antonimidir, türkcəsi “yok” sözüdür”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, III cild, 2006, s. 149).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Ekin ara bəğ yağı bolmış, təgməçimən, tiyin sakıntım: tenri bilgə kağanka sakını işiğ küçig bersəgim *bar* ermiş erinç.

Tərcüməsi:

İkisinin arasında bəy yağı olmuş. Hücüm etməliyəm — deyə fikirləşdim: tanrı (müqəddəs) müdrik xaqana düşünərək işimi, gücümü verməyim *var* imiş.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 252).

Qədim türkcədə *bar* sözü aşağıdakı mənaları bildirmişdir:

- I. “var”, “vardır” mənası: senda yarmaq *bar*mi? — səndə pul varmı? Bu kün *bar* yarın yoq — bu gün var, sabah yoq. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 83).
- II. “hazırda, meydanda, göz qabağında, mövcud olan”, “bütün, tamam” mənasında. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 83).

Bar sözü qədim türkcədə *er* sözü ilə birgə işlənərək (*bar er*) “mövcud olmaq, mövcudluq, varlıq”, “olmaq, var olmaq” mənalərini, *qıl* sözü ilə birgə işlənərək (*bar qıl*) “yaratmaq, qurmaq, təşkil etmək” mənalərini bildirmişdir. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ленинград, 1969, с. 83).

Qədim türkcədə (eləcə də türk dillərində) *b~v* səsəvəzlənməsi *bar* sözünün *var* variantını yaratmışdır (*bar//var*).

Bar sözü “Mənzum oğuznamə”də “var” mənasında işlənmişdir. Məs.:

**Tuşındə körər oğlı aytu(r) anqa,
Eş(i)tsənq anam bir sözüm *bar* s(a)nqa.**

Tərcüməsi:

**Yuxusunda görür oğlu söyləyir ona;
Eşitsən, anam, bir sözüm *var* sana.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 14).

Bar sözü *var* şəklində “Mehri və Vəfa” əsərində işlənmişdir. Məs.:

***Var* idi bir küp ol ikindən (ikisindən — B.X.) kiçi,
Gördülər altun dolu annın içi.**

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 41).

Var sözünə “Oğuznamə”də rast gəlirik. Məs.:
Adəmi var, qızıl alma naqşıdır,
Adəmi var, heyvan andan yaqışdır.
Adəmi var, söhbətində baş yitər,
Adəmi var, söhbətində can bitər.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 66).

Haqlu var, haqsız çıxar; haqsız var, haqlu çıxar.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 94).

Könüldən könülə yol var.

(Oğuznamə. “Yazıçı”, Bakı, 1987, s. 160).

Bar sözü Ağsu dialektində “çiy südün üzü” mənasında işlənir. Məs.: Sütün üzü *bar* tutmuşdu, yı:b yedim. Bu söz Qazax dialektində “kif” mənasında işlənir. Məs.: Çörəyin üzündə *bar* var, onu dəsmalnan sil.

Bar sözü Ağdam, Bərdə, Meğri, Şuşa dialektlərində “xəstənin dilində, dodaqlarında əmələ gələn ağ ərp” mənasında işlənir. Məs.: Xə:l, dilō: çıxart görüm üstündə *bar* var? (Meğri dialektində)

(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.

Bakı, 2007, s. 65).

İməs — deyil

Yığlamaknı hər adəmgə birgən kanı,
Yığlamağlığ asan iməs, bağır kanı,
Köz yaşınqını riya kılma Haknı tanı,
Hak tala söygənlərni giryan kılır.

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.

“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 66).

Yok — yox

**Aşık irməs, cananığa can verməsə,
Dihkan irməs, kitmən çapıp nan birməsə,
Mukda yığlap axirəttə can birməssə,
Yolda kalğan buyi — Xuda alığanı yok.**

(Əhməd Yəsəvi. Divani hikmət.
“Çaşıoğlu”, Bakı, 2004, s. 30).

Bu söz “yox” mənasında Mahmud Kaşğaridə işlənmişdir. Məs.: “kündə ürük yok, bəgdə kıyık yok=günəşdə çat olmaz, bəy də sözündən dönməz”.

(Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk.
“Ozan”, Bakı, I cild, 2006, s. 138).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.:Türk bodun adı yok bolu barmıs erti.

Tərcüməsi:

Türk xalqının adı yox olaraq getmiş idi.

(Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.
II, Bakı, 2006, s. 252).

Yok sözü “yox” mənasında Əhməd Yügnəkini “Atəbətül-həqaiq” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Ata bir ana bir uyalar bu xəğ
Təfavütləri yok ötə irtəsə**

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 24).

Tərcüməsi:

İnsanlar ata bir, ana bir bacı-qardaşdırlar

Yaxşı araşdırılsa, təfəvütləri yoxdur

(bax: Qədim türk abidələrinə aid materiallar.
ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993, s. 43).

Bu misalda *uyalar* sözü “bacı-qardaşlar” mənasında işlənmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan dilinin əksər dialektlərində *öyə* sözü “ögey bacı-qardaş” mənasındadır.

Yok sözü *yox* şəklində “Mənzum oğuznamə”-də işlənmişdir. Məs.:

**Siz iki k(ə)lininq yüzi korklun üz,
Birinq(i)z qabihraq *yox* ol yüzdə üz.**

Tərcüməsi:

**Siz hər iki gəlinlərin gözəldir üzü,
O biri çirkindir, gözəlliyi *yox* düzü.**

(Mənzum oğuznamə. “Ulu” İKF, Bakı, 2005, s. 19).

Yok sözü “Mehri və Vəfa” əsərində də işlənmişdir. Məs.:

**Qanda kim, var isə, bir dərviş görər,
Nəsnəsi *yok*, ana sərmayə verər.**

(Mehri və Vəfa. “İrşad” Mərkəzi, Bakı, 2001, s. 42).

Qədim türkcədə *yoq* (*//yok*) sözü “yox, yoxdur”, “olmayan, iştirak etməyən, gəlməyən” mənalərini bildirmişdir: bu etta çır *yoq* - bu ətdə yağ yoxdur; munuñ teg kitab *yoq* - bunun kimi kitab yoxdur. (Древнетюркский словарь. “Наука”, Ле-

нинград, 1969, с. 272).

V.V.Radlov *yok* sözünün *yo* və *yok* şəklində karam dilində işləndiyini qeyd etmişdir. (В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербург, 1905, III т., I часть, с. 396).

İçindəkilər

Bir neçə söz	3	İr//Ər	40
		İrən//Ərən	46
		İrk	47
		Kanqlı	48
		Karı	49
		Karındaş	52
		Kaynata	58
		Kənd	61
		Kızıl	61
		Kol	67
		Köfrüg	72
		Köfük	73
		Kuduk	73
		Kuma//Quma	76
		Kur	77
		Küz	79
		Munq//Bunq	79
		Oquz	81
		Orun	81
		Ot	85
		Örüg	88
		Ök	89
		Öy	90
		Özlük	91
		San	91
		Soruğ	96
		Süngək	98
		Tağ	99
		Tamuğ//Tamuk	100
		Tanq	101
		Tev	104
		Tığın	106
		Tırmık	106
İSİMLƏR			
Adaş	10		
Aş	11		
Baş	15		
Barış	17		
Bı	18		
Ça	19		
Çakıl	19		
Çayır	20		
Çamır	20		
Çatı	21		
Çal	22		
Çalın	23		
Çalma	24		
Çıbın	25		
Çomaq	25		
Çöp	26		
Çəriq	26		
Çıyan	30		
Dam	30		
Dağarcıq	30		
Dəm	31		
Eş	31		
Eşik	32		
Havlı	32		
Haşlama	33		
İr//Yır	34		
İdi//İzi//İgə	34		
İdi	37		
İl//İlig	38		

Til	107	Süçük	165
Tingri	108	Tim	166
Tirsak	113	Titiz	166
Tofrak	113	Türlüq	167
Tuğ	114	Uğan	168
Türk	121	Uluğ	169
Tüş	122	Usul	178
Uçmaq//Uçmax	124	Yalğan	174
Uruğ	125	Yalanğaç	175
Uyat	126	Yaş	178
Uyku//Uyğu	127	Yaşlığ	178
Ülüş	128		
Yağır	130		
Yak	132		
Yarı	133		
Yarpuz	134		
Yanşaq	134		
Yazı	136		
Yazuk	138		
Yaş	140		
Yimiş	141		
Yir	142		

SİFƏTLƏR

Anuq	145
Arıq//Arık	146
Başlığ	150
Bəncil	151
Çın//Çin	151
Edız	152
Xas	153
İgri	154
Kaltak	154
Katığ	154
Kızıl	159
Na	164

SAYLAR

Altı	181
Biş	181
Kalaba	182
Köp	183
Minq	187
Otuz	188
Siksen	190
Sikkiz	191
Toksan	191
Tokuz	191
Tört	193
Tümən	193
Yitti	194

ƏVƏZLİKLƏR

Anga	197
Anı	198
Anıng	200
Barça	201
Bol	202
Kamuğ//Qamuğ	204
Kança	205

Kanda	206	Katıǵlanmaq	249
Kanı	208	Kelınla	250
Kay//Kaysı	209	Kılmaq	251
Manqa	209	Kıvanmaq	254
Min	211	Kilmək	257
Muna	212	Kinqümək	258
Ni	213	Kolmaq	260
Sin	214	Kopmaq	261
Şol	216	Koymaq	264
Uş//Uşbu//Uşol	216	Köymək	265
Uşol//Ol	218	Oldur	266
		Onqmaq	266
		Öçmək	273
		Örkülmək	274
		Ötəlmək	274
		Örtəlmək	274
		Sa	276
		Sayramak	277
		Sögmək	278
		Söymək	278
		Sözləmək	279
		Tınlamaq	279
		Tındırmaq	281
		Tıgmək	282
		Tıfmək	282
		Tilmək	283
		Tolǵanmaq	283
		Tozmaq	284
		Tu//Tuǵ//Do//Doǵ	288
		Tüt	289
		Ukmaq//Unmaq	290
		Ulamaq	291
		Ulaşmaq	294
		Urmaq	295
		Urumaq	300
		Üləşmək	301
		Yanmaq	303

FELLƏR

Angamak//Anqlamak	221
Anqamak//Anqlamak	221
Aytmaq	222
Baika	231
Barmaq	231
Birmək	235
Bitirmək	236
Bolmaq	238
Bulqa	240
Çak	240
Çarlamaq	241
Çulǵanmaq	242
Çiçmək	242
Hürmək	242
Hürkmək	243
İgmək	243
İltmək	244
İmək	245
İnanmaq	246
İnqrəmək	247
İrmək	247
İrgəşmək	248
Karmaq	249

Yancmaq	305
Yapmaq	305
Yıǵlamaq	309
Yışmək	311

ZƏRFLƏR

Burun	313
İmdi	315
Kaş	316
Onq	318
Pıltır	318
Sonğra	319
Tanqla	320
Tün	321
Yıraq	323

QOŞMALAR

Bilə//Bilən	329
Birlə//Birlən	330
Dik//Kimi	332
Sarığ	333
Tapa	334
Yanqlıǵ	335

BAĞLAYICILAR

Kim//Kın	337
----------------	-----

PREDİKATLAR

Bar	340
İməs	342
Yok	343

Buludxan XƏLİLOV.
224 QƏDİM TÜRK SÖZÜ

Bakı — 2010

Bədii redaktoru:
İ.Nizamioğlu

Çapa imzalanmışdır: 15.09.2010

Nəşrin ölçüsü: 84x108 1/16.

Ofset çapı.

Fiziki çap vərəqi: 21,87

Sifariş: 128

Sayı: 500